

TARTU ÜLIKOOL
AJALOO OSAKOND
ÜLDAJALOO ÕPPETOOL

SISUKORD

Sissejuhatus 2

Historiograafia 5

1. Saksa ajalookirjutus XIX sajandil 8

1.1. Historisist kirjandusest: Fichtelbergi, v. Saks ja tema koolkond 12

1.2. Historisistlik ajalookirjutus 16

1.3. Historisistlik ajaloo kirjandus 26

TÕNIS LIIBEK

2. SAKSA AJALOOKIRJUTUS XIX SAJANDIL JA
CARL SCHIRREN 31

2.1. Aabsoõpiku ajalookirjutus XIX saj. algul 31

2.2. Ajalooandus Tartu ülikoolis XIX saj. keskajal 41

2.3. Ajalooandus arvatavalt ühena XIX saj. algupoolest 48

LÕPUTÖÖ

3. Carl Schirren 53

3.1. Schirreni loengukirjutus *Lehrbuch der Geschichte* 1866 a. 54

3.2. Schirreni ajalooõpetamine ja -raam 67

3.3. Schirreni XIX saj. saksa ajalookirjutuse kontekstis 79

Juhendaja: assistent VEIKO BERENDSEN

Koostööd 87

Zusammenfassung 89

Kasutatud kirjandus 91

Lisa. Schirreni loengukirjutuse väljavõtteid 101

TARTU

2000

SISUKORD

Sissejuhatus	2
Historiograafia	5
1. Saksa ajalookirjutus XIX sajandil	8
1.1. Historismi kujunemine Saksamaal. L.v. Ranke ja tema koolkond	12
1.2. Historistlik ajalookirjutus	16
1.3. Historistliku ajalookirjutuse traditsiooni kriitika	26
2. Baltisaksa ajalookirjutus XIX sajandi I poolel	30
2.1. Ajaloõpetus ja -kirjutus Tartu ülikoolis XIX saj. algul	32
2.2. Ajalooteadus Tartu ülikoolis XIX saj. keskel	43
2.3. Ajalooteaduse arengujooni Tartu ülikoolis XIX saj. algupoolel	48
3. Carl Schirren	53
3.1. Schirreni loengukursus <i>Livländische Geschichte</i> 1866.a.	54
3.2. Schirreni ajaloomõistmine ja –esitus	67
3.3. Schirren XIX saj. saksa ajalookirjutuse kontekstis	79
Kokkuvõte	87
Zusammenfassung	89
Kasutatud kirjandus	91
Lisa: Schirreni loengukursuse avaloengud	101

Sissejuhatus

Käesolev töö käsitleb XIX saj. ajalookirjutuse,¹ esmajoones tema metodoloogiliste ja teoreetiliste külgede, seega historika ehk historioloogia arengut. Ajalooteoseid on vaadeldud eelkõige kui narratiivseid struktuure, mis põhinevad paljuski nii kirjutaja kui aegruumi eripäradest tulenevatel eelteaduslikel — keelelistel, esteetilistel ja maailmavaatelistel — faktoritel. Seetõttu ilmneb iga ajalooteose juures vaieldamatu kuuluvus kindlasse kirjutamistraditsiooni, esindades sellele tüüpilist struktureeritust, stiilivõtteid, rõhuasetusi ning teoreetilisi eeldusi, millest tulenevalt iga üksikteose mõistmine paratamatult eeldab valitseva kirjutustraditsiooni ja üldisema vaimse konteksti tundmist. Kuuludes ühtsesse tekstimaailma on kõik ajalooteosed juba viitesüsteemi kaudu üksteisega äärmiselt tihedalt seotud, omades nõnda selgelt määratletavaid eeskujusid ja diskussioonipartnereid. Järgnevalt pole ajalootekstide kirjandusliku poole esiletõstmisel mindud siiski nõnda kaugele kui näiteks Hayden White, Arthur C. Danto, C. Behan McCullagh või Frank R. Ankersmit² ning on loobunud ajalooliste tekstide formaalse keelekasutuse, epistemoloogilise tõeväärtuse või narratiivse loogika analüüsist. Selle asemel on järgitud rohkem saksa ajaloolaste — eelkõige Jörn Rüseni, Reinhard Kosellecki ja Horst Walter Blanke³ — historiograafiatõlgitsuste teed, mis tõstab esile iga ajalooteose paratamatut traditsioonikuuluvusest⁴ tulenevat fiktsionaalset karakterit ning püüab täpsemalt määratleda erinevate traditsioonide iseloomu.

Põhitähelepanu on seega suunatud ajalooesituste aluseks olevate teadvustatud või teadvustamatute maailmavaateliste põhiseisukohtade, erinevate metodoloogiakasutuste ja

¹Mõistes siin ajalookirjutust tema ulatuslikumas tähenduses, praktiliselt ajalooteaduse sünonüümuna, kuid rõhuasetusega kirjanduslikul tegevusel.

²H. White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore/London 1973; A.C. Danto, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge 1968; C.B. McCullagh, *The Truth of History*, New York 1998; F.R. Ankersmit, *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*, Boston/London 1983 jt.

³J. Rüsen, *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik*, Bd. I, *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1983; sama, *Für eine erneuerte Historik. Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1976; R. Koselleck, *Formen der Geschichtsschreibung. Theorie der Geschichte*, München 1982; sama, *Geschichte- Ereignis und Erzählung*, München 1973; H.W. Blanke, *Historiographiegeschichte als Historik. Fundamenta Historica*, Bd. III, Stuttgart 1991 jt.

⁴Mõistes selle all sama, mida Rüsen ja tema koolkond *disziplinäre Matrix*'i mõistega tähistasid ning mis kujutab endast eelkõige Th. Kuhni paradigmanägemuse rakendust ajalookirjutuses asetleidvate muutuste kirjeldamiseks. Traditsioonikuuluvus ehk distsiplinaarne maatriks on seega kindla, sarnaseid vaateid ja kogemusi omava teadlasteringi põhiseisukohtade koondnimetajaks. Rüsen eristab siin teooria, meetodi, maailmavaatelist eelduste ja eesmärkide faktorit. (J. Rüsen, *Für eine erneuerte Historik*, lk. 46jj.). Hiljem toob ta täpsemalt esile tunnetuslike huvide, valitseva maailmavaate (ideede), uurimismeetodite, esitusvormide ja pragmaatilise faktorit. (J. Rüsen, *Historische Vernunft*, lk. 24jj.). Vt ka H.W. Blanke, *Historiographiegeschichte*, lk. 29jj.

esitusvormide vaatlemisele.⁵ Enamasti on iga teose aluseks olevad eksplikatiivsed eeldused esitatud antud teoste sissejuhatustes ja juhuslikes vahemärkustes, kuid nendest tunduvalt huvipakkuvamad implikatiivsed seisukohad, mis määravad tunduvalt rohkemgi iga konkreetse käsitluse olemust, on tabatavad eelkõige ajalisel distantsilt teoseid endid, nende poolt esindatavat kirjutamistraditsiooni ja üldist konteksti vaadeldes.⁶ Igasuguse tähelepanu alt on kõrvale on jäetud aga sellaste ajalooteoste teaduslik väärtus ja faktisisaldus, samuti ajaloolaste sotsiograafiline taust.

Otsesema vaatluse alla on võetud just XIX saj. ajalookirjutuse, tema "kuldse ajastu",⁷ teosed. Selleaegsed ajalootekstid kehtivad tänapäeval valdavalt veel vaid kui *wissenschaftliche Denkmale*, mis annavad tunnistust küll möödunud põlvkondade usinusest ja vahel isegi enamast, kuid ei oma muidu enam suuremat teaduslikku väärtust. Nõnda ei kujuta eelmise sajandi ajalookirjutuse suurteosed ei oma lõppjäreldest ega ka faktisisalduselt ammu endast enam autoriteete, kellele võiks toetuda. Sel ajal kirjutatud, juba oma rohkusega muljetavaldavad ajalookäsitlused pole aga sellest hoolimata oma tähendust kaotanud, vaid aja möödudes vahest isegi tähendusrikkamateks muutunud.⁸ Nõnda ei kujuta nad endast enam pelki ajalooteaduslikke uurimusi, mille väärtust võiks hinnata nende allikakriitilisuse või faktisisalduse põhjal, vaid nagu kõik teisedki selleaegsed kirjandusteosed on nad muutunud ajastu mentaliteedi kandjateks, vahendades parajasti valitsenud teoreetilisi hoiakuid ja üldist maailmamõistmist. Nõnda kajastuvad nendes tekstides üsna selgelt nii kirjutamise aeg, koht ja olukord kui kirjutaja huvid, loetu ja kultuurikuuluvus. Nagu kõik teised kirjandusandrid kajastavad nad muutusi üldises maailma,- kuid esmajoones erinevate minevikuhorisontide poolt tingitud muutusi ajaloomõistmises.

Käsitledes järgnevalt XIX saj. ajalookirjutust on piirdutud üksnes saksa kultuurisfääris toimunud arengute vaatlemisega, põhjendusega, et just sakslased mängisid

⁵*Ausgangspunkt unserer Überlegungen ist die geschichtliche Bedingtheit und existentielle Befangenheit aller Historiographie, die Tatsache ihrer immer gegebenen und fast immer nachweisbaren Abhängigkeit von den Ingredienzien des Zeitalters, von spezifischen Erkenntnisinteressen und zugänglichen Erkenntnismitteln, von sozialökonomischen Voraussetzungen, herrschenden Theorien und politischen Willenstendenzen.* (R. Wittram, *Methodologische und geschichtstheoretische Überlegungen*, ZfO, 20. Jg. (1971), lk. 601).

⁶*Vor allem wird auf theoretische, philosophische und politische Voraussetzungen zu achten sein, und auf soziale, die allesamt, wenn auch auf verschiedene Weise, die Arten der Darstellung geprägt haben. Was dem Schreiber und, davon abhängig, was dem Leser als geschichtliche Wirklichkeit erscheint, ist zurückgebunden an die Kunst der Darstellung, der Mitteilungsformen. /.../ Die Sachfragen treten dann- scheinbar- in den Hintergrund.* (R. Koselleck, *Formen der Geschichtsschreibung*, lk. 246).

⁷H. White, *Metahistory*, lk. 434, kus ta peab ajalooteaduse klassikaliseks perioodiks eelkõige aastaid 1830–1870.

⁸*Uniqueness of a narratio does not lie in its subject- matter but in its interpretation of this subject matter. /.../ Historical discussion is not about the factual aspects of the past, but about interpretations of the past i.e. about the question of what "point of view" the past should be seen from.* (Ankersmit, *Narrative Logic*, lk. 207, 224).

sellase õhtumaise ajalookirjutuse juures tooniandvat ning ajaloo kui teaduse väljakujunemisel määravat rolli. Kogu saksa XIX saj. ajalookirjutust on seejuures mõistetud kui suhteliselt homogeenset, kindlaid metodoloogilisi ja teoreetilisi vaateid jagavat traditsiooni, mis eristas ennast selgelt eelneva XVIII sajandi valgustuslikust ning teistest XIX sajandil esilekerkivatest — materialistlikest ja positivistlikest — ajalookirjutuse traditsioonidest, kujunedes seejuures kiiresti kogu Õhtumaal domineerivaks. Vaadeldes selle uue historiograafilise traditsiooni kujunemist, iseloomulikumaid tunnuseid ning kriitikat on püütud luua ülevaade XIX sajandil domineeriva ajalooesituse ja –mõistmise iseloomust, mis võimaldaks täpsemalt määratleda sellaste ajalooteoste olemust ja eripärasid.

Otsese analüüsi objektiks on seejärel võetud ühe baltisaksa XIX sajandi esilekerkivaima ajaloolase, nimelt Carl Schirreni (1826– 1910) poolt 1866.a. loengute vormis esitatud Liivimaa varasema ajaloo käsikiri. Leides oma kaasaegsete juures rohkem kõlapinda, pole antud tekstikorpust hiljem enam kusagil käsitlemist leidnud, millist lünka käesolev töö kuigivõrd täita püüab. Mõistes baltisaksa ajalookirjutust kui saksa ajalookirjutuse kõrvalharu, kust saadi nii kõik teoreetilised kui metodoloogilised mõjutused, on seda teksti vaadeldud eelkõige XIX sajandi saksa ajalookirjutuse kontekstis ning üritatud esile tuua selle aluseks olevaid teoreetilisi seisukohti, traditsioonisõltuvust ja eripärasid. Selline lähenemine võimaldab selgitada, kuivõrd iga konkreetne ajalootekst kajastab kirjutaja olemust ja aegruumist sõltuvust ning kui palju jääb järele taotletud objektiivse tegelikkuse vahendatavusest. Antud teksti kaasamine lubaks ka uuesti määratleda Schirreni enda ajalooteoreetilisi vaatekohti, seega tema kohta XIX sajandi ajalooteaduses ja suhestatust kaasaegsete saksa ajaloolastega.

Samal ajal võimaldaks antud teksti vaatlemine tollase baltisaksa ajalookirjutuse olukorra ja arengusuundade täpsemat määratlemist. Nende selgitamiseks ning samas ka Schirreni tegutsemistingimuste ja konteksti määratlemiseks on pöördutud XIX sajandi algupoolel baltisaksa ajalookirjutuses valitsenud olukorra, eelkõige aspekti vaatlemisele, kuivõrd erinesid siinses akadeemilises ajalookirjutuses asetleidvad muutused Saksamaal toimunud arengutest ning on püütud vastata näiteks küsimusele kui kiiresti jõudsid ajalooteaduse uued suundumused Balti kubermangudesse või kuivõrd siin esines kohalikke omapärasid. Samuti võimaldaks baltisaksa XIX ajalookirjutuse vaatlemine täpsemalt hinnata Schirreni kohta kohalikus traditsioonis ja tema mõju sellele, selgitades nõnda kui õigustatud on tema nimega baltisaksa teadusliku ajalookirjutuse — või vähemalt selle uue epohhi — alguse seostamine.

Historiograafia

XIX sajandi ajalookirjutusest ülevaate saamiseks on järgnevalt kasutatud erinevaid, valdavalt anglosaksi kultuurisfääris ilmunud historiograafiaajaloolisi käsitlusi, millistest võiks eelkõige nimetada Ed. Fueteri *Geschichte der neueren Historiographie* (1911, uustrükk 1985), G.P. Goochi *History and Historians in the Nineteenth Century* (1952), J.W. Thompsoni *A History of Historical Writing* (1962), S. Berger, *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (1999), M.A. Fitzsimons, *The Development of Historiography* (1967).

Spetsiifilisemalt Saksamaal XIX saj. valitseva historismi kujunemisele ja olemusele pühendatud töödest eelkõige Fr. Jaegeri ja J. Rüseni *Geschichte des Historismus* (1992), H.W. Blanke *Von der Aufklärung zum Historismus* (1984), S. Jordani *Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (1999), G.G. Iggersi *Deutsche Geschichtswissenschaft* (1971), U. Muhlacki *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus* (1991), G.v. Belowi *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis unseren Tagen* (1916), F.X. Wegele *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus* (1885).

Lisaks nendele on veel kasutatud mitmeid konkreetsemaid küsimusi käsitlevaid või üksikutele selle ajastu saksa silmapaistvamatele ajaloolastele pühendatud uurimusi. Kuna aga nendel teemadel on ilmunud äärmiselt rohkelt kirjandust, nt. Humboldtit, Ranket või Droyseni käsitlevate tööde hulk on pea haaramatu, siis on püütud tagasi minna originaalteoste endi juurde ning sekundaarkirjandust valdavalt vaid võrdlusena kasutada. Nõnda on nimetatud ajaloolaste puhul kõige rohkem kasutatud Humboldti ajalooteorიაalast peateost *Über die Aufgabe des Geschichtschreibers* (1821), Ranke enim teoretiseerivaid kirjutusi nagu *Idee der Universalhistorie* jt., Droyseni *Grundriss der Historik* (1858, uustrükk 1977) jne.

Saksa XIX saj. historiograafiaajalugu käsitlevate teoste hulga taustal torkab eriti teravalt silma, kui puudulikult on uuritud XIX saj. baltisaksa ajalookirjutuse arengut. Praktiliselt puuduvad selleaegse baltisaksa ajalookirjutuse teoreetilisi ja metodoloogilisi aspekte vaatlevad üld- ja erikäsitlused. Esile võib tuua vaid R. Wittrami esseelaadset *Die livländische Geschichtsschreibung* (1942) ning erinevate autorite töid G.v. Rauchi poolt 1986.a. välja antud kogumikus *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, mille XIX saj. käsitlev osa aga samuti piirdub vaid üksikute nimede ja teoste esitamise, mitte aga analüüsiga.

Nõnda on otseselt Tartu ülikooli XIX saj. akadeemilisele ajalookirjutusele pühendatud vaid Rauchi kogumikus ilmunud E. Amburgeri *Die Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, kus on käsitlemist leidnud vaid osa ajaloo professoritest ja sedagi vaid entsüklopeedilises stiilis ning samuti äärmiselt pinnapealne, enamasti vaid teatmeteostel põhinev L. Eringsoni *Prepodavanije istorij v Tartuskom Universitete (1802– 1918)* (1975).

Üksikuid XIX saj. algupoole Tartu õppejõude käsitlevatest monograafiatest kerkib esile vaid Lea Leppiku magistritöö Gustav Ewersist (1995), mis on keskendunud aga rohkem biograafiliste kui teoreetiliste momentide vaatlemisele, samas kui enamasti teisi Tartu sajandialguse ajaloo teaduse esindajatest nagu nt. näiteks G.F. Pöschmann, Fr. Kruse, A. Hansen ja C. Rathlef on jäänud ilma igasuguse tähelepanuta.

Nõnda on järgnevalt XIX saj. algupoole baltisaksa akadeemilise ajalookirjutuse käsitlemisel põhitähelepanu suunatud selajal tegutsenud isikute endi poolt kirjutatud teostele, millele lisaks on vaadeldud veel nende loengutemaatikat ülikoolis ning seda, millistele ajaloolastele nad on seejuures eelistanud toetuda. Vähest lisa tollaste Tartu õppejõudude ajaloo teoreetiliste seisukohtade määramisel võimaldavad ka üksikud arhiivitoimikud, käsikirjad ja sekundaarkirjandusest leitavad märkused.

Käesoleva kirjutise keskset isikut Carl Schirrenit puudutav kirjandus on võrreldes teiste XIX saj. Tartu ajaloo professoride käsitlevate tööde hulgaga kindlasti tunduvalt ulatuslikum, kuid sellest hoolimata üsna ühekülgne. Peamiselt on Schirrenile alati lähenetud kui raamatu *Livländische Antwort* (1869) autorile, mis on tinginud, et huviorbiidis on olnud rohkem tema poliitiline tegevus kui ajaloo teoreetilised vaated. Kujutades endast enamasti ka vaid sünni või surma tähtpäevadel avaldatud meenutusi isiklike tuttavate või õpilaste poolt, on nad juba pieteeditundest tulenevalt piirdunud üksnes positiivsete külgede esiletõstmisega.

Nendest kõige tähelepanuväärsem on F. Rachfahli poolt kirjutatu eessõnana Schirreni retsensioone sisaldavale, 1913.a. postuumselt ilmunud kogumikule *Zur Geschichte des Nordischen Krieges*, kus tegemist on veel mitmete isiklike mälestuste ning hiljem kadunud materjalide kaasamisega. Kuigivõrd iseseisev on ka W. Wulffiuse *Carl Schirren* (1933), kuid juba nt. M.H. Boehmi 1968.a. ilmunud artikkel *Der Fall Schirren* ei lisa enam midagi uut, nagu enamasti teisi hilisematest Schirreni käsitlustest. Paljuski piirduakse vaid kindlatest raamatutest kindlate kohtade tsiteerimisega ning üksteise kordamisega.

Schirreni tegevust ajaloolasena on põhjalikumalt uurinud vaid J. Vasar *Carl Schirren ajaloolasena* (1926), kuid tegemist on rohkem Schirreni iseloomu kui ajaloo teoreetilisi vaateid määratleva uurimusega. Teine mahukam sarnane kirjutis on I. Neanderi *Carl Schirren als Historiker*, kuid paljuski on seal tegemist eelnevates Schirreni

käsitlustes avaldatu taasesitamisega ning uutest materjalidest on kaasatud vaid mõned Schirreni erakogus asuvad kirjad. Kusagil pole aga vahetult tema loomingut vaadeldes püütud tegeleda tema ajalooteoreetiliste või metodoloogiliste seisukohtade selgitamisega.

Nii on järgnevalt tagasi mindud Schirreni algloomingu, eelkõige tema unustuse hõlma vajunud 1866.a. loengukonspekti *Livländische Geschichte*, kuid samuti ka tema erinevate esseede, retsensioonide, raamatu *Livländische Antwort* ja teiste juhuslikumate kirjutuste vaatlemisele.

1. Saksa ajalookirjutus XIX sajandil

Kogu XIX sajandit on kutsutud historistlikuks, silmas pidades nähtust, et enamus selleaegseid vaimuteadusi hakkasid ennast mõtestama esmajoones oma ajaloo läbi. Nõnda tegelesid kunstiteadlased mitte niivõrd esteetika ja vormiõpetuse kui kunstiajaloo, filosoofid filosoofia ajaloo või ajaloo filosoofiaga jne. Esmajoones aga ajalooteadus elas üle oma kõrghetki, omandades teiste teaduste seas positsiooni, mida tal pole olnud ei varem ega enam ka hiljem.⁹ Ajaloole toetudes püüti mõista nii inimest kui kogu tema elukeskkonda, omistades talle rolli, mis varem oli kuulunud üksnes filosoofiale või teoloogiale.¹⁰ Järgnevalt on püütud visandada lühike ülevaade selleaegse ajalookirjutuse arengujoontest, tuues esile mõningaid kõige iseloomulikumaid aspekte.

XIX sajandi algust loetakse ajaloo kui teaduse väljakujunemise ajajärguks, ajaks, mil senine valgustuslik ajaloomõistmine ja -kirjutus asendus esmalt romantistliku ning seejärel historistliku– hermeneutilise vaateviisiga. Erinevalt eelnevate sajandite ajalookirjutuse arengust, kus tooni olid andnud valdavalt itaalia ja prantsuse ajaloolased, toimus see protsess aga eelkõige Saksamaal,¹¹ mis kujunes järgnevalt ajalookirjutuses suundanäitavaks maaks,¹² keskusega Berliini ülikoolis.¹³ Saksa ajalookirjutuse nõnda

⁹ W.J. Mommsen: *Das 19. Jh. war die eigentliche grosse Zeit der Geschichtswissenschaft. In einem Siegeszug ohnegleichen verdrängte sie die Philosophie aus ihrer Führungsposition innerhalb der Geistes- und Sozialwissenschaften. /.../ Die Erforschung der geschichtlichen Dimension gesellschaftlicher Wirklichkeit galt allgemein als wichtigste Aufgabe der Kultur- und Gesellschaftswissenschaften.* (Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus, Düsseldorf 1971, lk. 6); A. Brückner, *Geschichte der Geschichte*, BM, XVIII (1869), lk. 326.

¹⁰ *Nur Geschichte liest Antwort auf die fundamentalen Fragen der Philosophie erwarten.* (L.v. Ranke, *Aus Werk und Nachlass. Vorlesungseinleitungen. Idee der Universalhistorie*, Bd. IV, München 1975, lk. 83); Fr. Meinecke, *Werke. Die Entstehung des Historismus*, Bd. III, München 1959, lk. 1.

¹¹ *Während im 18. Jahrhundert in der aufsteigenden Entwicklung der Geschichtswissenschaft Franzosen und Engländer die Führung gehabt hatten, ging dieselbe jetzt an die Deutschen über.* (M. Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft*, Berlin 1919, lk. 313); samuti F. Wagner: *Im Heimatland Goethes wurden, was Europa und Amerika stets dankbar anerkannt haben, die Grundlagen der modernen Geschichtswissenschaft gelegt.* (Geschichtswissenschaft, München 1951, lk. 167); vt ka U. Muhlack, *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus*, München 1991, lk. 10.

¹² *Die historische Fachhistorie war in Deutschland wesentlich auf sich selbst gestellt; schon bald erlangte sie Weltgeltung und gab das Muster für den Verwissenschaftlichungsprozess der Historie in den anderen europäischen Ländern und in den USA ab. Mit Beginn des letzten Drittels des 19. Jahrhunderts galt die deutsche Geschichtswissenschaft (wie das deutsche Universitätswesen überhaupt) als führend in der Welt /.../.* (H.W. Blanke, *Historiographiegeschichte*, lk. 80). Nii kinnitab ka üks prantsuse XIX saj. tuntumaid ajaloolasi, Hippolyte Taine (1828– 1893) veel 1865.a., et enamus olulistest ajaloolistest uurimustest pärinevad Saksamaalt, mis on kujunenud ajalooteaduse keskuseks (R.L. Devonshire, *Life and Letters of H. Taine*, London 1902, lk. 236), samal ajal kui Droysen toob 1857.a. ilma igasuguste kõhklusteta esile sakslaste *wissenschaftliche Überlegenheit über andere Nationen /.../.* (J.G. Droysen, *Historik*, Stuttgart 1977, lk. 257). Sarnaselt Fr. Jaeger: *Weil die deutsche Geschichtswissenschaft bis Ende des 19. Jahrhunderts in der ganzen Welt als vorbildlich galt.* (Geschichte des Historismus, München 1992, lk. 9; lk. 11, 75).

¹³ Siin olid tegevad pea kõik historismi kujunemisel olulist rolli mänginud teadlased: Ch.A. Wolf, W.v. Humboldt, B.G. Niebuhr, G.W.Fr. Hegel ja L.v. Ranke. Täpsemalt M. Lenz, *Geschichte der Universität Berlin*, Bd. II, Halle 1910, lk. 249jj.

domineerivat esiletõusu teiste Euroopa maade ajalookirjutuste seas võib seletada eelkõige kahe põhjusega.

Esiteks oli Saksamaal XIX sajandi alguseks välja kujunenud heal tasemel filoloogiline ja kirjandusteaduslik traditsioon, mis võimaldas sakslastel ka ajalookirjutuses kõige varem hakata rakendama allikakriitilisi meetodeid.¹⁴ Sellel põhineva filoloogilis-ajaloolise tekstianalüüsi põhjalik valdamine muutus siin järgnevalt kiiresti kõigi ajaloolaste jaoks kohustuslikuks ning nende teoste teaduslikkuse hindamise parameetrik.

Mis aga saksa ajalookirjutust teiste maade omast veelgi rohkem eristas, oli tema oluliselt teoreetilisem lähenemine ajaloole, märgatavalt suurem huvi ajalooteoreetiliste ja metodoloogiliste küsimusasetuste vastu.¹⁵ Tuginedes saksa idealistliku filosoofia traditsioonile vastandati ennast palju teravamalt eelnevale valgustuslikule ajaloomõistmisele ja -kirjutusele kui mujal: valgustuslikule ajaloost üldiste tõdede ja *unfehlbare Philosophie* otsimisele, mineviku moraalsete mõõdupuudega hindamisele ning seisukohale, et ajaloolised kirjutised peaksid kaasaja olukorda parandama. Selle asemel püüti luua uut rahvusliku algupäraga *wertfreie Wissenschafti*, oma kindlate metodoloogiliste ja teoreetiliste alustega.¹⁶ Nõnda toimus siin kõige kiiremini ajaloo spetsialiseerumine ja teaduslikkuse värvingu omandamine.¹⁷

Samal ajal prantsuse ja inglise XIX saj. juhtivad ajaloolased nagu **Augustin Thierry** (1795– 1856), **Jules Michelet** (1798– 1874), **Francois Guillaume Guizot** (1787– 1874), **Thomas Carlyle** (1795– 1881) või **Thomas Babington Macaulay** (1800– 1859) olid valdavalt autodidaktid ning pigem poliitika kui teaduse alal tegevad. Huvitumata suuremat ajalooteoreetilistest küsimustest järgisid nad rohkem eelnevat valgustusliku

¹⁴Die philologisch– kritische Methode ist ihrer Entstehung nach ein rein deutsches Erzeugnis. Sie gelangte in ihrer Heimat doch viel rascher zum Sieg als anderswärts. /.../ Erst diese frühe Übernahme der historisch– kritischen Methode hat der deutschen historischen Forschung die Superiorität verschafft /.../. (Ed. Fueter, Geschichte der neueren Historiographie, Zürich 1985, lk. 464). Saksamaal arenesid varem välja ka rohked ajalooeaduse abidistsipliinid — diplomaatika, heraldika, numismaatika, kronoloogia, genealoogia jpt.

¹⁵What is most striking about the historiography of this phase is the degree of theoretical self- consciousness in which its representatives carried out their investigations of the past and composed their narrative accounts of it. (H. White, Metahistory, lk. 39).

¹⁶Ka H.Taine toob esile kahte asjaolu– esiteks on saksa ajaloolased filoloogilise haridusega, olles kodu tekstianalüüsis, omades suurt lugemust ning olles harjunud kasutama valdavalt originaalallikaid; teiseks on nad filosoofid, olles vähemalt üliõpilastena õppinud filosoofiat ning ei piirdu üksnes paljaste faktide esitamisega. Sellisena kujutas saksa ajalooeadus Taine meelet endast selle aja parimat (Devonshire, Life and Letters, lk. 264 jj.). Võrdlusena G.v. Below: *Wir Deutschen haben Taine nicht nötig gehabt /.../*. (Die deutsche Geschichtschreibung, Leipzig 1916, lk. 98). Sarnaselt väidab J.W. Thompson, et ühelgi teisel perioodil pole euroopa ajalooeaduses olnud sellist soliidsete teadmiste ja julgete interpretatsioonide liitu kui XIX saj. Saksamaal (A History of Historical Writing, vol. II, New York 1962, lk. 150).

¹⁷W. Hardtwig, Die Verwissenschaftlichung der neueren Geschichtsschreibung, rmt.-s J. Rüsen (Hrsg.), Die Epoche der Historisierung, Frankfurt a.M. 1997, lk. 245jj.

ajalookirjutuse traditsiooni või uuemaid saksa eeskujusid kui iseseisvat teed.¹⁸ Igal juhul ei moodustanud nad oma endi ajalooteoreetilisi koolkondi, mis oleksid püsinud ka läbi mitme ajaloolaste generatsiooni.

Vaadeldes samas XIX sajandi saksa ajalookirjutust tervikuna võib rääkida ühtsest valitsevast traditsioonist, *Denkhaltung*'ist, millele on omane nii sarnane lähenemine ajaloole kui esitusviis. Eriti tänapäeva vaatekohalt, mil ajalookirjutus on nõnda oluliselt mitmepalgelisemaks muutunud, tundub toleaeagne saksa ajalookirjutus küllaltki homogeenne ning sellased teravad vaidlused rohkem nüansse puudutavad. Sellase saksa ajalookirjutuse jagamist erinevateks koolkondadeks võib pidada seega paljuski tinglikuks.

Järgnevalt on kogu seda saksa ajalookirjutuse traditsiooni märgistatud nimetusega historism,¹⁹ mille arengus XIX sajandi vältel võib eristada kolme suuremat etappi. Esimest 1820– 50.a. Ranke ja tema otseste õpilaste, teist 1850– 80.a. nn. preisi koolkonna ning sealt kuni 1960. aastateni Ranke- renessansi perioodi.²⁰

Selliselt mõistetud klassikalise saksa historistliku ajalookirjutuse traditsiooni rajajaks peetakse eelkõige **Leopold von Ranke** (1795– 1886),²¹ kes polnud aga kaugeltki ainuke. Sama suurt mõju XIX sajandi saksa ajalookirjutusele, eriti teoreetilistes küsimustes ning hermeneutilise lähenemisviisi võidulepääsus, omas **Wilhelm von Humboldt** (1767– 1835).²² Kui Ranke püüdis teadusliku objektiivsuse ideaali ja tõepärasuse²³ poole, siis

¹⁸Ceri Crossley, *French Historians and Romanticism*. Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet, London/ NY 1993; K. Dockhorn, *Der deutsche Historismus in England*, Göttingen/ Baltimore 1950.

¹⁹See mõiste on omandanud rohkesti erinevaid tähendusi, kuid järgnevalt on järgitud J. Rüseni —*Unter 'Historismus' verstehe ich die Epoche in der Entwicklung der Geschichtswissenschaft, in der sie als verstehende Geisteswissenschaft in Form einer akademischen Fachdisziplin ausgebildet wurde. Zeitlich fällt sie ins 19. Jahrhundert /.../*. (Theorien in der Geschichtswissenschaft, Düsseldorf 1980, lk. 13) ja G.G. Iggersi tõlgitsusi — *Wenn hier von Historismus gesprochen wird, so bezieht sich das auf die Hauptströmung der deutschen Geschichtswissenschaft und des Geschichtsdenkens, wie sie in der deutschen Geschichtsschreibung /.../ von der Zeit Wilhelm von Humboldts und Leopold von Rankes bis in die nahe Vergangenheit vorgeherrscht hat.* (Deutsche Geschichtswissenschaft, lk. 13).

²⁰Fr. Jaeger, *Historismus*, lk. 9, 73, 93jj.; samas lk. 1: *Seine Wurzeln und Anfänge reichen aber in die späte Aufklärung der zweiten Hälfte des 18.Jh.-s zurück und /.../ reichen die Wirkungen des Historismus auf unterschiedliche Weise noch bis in die Gegenwart hinein*. Vt ka Ed. Fueter, *Historiographie*, lk. 487.

²¹Tituleeritud kui *Begründer der Geschichtswissenschaft, kes hat massgeblich das historisch-politische Denken in Deutschland im 19. Jh. beeinflusst*. (H. Berding, L.v. Ranke, rmt.-s *Deutsche Historiker*, Hrsg. H.-U. Wehler, Bd. I, Göttingen 1971, lk. 7); G.P. Gooch: *It was the Goethe of history, who made German scholarship supreme in Europe /.../*. (History and Historians, London 1952, lk. 97). Vt ka H.W. Blanke, *Die Entstehung der Geschichtswissenschaft im Spiegel der Historiographiegeschichte*, rmt.-s J. Rüsen (Hrsg.), *Anfänge modernen historischen Denkens*, Frankfurt a.M. 1994, lk. 63jj.

²²Droyseni jaoks oli näiteks Humboldt isegi olulisem kui Ranke; vt. *Historik*, lk. 53. Iseloomulikul kombel on nt. samuti H. White Ranke käsitlemisel rohkem tähelepanu pööranud hoopiski Humboldtile. (Metahistory, lk. 178jj.); Fr. Meinecke, *Ranke und Burchardt*, Berlin 1948, lk. 3.

²³Ranke: *Alles hängt zusammen: kritisches Studium der ächten Quellen; unparteiische Auffassung; objektive Darstellung; – das Ziel ist die Vergegenwärtigung der vollen Wahrheit. Ich stelle da ein Ideal auf, von dem man sagen wird, es sei nicht zu realisieren. So verhält es sich nun einmal: die Idee ist unermesslich, die Leistung der Natur nach beschränkt* (Järgnevalt on kasutatud Ranke kogutud teoste esimest väljaannet aastail 1867– 1890. *Sämtliche Werke* (SW). *Analecten der englischen Geschichte*, Bd. 21, 1872, lk. 114).

Humboldt pidas ajaloo mõistmise juures esmaoluliseks just interpreteeriva meetodi õiget rakendamist ning esteetilist esitusviisi. Neile mõlemale oli aga omane ajaloost sügavama tähenduse otsimise püüd.

Ka preisi koolkonda²⁴ **Friedrich Christoph Dahlmanni** (1785– 1860), **Georg Gottfried Gervinust** (1805– 71), **Heinrich von Sybelit** (1817– 1895), **Theodor Mommsenit** (1817– 1903), **Johann Gustav Droysenit** (1808– 1884), **Heinrich von Treitschket** (1834– 1896) jt., hoolimata nende suuremast poliitilisest meelestatusest,²⁵ võib puht ajalooteaduslikku lähenemist silmas pidades lugeda Ranke koolkonna jätkuks. Sel perioodil kerkisid teravamalt üles nt. loodus- ja vaimuteaduste eristamise, ajaloo objektide tunnetamise jms. probleemid,²⁶ kuid ajalookirjutus ise jäi suuresti endiseks. Vahel ongi räägitud ühtsest Ranke- preisi ajalookirjutuse traditsioonist, millele on omane individualiseeriv lähenemisviis, kirjeldav meetod, idealistlik maailmavaade ja eriline huvi riigiteooriate vastu.²⁷

Sajandi lõpupoole pääses Saksamaal taas valitsema otsene Ranke traditsioon, nn. Ranke- renessanss, millele oli iseloomulik teaduslik vähem sünteesiv ajalookirjutus ning kus domineerisid spetsiifiliste teemadega monograafiad.²⁸ Selle perioodi esindajatest võiks esile tuua eelkõige **Max Lenzi** (1850– 1932), **Erich Marcksi** (1861– 1938), **Friedrich Meinecket**, **Hans Delbrücki**, **Felix Rachfahli** jt.²⁹

²⁴Tuntud ka nimetuste all nagu *borussische, kleindeutsche, politische, Ranke, Berliner, norddeutsche Schule* või *gothaische Partei*.

²⁵Ametlikult avaldasid ka nemad põlgust ajalookirjutuse vastu, kus ajalugu käsitleti vaid kui vahendit kaasaja eetiliste ja poliitiliste nõudmiste rahuldamiseks, kuid see jäi rohkem teoreetiliseks postulaadiks. Nende ajalookirjutuse kohta pilkavalt Jakob Burckhardt: *bis die ganze Weltgeschichte von Adam an siegesdeutsch angestrichen und auf 1870/71 orientiert sein wird* (Brief an Fr. von Preen, Briefe, Bd. V, Basel 1963, lk. 184); vt ka Ed. Fueter, *Historiographie*, lk. 543.

²⁶Olulisema momendina võib esile tuua veel ka lõplikku loobumist valgustusajastule ja romantismile omasest nägemusest üksikisiku primaarsusest ajalooliste jõudude ees.

²⁷Nt Below: *Mehrere sind Schüler von Ranke; keiner ignoriert dessen Methode* (*Geschichtschreibung*, lk. 45); samas lk. 74: *Ranke und Treitschke haben mehr Übereinstimmendes als Trennendes*; J. Vogt: *Zumal in Deutschland sind alle Historiker des 19. Jh.-s mehr oder weniger Schüler von Ranke gewesen*. (*Wege zum historischen Universum. Von Ranke bis Toynbee*, Stuttgart 1961, lk. 12).

²⁸*Die quellenkritische Forschung stand in Vordergrund; ihr Ideal war die historische Edition von Quellen* (Jaeger, *Historismus*, lk. 63); nii soovitas ka samasse koolkonda kuuluv E. Bernheim oma sajandi lõpul suurt mõju omanud ajaloometoloogilises õpikus *die gewonnenen Forschungsergebnisse möglichst unentstellt zur Mitteilung zu bringen*. (*Lehrbuch der historischen Methode*, Leipzig 1889, lk. 88).

²⁹Nt. Hermann Onckenit, Moriz Ritterit, Max Lehmanni, Walter Goetzi, Georg von Belowit.

1.1. Historismi kujunemine Saksamaal. L.v. Ranke ja tema koolkond

Historismi kujunemislugu on rohkesti käsitlemist leidnud ning tema algusaegu on nähtud juba XVII ja XVIII sajandis.³⁰ Tema otsesema väljakujunemise perioodiks loetakse aga siiski Prantsuse revolutsioonile järgnenud kolme aastakümnet.³¹ Historismi tekkeloos oluliste faktoritena on esile toodud eelkõige saksa idealistliku filosoofia, romantismi ning Prantsuse revolutsiooni ideoloogiale vastandumisest tingitud mõjutusi,³² üksikutest nimedest on kõige sagedamini äramärkimist leidnud **Justus Möser** (1720– 1794), **Johann Gottfried Herder** (1744– 1803) ja **Johann Wolfgang Goethe** (1749– 1832), kuid ka rohkesti teisi.³³ Järgnevalt pole siiski taotletud seda komplitseeritud arenguprotsessi taasesitada ning on piirdutud üksnes XIX sajandi algul ajalookirjutuses asetleidvate muutuste vaatlemisega.

Üheks iseloomulikuks jooneks, mis kaasnes XIX sajandi algul historismi võidulepääsule, oli ajaloo üha süvenev professionaliseerumine, mis eelkõige tähendas, et ajaloo tegelemine muutus elukutseks ning ajaloolased hakkasid ennast aina enam eristama lihtsatelt diletantidest ja literaatidest. Senine üsna ebamäärane piir ajalooteadlaste ja -huviliste vahel muutus oluliselt rangemaks, mille tulemusel leidis järgnev ajalookirjutuse areng pea eranditult aset ülikoolides.³⁴ Nõnda on järgnevalt selleaegse saksa historiograafia vaatlemisel peatähelepanu suunatud eelkõige akadeemilisele ajalookirjutusele.

Kogu XVIII sajandi vältel oli saksa ajalookirjutuses tooniandvat rolli mänginud Göttingeni ülikool, mis säilitas oma positsiooni ka XIX sajandi esimesel aastakümnel.³⁵ Sel ajajärgul olid siin tegevad nii **Johann Christoph Gatterer** (1727– 1799), **August Ludwig Schlözer** (1735– 1809), **Ludwig Timotheus Spittler** (1752– 1810), **Arnold Hermann Ludwig Heeren** (1760– 1842) kui mitmed teised selleaegsed saksa juhtivad ajaloolased.

³⁰ Fr. Meinecke, *Werke. Die Entstehung*, Bd. III; P.H. Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, London 1975; U. Muhlack, *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus*, München 1991.

³¹S. Jordan, *Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und Klassischem Historismus*, Frankfurt/ NY 1999, lk. 11jj.

³²Vt Ed. Fueter, *Historiographie*, lk. 415jj.; E. Schulin, *Vom Beruf des Jahrhunderts für die Geschichte: Das neunzehnte Jahrhundert als Epoche des Historismus*, rmt.-s A. Esch (Hrsg.), *Geschichte und Geschichtswissenschaft in der Kultur Italiens und Deutschlands*, Tübingen 1989, lk. 15jj.

³³Meinecke: *Wir sehen in Möser, Herder und Goethe die drei grössten und wirksamsten unter den ersten Wegbahnern des neuen historischen Sinnes im 18. Jahrhundert.* (*Die Entstehung*, lk. 355). Teistel autoritel sagedamini esiletoodud veel Fr. Schellingit (1775– 1854), Fr. Schlegelit (1772– 1829), ajalooteaduses nt. Giovanni Battista Vicot (1668– 1744), Johannes Müllerit (1752– 1809), kunstiajaloo Johann Winckelmanni (1717– 1768) jt.

³⁴H.W. Blanke, *Historiker als Beruf. Die Herausbildung des Karrieremusters 'Geschichtswissenschaftler' an den deutschen Universitäten von der Aufklärung bis zum klassischen Historismus*, rmt.-s H.W. Blanke (Hrsg.), *Aufklärung und Historik*, Waltrop 1991, 23jj. J. Engel, *Die deutschen Universitäten und die Geschichtswissenschaft*, *HZ*, 189 (1959), lk. 223.

³⁵Lähemalt H. Boockmann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Göttingen*, Göttingen 1987.

Kõiki neid loetakse aga veel valgustusliku ajalookirjutuse, täpsemalt hilisvalgustuslikke vaateid omava Göttingeni koolkonna esindajateks, kes olid oma olulisimad mõjutused saanud eelkõige Voltaire'lt, Montesquieu'lt ja teistelt valgustusfilosoofidelt.³⁶ Suuremal või vähemal määral jagasid nad vaateid inimeste mõistetavusest, inimkonna progressist, ajaloo pragmaatilisest ülesandest jne. Omamata suuremat huvi üksikasjade vastu, kasutades allikaid üsnagi meelevaldselt ning olles metodoloogiliselt ebatäpsed, tegid nad seejuures julgeid üldistusi, mis tihti olid vürtsitatud subjektiivsete hinnangutega.

Nende seast ainult Heerenit on oma vaadetelt peetud juba varaseks historismi esindajaks,³⁷ kelle ajalooteoreetilised vaated esinduvad selgeimalt tema 1823.a. ilmunud kirjutises *Andenken an Deutsche Historiker aus den letzten fünfzig Jahren*.³⁸ Vastandades ennast Schlözerile, kellele ta riikide käsitlemise juures heidab ette liigset materiaalsete faktorite rõhutamist, tõstab ta ise rohkem esile herderlikke vaimseid, pahatihti seletamatuid tegureid nagu näiteks rahvaste vaimu jne. Selle aspekti tõttu on Heereni meelest ajalugu oma olemuselt irratsionaalne ning tema mõistmine võimalik vaid *Ahnungi* abil, samas kui Schlözer inimest veel ratsionaalseks ja ajalugu mõistusega haaratavaks pidas. Samuti räägib Heeren juba ajaloo aluseks olevatest, ajastuid ja riike läbivatest ideedest, progressi puudumisest, sündmuste ainukordsusest, geneetilisest arengu tähtsusest jne.³⁹ Kui Schlözeril oli ajaloo ülesandeks veel inimeste valgustamine, siis Heeren püüab minevikku mõista vaid tema enda pärast ja kontekstis.⁴⁰

Esmajoones just võrdluses Schlözeriga tundub Heeren seega juba rohkem järgnevasse ajaloolaste põlvkonda kuuluvat. Kuid ka tema ei suutnud konkureerida uue kriitilise koolkonna ajaloolastega. Olles veel XIX sajandi esimesel aastakümnel saksa kultuurisfääri üheks kõige loetavamaks ajaloolaseks, oli ta kahekümnendateks aastateks oma populaarsuse täielikult minetanud.⁴¹ Sama juhtus ka mitmete teiste XIX sajandi algupoole saksa ajaloolastega, kes kuuludes rohkem valgustusliku ajalookirjutuse traditsiooni said oma kuulsust nautida vaid kuni Niebuhi– Ranke traditsiooni läbimurdeni

³⁶U. Muhlack, *Geschichtswissenschaft*, lk. 130jj.

³⁷ Veel nii Fueter (*Historiographie*, lk. 386jj.) kui Thompson iseloomustavad Heerenit XVIII saj. ratsionalistina (*Historical Writing*, lk. 174); kuid juba C. Becker- Schaum raamatus A.H.L. Heeren. *Ein Beitrag zur Geschichte der Geschichtswissenschaft zwischen Aufklärung und Historismus*, Frankfurt a.M. 1993 ning J. Vahtola oma raamatus *Henkiset selityksperusteet A. Heerenin historiankirjoituksessa*, Oulu 1985 peavad teda rohkem historistliku– poliitilise ajalookirjutuse traditsiooni kuuluvaks.

³⁸ *Biographische und Litterarische Denkschriften. Historische Werke*, Bd. VI, Göttingen 1823. Ennast mõjutanud isikutest on ta siin eelkõige esile toonud Heynet, Winckelmanni, Herderit ja Humboldtit.

³⁹Nõnda erinevalt humanistlikust– valgustuslikust maailmavaatest peab Heeren sõda inimkonda puhastavaks ja edasiviivaks teguriks ning ka suurmeeste hindamisel jagab Heeren hilisema historistliku traditsiooni seisukohta, et need on vaid isikud, kes on suutnud paremini tabada ajastu olemust ning osanud seda kasutada.

⁴⁰Nõnda kujutas Gregorius VII Schlözerile endast veel üksnes pimedaja keskaja esindajat, samal ajal kui Heeren püüab teda mõista tema enda ajas ning hindab tema tegevust seetõttu positiivselt.

⁴¹ H.W. Blanke, *Historiographiegeschichte*, lk. 220.

1820. aastatel. Sellisteks ajaloolasteks võib pidada nt. **Heinrich Leod** (1799– 1878), kes Ranke esimesi teoseid veel üleolevalt arvustada püüdis, või siis hilisematest ajaloolastest **Karl von Rottecki** (1775– 1840) ja **Friedrich Christoph Schlosserit**⁴² (1776– 1861). Schlosser, kritiseerides Niebuhri filoloogilist meetodit ja Ranke liigselt poliitilist ja üksikasjalikku ajalookirjutust, üritas luua sellele vastanduvat kultuuriajaloolise ja filosoofilise suunitlusega koolkonda, kuid pidi üsna peatselt tunnistama, et ta kuulub juba rohkem möödunud ajastusse.⁴³

Kuigi historistlikke tendentse võis XIX saj. esimesepoole ajaloolaste juures leida siit ja sealt, loetakse esimeseks pöördeliseks sündmuseks historismi väljakujunemisel siiski esmalt filoloogilis– kriitilise meetodi võidulepääsu, mida seostatakse eelkõige **Barthold Georg Niebuhri** (1776– 1831) nimega ja tema *Römische Geschichte* ilmumisega 1811/12.a.⁴⁴ Igal juhul oli selles teoses siiani kõige järjekindlamalt rakendatud ajaloo ainesele uudse allikakriitika meetodeid, milline lähenemisviis muutus kiiresti tooniandvaks eeskujuks järgnevatele ajaloolastele.⁴⁵

Oma teoreetilistes seisukohtades leidis historism kindlapiirilisema väljundi aga alles W.v. Humboldti⁴⁶ loomingus, et siis L.v. Ranke⁴⁷ praktilise tegevuse juures juba oma klassikalisel kujul esile tulla. Nende mõlema sulest pärinevad teoreetilised seisukohavõetud ajalooteaduse uuest rollist ja esitusviisist, mis panid aluse uuelaadsele ajalookirjutusele. Esile võiks tuua eelkõige Humboldti 1821.a. ilmunud *Über die Aufgabe des Geschichtschreibers*⁴⁸ ja Ranke 1824.a. ilmunud *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*,⁴⁹

⁴² Schlosseri kohta nt Ed. Fueter: *Vorschnelles Aburteilen nach allgemeinen Prinzipien, schematische Psychologie, Befangenheit in Standesvorurteilen: diese allgemeinen Fehler der deutschen Aufklärungshistoriographie sind bei Schlosser bis zur Karikatur gesteigert. /.../ Schlossers Geschichtsauffassung ist so in der Hauptsache noch von der Aufklärung des 18. Jh.-s abhängig.* (Historiographie, lk. 413).

⁴³ *Die moderne kritische Forschung hat ihn schon bei Lebzeiten kaum mehr für voll genommen* (Fueter, Historiographie, lk. 413); samuti P.G. Gooch: *His lecture-room emptied and his ideals were ignored.* (History, lk. 101); L. Boia, *Great Historians of the Modern Age*, lk. 311: *Althougth his works were written in the age of romanticism and historicism, Schlosser was an historian of the Enlightenment par excellence.*

⁴⁴ Tekstikriitiline traditsioon sai alguse küll juba XVIII sajandil, ning tema alusepanijateks loetakse Friedrich August Wolfi (1759– 1824), kuid ka August Boeckhi, Jakob Grimmi, Heynet jt.

⁴⁵ Vt. S. Rytönen, *B.G. Niebuhr als Politiker und Historiker*, Helsinki 1968, lk. 190jj. Ka Ranke toob ühe oma suurima eeskujuna esile just Niebuhri. (SW, *Abhandlungen und Versuche*, Bd. 51/ 52, 1888, lk. 589). Vt. ka Droysen, *Historik*, lk. 51.

⁴⁶ *Humboldt, dessen Berliner Akademierede Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers aus dem Jahre 1821 gleichsam als eine Programmschrift des Historismus anzusehen ist.* (W.H. Blanke, *Historiographiegeschichte*, lk. 269).

⁴⁷ F. Jaeger: *Er /Ranke/ kann mit gewissen Recht als der erste grosse Vertreter des Historismus gelten, der die Tendenzen und Traditionen, aus denen historisches Denken in den ersten zwanzig Jahren des 19. Jh. zusammengewachsen ist, in seinem Werk vereinigt und der ihnen in einer ganzen Reihe historiographischer Darstellungen klassischen Ausdruck gegeben hat* (Historismus, lk. 73); vt ka Thompson, *History*, lk. 168.

⁴⁸ Järgnevalt on kasutatud A. Leitzmanni poolt välja antud Wilhelm von Humboldts *Gesammelte Schriften* (edaspidi GS), Bd. I– XVII, Berlin 1903– 36; antud töö GS, *Über die Aufgabe*, Bd. IV, Berlin 1905. (järgnevalt tsiteeritud kui *Über die Aufgabe*).

mis kujunesid järgnevalt pea programmilisteks kirjutisteks. Kuigi Humboldti ja Ranke kirjutised erinesid üksteisest paljuski, olid nad oma vaadetelt siiski tunduvalt sarnasemad, kui hiljem asetleidev eristumine neist mõlemaist lähtunud suundade vahel on esile tuua püüdnud. Kogu XIX saj. saksa akadeemilises ajalookirjutuses läbimurdvaks ja valitsevaks sai eelkõige siiski Ranke traditsioon, mida on peetud ka uue ajajärgu alguseks ajalookirjutuse ajaloos.⁵⁰

Ranke kujunes järgnevalt mitte kunagi spekulatiivse⁵¹ ja valdavalt poliitiliselt neutraalse ajaloolase prototüübiks. Ajaloolaseks, kes esitab paljad faktid ilma moraaltsemiseta, ilma kaunistusteta ning kes igasuguse teoretiseerimise on jätnud luuletajate, filosoofide ja teoloogide hooleks. Seda nägemust jälgides toimus järgnevalt Ranke koolkonna reflekteerimatu, suuresti käsitööga piirduva ajalookirjutuse võidukäik. Rankele endale oli omane siiski veel sügavalt filosoofiline lähenemine ajaloole — *Überhaupt sollten beide immer verbunden sein, Geschichte und Philosophie. Ohne Geschichte wird aus der Philosophie nur Sekten- und Formelwesen; ohne Philosophie ist die Geschichte nur ein Haufen von Materialien, ohne Einheit, Zweck und Resultat.*⁵²

Kuigi Ranke samaaegselt rõhutas igasugustest ideoloogiatest vabanemise vajalikkust, oli see eelkõige vastandumine **Georg Friedrich Wilhelm Hegeli** (1770– 1831) ja teiste filosoofide süsteemsetele ajaloo filosoofiatele ning ei tähendanud endast kaugeltki omapoolsest teoretiseerimisest loobumist.⁵³ Nõnda säilis ka mitmete Ranke järgijate juures elav huvi ajalooteoreetiliste küsimuste vastu.⁵⁴

⁴⁹Lisana oma esikteosele *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494– 1514*, SW, Bd. 33, Leipzig 1874; (järgnevalt tsiteeritud kui *Zur Kritik*).

⁵⁰*Die zentrale Persönlichkeit im Entstehungsprozess des deutschen Historismus ist unumstritten L.v. Ranke gewesen; von ihm gingen sowohl in methodischer wie darstellerischer Hinsicht die grössten Impulse aus.* (F. Jaeger, *Historismus*, lk. 34, 72); samas lk. 81: *erste grosse Vertreter des Historismus.*

⁵¹*.../ er will bloss zeigen, wie es eigentlich gewesen* (Ranke, SW, *Geschichten*, Bd. 33, Vorwort, lk. VII).

⁵²Ranke, *Aus Werk und Nachlass, Tagebücher*, Bd. I, München 1964, lk. 488. Sarnaselt ka mujal— *Wahre Historie und wahre Philosophie seien im Grunde eins /.../. Wäre die Philosophie das, was sie sein soll, wäre die Historie vollkommen klar und vollendet, so würden sie beide völlig übereinstimmen.* (*Idee der Universalhistorie*, lk. 83).

⁵³*Wenn Ranke auch sehr mit der kritischen Sichtung der Quellen befasst war, so hat doch vielleicht kein zweiter deutscher Historiker des 19. Jahrhunderts (möglicherweise mit Ausnahme Droysens) den theoretischen Grundlagen seiner wissenschaftlichen Praxis soviel Aufmerksamkeit gewidmet wie gerade er.* (G.G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, lk. 88).

⁵⁴Olulisima näitena võiks tuua Droyseni, kes kehtis kui *der grösste theoretische Kopf unter den deutschen Historikern des 19. Jh.-s.* (W.J. Mommsen, *Die Geschichtswissenschaft*, lk. 10).

1.2. Historistlik ajalookirjutus

Järgnevalt on historismi käsitletud seega tema laiemas tähenduses, nähtusena, mis määras saksa ajalookirjutuse põhisuuna olemust kogu XIX sajandi vältel. Eelkõige on mõistetud teda kui vaimset suundumist, millele on iseloomulik kindel teemadering, esitusviis ja nende aluseks olev maailmavaade.⁵⁵ Kuna selleaegsed historistlikud ajalootekstid on oma olemuselt üsna sarnased, siis on järgnevalt püütud välja tuua mõned kõige rohkem silmatorkavamad jooned, luua n-ö ideaaltüüpi, mis võimaldaks hiljem määratleda, kuivõrd mõni tekst kuulub historistliku ajalookirjutuse traditsiooni või kui palju ta sellest erines. Seejuures on tuginetud esmajoones Humboldti teoreetilistele seisukohtadele ja Ranke teostele, mis olid selles traditsioonis suunadandvateks.

Jagades ajalooteosed kaheks — tekstitasandiks ja selle aluseks olevaks maailmavaateks,⁵⁶ siis võrreldes valgustusliku ajalookirjutusega leidsid mõlemas valdkonnas aset põhjapanevad muutused. Muutused nii kasutatavad allikad, käsitletavad teemad, esitamisviis kui kogu ajaloo enese teistsugusest mõistmisest tulenev vaatenurk. Kuigi tavaliselt järgneb tekstitasand tema aluseks olevale maailmavaatele, on järgnevalt, lähtudes interpreedi vaatekohast, see järjestus ümber pööratud.

1. Muutused tekstitasandil

Allikad Kui enne Niebuhri– Ranke — *perfektionierte quellenkritische Umgang mit den Quellen* — traditsiooni läbimurret kaasati allikmaterjale üsna valimatult ning vanadele autoritele toetuti ilma erilise tekstikriitilise analüüsita, siis järgnevalt muutub töö uuritava ajastu trükitud ja trükkimata kirjalike allikatega ajaloolaste olulisimaks tegevuseks.⁵⁷ Juba oma käsitluses *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber* esitab Ranke Guicciardini jt. vanade ajalooteoste autorite varal näite, kuidas selliseid tekste tuleks analüüsida ning milliseid allikaid üldse kasutada.⁵⁸ Siit lähtudes muutus tooniandvaks algallikateni mineku vajaduse

⁵⁵F. Jaeger: ‚Historismus‘ ist eine bestimmte Weise des historischen Denkens und eine ihr entsprechende Konzeption von Geschichtswissenschaft. (Historismus, lk. 1); vt ka W.H. Blanke, Historiographiegeschichte, lk. 191.

⁵⁶ Siin on rohkesti jagamisvõimalusi, objektiivseks (*res factae*, lugude faktisalsaldus) ja subjektiivseks (*res fictae*, esitusvorm, teema valik jms.), teooria ja metodoloogia, kirjanduslikuks ja teaduslikuks pooleks jne.

⁵⁷ Nt etnograafiliste uuringute kohta arvab Ranke- renessansi esindav G.v. Below: *Die Zeit, die wir so nötig für die Durchforschung der Urkundenbücher haben, müssten wir im Innern Brasiliens in der Unterhaltung mit Indianern zubringen.* (Geschichtschreibung, lk. 120).

⁵⁸Ranke: *Die Grundlage vorliegender Schrift, der Ursprung ihres Stoffes sind Memoiren, Tagebücher, Briefe, Gesandtschaftsberichte und ursprüngliche Erzählungen der Augenzeugen; andere Schriften nur alsdann, wo sie entweder aus jenen unmittelbar abgeleitet, oder durch irgend eine originale Kenntniss ihnen gleich geworden schienen.* (SW, Gechichten, Bd. 33, Vorwort, lk. VII).

rõhutamise ning aina enam hakkas ajalookirjutuse väärtus sõltuma kasutatud materjali väärtusest ja selle läbitöötamise oskusest.

Maailmavaatelse huvi tõttu eriti riigialalugude vastu muutus esmaoluliseks tegelemine eelkõige ametlike allikatega, nagu diplomaatilised dokumendid, riiklik korrespondents, lepingud jms., mis tingis omakorda käsitletavate teemade ühekülsuse.⁵⁹

Teemad XVIII sajandi ajalookirjutusele iseloomulik maade ajaloo sidumine valitsevate dünastiatega, kroonikalaadsete vürstide või kirikuajalugude kirjutamine ning selle kõrval tooniandev valgustuslik Voltaire'ile, Gibbonile ja ka Herderile omane kosmopoliitiline, universaalse kultuuriajaloo uurimine⁶⁰ asendus XIX sajandi algul aina enam võimu käsitleva, poliitilise alatooniga ajalookirjutusega.⁶¹

Just Rankest alates muutus domineerivaks poliitilist ning suurmeeste ajalugu käsitlev traditsioon, pearõhuga riikidevaheliste suhete ajalool.⁶² Selline ajalookirjutus oli valdavalt aristokraatse iseloomuga, kus eelkõige huvituti riigimeeste, väejuhtide ja diplomaatide tegevusest, kõrvale jättes sotsiaalsed ja materiaalsed faktorid, kultuurilised nähtused ning üldise tausta.⁶³ Pahatihti kujutasid maade ajalugu käsitlevad teosed seetõttu endast rohkem suurte isiksuste biograafiaid,⁶⁴ mille aluseks romantistlik *heroische geschichtliche Auffassung* või *Persönlichkeitkult des Idealismus*.

⁵⁹Fr. Meinecke Ranke kohta: *Sie beleuchtet vorzugsweise die Höhen des Staatslebens und der Gesellschaft, – nicht nur, weil die diplomatischen und literarischen Quellen, die er bevorzugte, dies schon taten, sondern er bevorzugte diese Quellen wesentlich auch deswegen, weil es ihn innerlich immer hinzog zu eben diesen Höhen.* (Zu Beurteilung Rankes, HZ CXI (1913), lk. 591).

⁶⁰Herder: *In dieser Galerie verschiedener Denkart, Anstrengungen und Wünsche lernen wir Zeiten und Nationen gewiss tiefer kennen als auf dem täuschenden trostlosen Wege ihrer politischen und Kriegsgeschichte.* (SW, Briefe zu Beförderung der Humanität, Bd. XVIII, Berlin 1883, lk. 137).

⁶¹G.v. Below – *Wir setzen dem Kosmopolitismus der Aufklärung das staatliche und nationale Bewusstsein /.../ entgegen. Wir tragen den von der Aufklärung verachteten 'Haupt- und Staatsaktionen' Rechnung durch die Anerkennung 'des Primats der äusseren Politik' vor allen inneren Bedürfnisse /.../ (Geschichtschreibung, lk. 121).* H.v. Treitschke – *.../ sind die Männer der Tat die eigentlich historischen Helden; denn durch sie werden die grossen Machtkämpfe der Geschichte entschieden /.../. das Wesentliche, /.../ das Ringen der politischen Mächte. Ihm bleibt sein eigenes Gebiet, wo er der Herr ist, die Welt der politischen Taten und der in ihr waltenden sittlichen Gesetze.* (Die Aufgabe des Geschichtsschreibers. Vorbemerkung bei Übernahme der Redaktion der Historischen Zeitschrift, Berlin, Oktober 1895, rmt.-s Schriften und Reden zur Zeitgeschichte II, Aufsätze, Reden und Briefe, Bd. IV, Hrsg. K.M. Schiller, Meersburg 1929, lk. 788j.).

⁶²*Die deutsche Geschichtsforschung hatte, zumal seit Ranke, zu der Erkenntnis geführt, dass der Staat der umfassendste menschliche Verband, die massgebende Organisation eines Volkes, dass er das stärkste Bollwerk der Kultur ist und die stärkste Fähigkeit, sie zu fördern, besitzt, dass grosse Bewegungen, die sich durchsetzen wollen, stets ein Verhältnis zu ihm suchen müssen.* (G.v. Below, Geschichtschreibung, lk. 113).

⁶³Iseloomulik G.v. Belowi kirjeldus: *Wird der Historiker, der das Sturmsignal hört – Kampf ist ja das gesamte politische Leben –, die Geduld haben, eine Trachtengeschichte zu schreiben? Es wird ihm als eine unwürdige Beschäftigung erscheinen. Vermag man sich vorzustellen, dass Dahmann /.../ sich die Zeit genommen hätte, eine Geschichte der Theaterdekorationen zu verfassen? Wir suchen in dem Spiegel der politischen Geschichte aufzufangen, was uns von der grossen Menschheitsgeschichte erkennbar ist.* (Geschichtschreibung, lk. 117).

⁶⁴Eriti Goethe ja Humboldti jaoks olid üksikisikud olulisimad, kuid alates Herderist aina rohkem esiplaanile *Nation, Volk, Staat* jms.

Ajaloo objektidena leidsid käsitlemist nii eraldiseisvad sündmused, üksikindiviidid, rahvad, ajastud kui ka riigid ning vahel harva isegi maailmaajalugu nagu selle Ranke oma elu lõpul ette võttis. Põhirõhk oli siiski kanda suurmeestel, rahvastel ja riikidel, milliseid kõiki käsitleti kui terviklikke organisme oma kindla iseloomuga.

Esitusviis Historismile iseloomulikuks esitusvormiks oli laiahaardeline eepiline jutustus,⁶⁵ mis esitas ajalugu kui väliste sündmuste järgnevust ning seda nõnda, et selle mõte – *selbsterklärend* – ise esile tuleks. Ajaloolase ülesandeks oli seega toimunu esitamine, lihtne kirjeldus, kus rõhutati faktide tähtsust.⁶⁶ Väidetavalt on selleaegsed ajaloolased oma esitusviisis mõjutusi saanud ka romantistlikest romaanidest, autoritelt nagu W. Scott ja J.F. Cooper, kaasates sarnaselt oma ajalooteostesse käsitletava ajastu meeoleolu loovaid olustikupilte, valides peakangelasi jne.⁶⁷

Kuigi Ranke toonitas, et toetuda tuleb küll allikatele, kuid ei pea kirjutama ainult spetsiifilisi monograafiaid, et esitada saab kausaalseid seoseid ja üldkokkuvõtteid, esilekerkivaid arengujooni jms.,⁶⁸ asendus eriti historismi hilisemas järgus valgustusajale omane sünteeside konstruktsioon ikkagi valdavalt faktiliste tõendite koguga. Sellest tulenevalt aga loobuti ka ulatuslikematest interpretatsioonidest ja suuremate üldistuste tegemisest.

Üldiselt ei huvitunud selleaegsed ajaloolased siiski suurt küsimusest, milline peaks olema ajalookirjutuse esitusviis ning usuti, et õige allikakriitilise meetodi rakendamisest ja erapooletust hoiakust enesest peaks juba piisama hea teose sünniks.⁶⁹ Vahel kujutati ka ette, et ollakse vaid kui *Sprachrohr der Geschichte*, mille läbi ajaloos toimunu endast kõneleb.⁷⁰ Nõnda naiivne objektiivsuse kujutus⁷¹ ei püsinud aga siiski kuigi kaua ja üsna peatselt

⁶⁵*Erzählende Form*, mille juures Droysen eristas pragmaatilisi, monograafilisi, biograafilisi ja katastroofilisi esitusviise.

⁶⁶Ranke: *Strenge Darstellung der Thatsache, wie bedingt und unschön sie auch sei, ist ohne Zweifel das oberste Gesetz.* (SW, Geschichten, Bd.33, Vorwort, lk. VII); sarnaselt Humboldt: *Die Aufgabe des Geschichtschreibers ist die einfache Darstellung des Geschehenen, mit gewisserhafter Treue /.../ Die einfache Darstellung ist zugleich die erste, unerlässliche Forderung seines Geschäfts, und das Höchste, was er zu leisten vermag.* (Über die Aufgabe, lk. 35).

⁶⁷Eelkõige on seda väidetud selleaegsete prantsuse ajaloolaste nagu Michelet jt., kuid ka Ranke kohta (Fueter, *Historiographie*, lk. 449, 477); Droysen, *Historik*, lk. 451jj.

⁶⁸Sarnaselt Humboldt: *Der Geschichtschreiber, der dieses Namens würdig ist, muss jede Begebenheit als Teil eines Ganzen /.../ darstellen.* (Über die Aufgabe, lk. 41).

⁶⁹Vahel kerkisid küll üles küsimused kas parim ajalooteos on kõige detailsem või kõige paremini olulisi momente esiletoov, kuid mingile teoreetilisele konsensusele selles küsimuses ei jõutud.

⁷⁰Ranke: *Ich wünsche mein Selbst gleichsam auszulöschen, und nur die Dinge reden, die mächtigen Kräfte erscheinen zu lassen.* (SW, Englische Geschichte vornemlich im 17. Jh., Bd. II, 1877, lk. 103).

⁷¹Veel H.v. Sybelil nägemus, et: *Die historische Wissenschaft ist fähig, zu völlig exacter Kenntniss vorzudringen.* (Über die Gesetze des historischen Wissens. Vorträge und Aufsätze, Berlin 1874, lk. 11).

märgati, et faktidest endist ei piisa korralikuks esituseks, et neile tuleb ka tähendus anda; et ajaloo protsessina mõistmine on üksnes mõtteline protsess.⁷²

Siit jõudsid ajaloolased teooria valdkonda, konfronteerudes küsimusega, milliseid fakte ajaloos oluliseks pidada, millised sündmused ajaloo segadikust — *just one damned thing after another* — esiletõstmist väärivad.⁷³ Alguse said ulatuslikud arutlused ajaloo objektiivsuse, tema epistemoloogiliste piiride ja meetodite,⁷⁴ ajaloolase rolli jms. teemadel. Järgnevalt pole siiski plaanis neid huvitavaid teemasid edasi arendada, vaid piirduda üksnes mõningate historismile iseloomulike maailmavaateliste seisukohtade esiletoomisega, mis leidsid otsesemat kajastust ka nende loomingus.

2. Muutused maailmavaates

Irratsionaalne inimkäsitlus ja hermeneutiline lähenemisviis Kui valgustuslik ajalookirjutus vaatles inimest eelkõige kui inimkonna esindajat, kellel on olemas kindel inimaru ja väärikus, siis historismis kujutas iga inimene endast suletud universumit oma selgitamatute käitumiste ja tunnetega, mida ei juhi mitte niivõrd aru või mõistus, vaid tahe ja vaim. Seega sarnaselt sajandialguse romantistlikule vaateviisile mõisteti inimest eelkõige irratsionaalsena⁷⁵ ning et tema kulgu mõista, tuleb sisse elada tema mõtetesse ja tundemaailma. Usuti, et inimesel puudub kindel muutumatu või algne loomus ning tema

⁷²Hegel: *Der Historiker bringt seine Kategorien mit und sieht durch sie das Vorhandene. /.../ Wer die Welt vernünftig ansieht, den sieht sie auch vernünftig an; beides ist in Wechselbestimmung.* (Die Vernunft in der Geschichte. Vorlesungen über die philosophie der Weltgeschichte, Bd. I, Hamburg 1955, lk. 31). Seda momenti oli esile tõstnud juba ka XVIII saj. ajaloolane Johann Martin Chladenius oma raamatus *Allgemeine Geschichtswissenschaft*, (1752), Wien 1985, lk. 92jj. Süstemaatilisemalt aga alles Droysenil: *Diejenige also, die die höchste Aufgabe des Historikers darin sehen, dass er nichts von dem seinigen hinzufüge, sondern einfach die Tatsachen sprechen lasse, übersehen, dass die Tatsachen überhaupt nicht sprechen ausser durch den Mund dessen, der sie aufgefasst und verstanden hat /.../.* (Historik, lk. 218).

⁷³J.Chr. Gatterer: *Wenn also die Sammlung und Auswahl der Materialien geschehen ist, alsdann ist es Zeit, an den Plan zu denken, nach welchem alle grosse und kleine Stücke, woraus das Gebäude aufgeführt werden soll, am schicklichsten in Ordnung gebracht werden können, so dass man, nach der Vollendung des Werks, ohne Mühe begreifen kann, warum ein Stück der Materialien eben hierher, und nicht an einen anderen Ort gesetzt worden ist* (Vom historischen Plan und der darauf sich gründenden Zusammenfassung der Erzählungen, rmt.-s Allgemeine Historische Bibliothek I (1767), lk. 22); Below: *Der Historiker, der sich nicht ziellos treiben und stossen lassen will, bezieht die geschichtlichen Vorgänge auf Werte, an deren objektive Geltung er glaubt.* (Geschichtschreibung, lk. 111).

⁷⁴Eraldiseisevaks vägagi ulatuslikuks teemaks oli nt. kuidas toimub ajalooline tunnetus, mille käigus arenesid välja historismile iseloomulikud eripalgelised hermeneutilised teooriad oma kindlate mõistetega nagu *Verstehen, Ahnen, Einfühlen, Nachvollziehen* jne. Seda teemaderingi on järgnevalt aga vaid väga põgusalt puudutatud, kuna see probleem ei leidnud ka otsesest kajastust ajalooliste teoste endi juures.

⁷⁵Humboldt: */.../ so bleibt die eigentliche Individualität immer verborgen, unerklärlich und unbegreiflich* (GS, Latium und Hellas oder Betrachtungen über das klassische Altertum, Bd. III, 1904, lk. 138); sarnaselt H.v. Sybel oma Ranke mälestuskönes: */.../ der Kern einer menschlichen Persönlichkeit lässt sich nicht definieren, /.../ er lässt sich nur erfassen durch anschauende Phantasie, also durch ein dem künstlerischen durchaus analoges Verfahren.* (Vorträge und Abhandlungen. Gedächtnisrede auf Leopold von Ranke, München/ Leipzig 1897, lk. 302).

olemus selgub alles arengu käigus. Sellest tulenevalt omistati igale üksikindiviidile iseseisev väärtus, mis nõuab personaalset, üksnes kirjeldavat ning hinnanguvaba lähenemist.

Irratsionaalsest inimkäsitlusest lähtuvalt usuti, et mõistuse abil pole mingit võimalust ühiskondlike või kultuuriliste sündmuste mõistmiseks, milline seisukoht muutus eriti jäigaks sajandi teisel poolel, pidevas vastuolus positivistlike ajalookirjutuse suundadega. Selle asemel lähtuti vaatepunktist, et looduse tundmaõppimisel kasutatavad abstraktsed meetodid ja reeglid on sobimatud inimese ja tema tegevuse, seega ajaloo mõistmiseks ning et ajalugu nõuab hoopis erineva lähenemisviisi, nimelt hermeneutilis- intuitiivse *mõistmise* rakendamist.

Ideedeõpetus Et seletada ajaloo pideva muutumise juures ilmnevat mõningate nähtuste pikemaajalist püsimist, kontinueedi probleemi, võeti appi saksa idealistliku filosoofia õpetus metafüüsistest, nähtuste olemust moodustavatest ideedest. *Historische Ideenlehre* esimeseks teoreetiliseks formuleerijaks peetakse W.v. Humboldit ning tema õpetuse olulisimaks rakendajaks ajaloo käsitlemisel L.v. Ranket. Lähtudes saksa idealistliku filosoofia traditsioonist jagati maailm kaheks — nähtavaks reaalsuseks ja selle taga aimatavaks tõelisuseks.⁷⁶ Viimase tabatavateks esindajateks peetigi ideid, mis justkui *leitende Ideen*, igal sajandil *herrschenden Tendenzen*, sarnaselt reaalsetele nähtustele samuti arenevad ja hukuvad.⁷⁷ Nõnda peeti Rooma impeeriumit ja Prantsuse revolutsiooni, saksa rahvust, antiikkunsti, erinevaid religioone jms. nähtusi vaid kindlate ideede välisteks avaldusteks. Eelkõige mõisteti taas riike kui *Real- Geistige Grössen*, kui nende taga asuvate ideede esindajaid.⁷⁸ Samuti peeti iga inimese põhiolemuseks mingit ideed — *in sein geistiges Inneres gelegt vorgefunden* — mida too püüab ellu viia.⁷⁹ Riikide ja ka näiteks demokraatia – monarhia vahelisi tülisid ei vaadeldud seetõttu mitte üksnes võimuvõitlusena,

⁷⁶ I. Kanti *Phänomene als Schatten einer verborgenen Realität*; Humboldt: *Das Geschehene aber ist nur zum Teil in der Sinnenwelt sichtbar, das übrige muss hinzu empfunden, geschlossen, erraten werden.* (Über die Aufgabe, lk. 35).

⁷⁷ Nt. Meinecke: *Historische Ideen sind nicht blosse Gedanken, sind in erster Linie vielmehr Tendenzen /.../.* (Zur Beurteilung, HZ CXI (1913), lk. 585.). Ka Humboldt: *Die Idee äussert sich /.../ einmals als Richtung /.../ dann als Krafterzeugung. /.../ Die Idee kann sich nur einer geistig individuellen Kraft anvertrauen* (Über die Aufgabe, lk. 51jj.).

⁷⁸ Ranke: */Staaten/ geistige Wesenheiten, originale Schöpfungen des Menschegeistes– man darf sagen, Gedanken Gottes.* (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, lk. 329); */.../ kein Staat hat jemals bestanden ohne eine geistige Grundlage und einen geistigen Inhalt.* (Idee der Universalhistorie, lk. 89); *Es gibt etwas wodurch jeder Staat keine Abtheilung des Allgemeinen, sondern wodurch er Leben ist, Individuum, er selber.* (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, lk. 323).

⁷⁹ Humboldt: *Jede menschliche Individualität ist eine in der Erscheinung wurzelnde Idee, und aus einigen leuchtet diese so strahlend hervor, dass sie die Form des Individuums nur angenommen zu haben scheint /.../.* (Über die Aufgabe, lk. 54). Tüüpiline on näiteks Gervinuse Lutheri käsitlus, kes– *als ein Repräsentant des Volkswillens und Zeitgeistes, als eine verkörperte Idee erscheint /.../.* (G.G. Gervinus, Grundzüge der Historik (1837), rmt.-s Schriften zur Literatur, Ost- Berlin 1962, lk. 75).

vaid kui vastandlike ideede avaldumisena.⁸⁰ Riikide — *sittlichen Mächten, moralischen Energien* — tugevust, arengut ja hävingut jälgiti kui nende moraalse energia näitajaid, millest tulenevalt riigi hindamisel lähtuti eelkõige tema välispoliitilisest seisundist. Levinud oli vaade, et eksisteerivad nii haiged kui ka terved riigid.

Ajaloolase ülesandeks, kes ei soovinud leppida vaid sündmuste kirjeldamisega, peeti eelkõige selliste kindlate ideede esiletoomist reaalsuse segadikust.⁸¹ Teisest küljest oli ideedeõpetuse abil võimalik allikatest saadud fakte korrastada, ideede abil luua kogu jutustust läbivat punast joont ning sündmustele omistati seetõttu ainult siis suuremat tähtsust, kui nad tundusid mingi idee avaldusena. Pahatihti vaadeldi mingi ideena aga rohkem omaenese teese, kui midagi objektiivsemalt eksisteerivat. Nii näiteks Ranke pidas aristokraatia idee avalduseks oma tähelepanekut, et aristokraatliku riigikorraga kaasneb tihti riigi allakäik ning võttes selle oma algteesiks, asus ta juba sellele toetudes kirjutama kreeka ajalugu.⁸²

Samas ei küsitud ideede tekke ega tähenduse järele, vaid vaikimisi eeldati nende jumalikku päritolu ning nende tähenduse mõistmist peeti inimestele võimatuks, äärmisel juhul vaid aimatavaks.⁸³ Eriti historismi varasematel esindajatel oli säilinud sügav usk metafüüsilisse tõelisusesse, maailmakorda, Jumalasse,⁸⁴ mis püsis ka mitmete hilisema generatsiooni ajaloolaste juures.⁸⁵

Individaalsus ja ainukordsus (*Individualität*) Lähtudes ideedeõpetusest on kogu historistliku ajalookirjutuse traditsioonile iseloomulik erinevatele kollektiividele individaalkarakterite omistamine.⁸⁶ Terviklike organismidena, mingi ainulise idee

⁸⁰ Ranke: *Du wirst mir wenig wichtige Kriege nennen können, von denen sich nicht nachweisen liesse, dass die wahre moralische Energie den Sieg behauptete.* (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, lk. 327).

⁸¹ Humboldt: *Das Geschäft des Geschichtschreibers in seiner letzten, aber einfachsten Auflösung ist Darstellung des Strebens einer Idee, Dasein in der Wirklichkeit zu gewinnen* (Über die Aufgabe, lk. 56).

⁸² W. Hardtwig, *Die Verwissenschaftlichung der Geschichtsschreibung und die Ästhetisierung der Darstellung, rmt.-s Formen der Geschichtsschreibung*, (Hrsg.) R. Koselleck, lk. 178. Vt. ka S. Jordan, *Geschichtstheorie*, lk. 116jj., samuti K. Lamprecht, *Entwicklung des historischen Sinns, Ausgewählte Schriften*, Aalen 1974, lk. 789jj.

⁸³ Humboldt: *Für den menschlichen Ansicht, welche die Plane der Weltregierung nicht unmittelbar erspähen, sondern sie nur an den Ideen erahnden kann, durch die sie sich offenbaren /.../.* (Über die Aufgabe, lk. 55).

⁸⁴ Nt. Herder, Humboldt: *Die Weltgeschichte ist nicht ohne eine Weltregierung verständlich* (Über die Aufgabe, lk. 50); Ranke: *In den entscheidenden Augenblick tritt allemal ein, was wir Zufall oder Geschick nennen und was Gottes Finger ist.* (SW, Zur eigenen Lebensgeschichte, Bd. 53/54, 1890, lk. 665); *Wie könnte irgend etwas sein ohne den göttlichen Grund seiner Existenz?* (Idee der Universalhistorie, lk. 77).

⁸⁵ Nt. Droysenil ajalugu veel kui imeline müsteerium, suur juhtmõte, mille taga Jumal.

⁸⁶ Meinecke peab seda momenti historismi juures olulisimaks: *Der Kern des Historismus besteht in der Ersetzung einer generalisierenden Betrachtung geschichtlich-menschlicher Kräfte durch eine individualisierende Betrachtung.* (Die Entstehung des Historismus, lk. 2). Herderil selline mingi nähtuse ühe nimetaja alla haaramine veel problemaatiline — *Niemand in der Welt fühlt die Schwäche des allgemeinen Charakterisirens mehr als ich. Man malet ein ganzes Volk, Zeitalter, Erdtrich- wen hat man gemale?* (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit, Bd. V, 1891, lk. 501j.); sarnaselt ka mujal — *Wie mir immer eine Furcht ankommt, wenn ich eine ganze Nation oder Zeitfolge durch einige Worte charakterisiren höre /.../.* (Briefe zu Beförderung, Bd. XVIII, lk. 56).

esindajana, kui *Kollektiv– Individualitäten*, vaadeldi nii väiksemaid kogukondi, institutsioone, rahvaid, riike, erinevaid kultuurilisi nähtusi kui ka terveid epohhe. Kõik, mis kuidagi tekitas mulje mingist ühtsusest, kuulutati iseseisvaks organismiks, oma hinge, elua ja saatusega⁸⁷ ning neid kõiki peeti ka võrdväärselt olulisteks ja huvipakkuvateks. Eelkõige rahvusriike hakati vaatlema eetiliste suurustena, mis moodustavad orgaanilise terviku,⁸⁸ pidades silmas mitte niivõrd fakti, et riike moodustavad sarnased inimesed, kui et nad kuuluvad jagamatult ühtsesse tervikusse, olles kui *Glieder eines Leibes*.

Teiseks momendiks, mis innustas ajaloolasi rohkesti kasutama individuaalsuse mõistet oli arusaam, et ajaloolist tõde on võimalik mõista üksnes erilise kaudu.⁸⁹ Järgiti arusaama, et iga individuaalne sündmus peidab endas midagi sügavamalt,⁹⁰ olles vaid väliselt erilisuse kandja, sisemiselt aga — nagu seda oli mõistnud juba Leibniz — millegi üldise, tähendusriikka, jumaliku väljund.⁹¹ Vaid üksikute nähtustega tegelemise kaudu peeti võimalikuks haarata, aimata üldisemat, mille kaudu iga eraldiseisev fakt omandas omakorda ulatuslikuma tähenduse.⁹² Selliseid üksiknähtuste taga märgatavaid universaalsemaid suurusi on mõistetud kui ajastu vaimu, tendentse või ideid, mis liidavad eraldiseisvad sündmused ühtseks dünaamiliseks tervikuks.

Lähtudes selliste terviklike organismide arusaamast hakati alates Rankest ning mõjutatuna Prantsuse revolutsiooni mälestustest ulatuslikumalt toonitama ka poliitiliste süsteemide jms. ülekandmise sobimatust teistele rahvastele ja regioonidele, vaadet, et teistelt

⁸⁷ Nt. rahvaste kohta Humboldt: *Das Leben der Nationen selbst hat ebensowohl seine Organisation, seine Stufen und seine Veränderungen, wie das der Individuen*. (GS, *Betrachtungen über die bewegenden Ursachen der Weltgeschichte*, Bd. III, lk. 363). *Nicht anders ist es mit der Individualität der Nationen /.../, da sich der Mensch in gewissen Epochen, und unter gewissen Umständen gleichsam herdenweise entwickelt /.../ Mitten der Völker wirkt daher /.../ das geistige Prinzip der Individualität fort, es sucht der ihm inwohnenden Idee Raum zu verschaffen*. (Humboldt, *Über die Aufgabe*, lk. 54).

⁸⁸ Fr. Meinecke: */.../ grosse und furchtbare Grundgedanke der Rankeschen Geschichtsbetrachtung, dass die zentralen Träger der politischen Geschichte die Staatsindividualitäten sind*. (Zur Beurteilung, *HZ CXI* (1913), lk. 594).

⁸⁹ Ranke: *Darum wendet sie sich /.../ dem Einzelnen mit Neigung zu, darum haftet sie gern an den Bedingungen, der Erscheinung; darum macht sie das partikuläre Interesse geltend /.../ Die Erscheinung selbst an und für sich wird ihr wegen dessen, was sie enthält, gehoben, – wichtig; – geheiligt*. (Idee der Universalhistorie, lk. 77).

⁹⁰ Ranke: *Während der Betrachtung des Einzelnen wird sich ihm der Gang zeigen, den die Entwicklung der Welt im allgemeinen genommen* (Idee der Universalhistorie, lk. 88). *Aus der Mannigfaltigkeit der Einzelnen Wahrnehmungen erhebt sich uns unwillkürlich eine Ansicht ihrer Einheit* (SW, *Die grossen Mächte*, lk. 3).

⁹¹ Ranke: */.../ erkennt die Historie in jeder Existenz ein Unendliches an; in jedem Zustand, jedem Wesen; ein Ewiges, aus Gott kommendes; – und dies ist ihr Lebensprinzip. /.../ das Inwohnen des Ewigen in dem Einzelnen* (Idee der Universalhistorie, lk. 77).

⁹² Nii Humboldt, Ranke, Burckhardt, Droysen kui ka Gervinus järgisid nägemust, et *zu dem Einzelnen, das die Empirie gibt, /muss/ ein Allgemeines hinzukommen, woraus sich erklärt, was ist und geschieht, warum es ist und geschieht, ein Allgemeines und Notwendiges*. (Droysen, *Historik*, lk. 27).

kultuuridelt pole midagi õppida ega üle võtta.⁹³ Järgiti seisukohta, et iga riik on ainukordne, oma kindlate kommete ja vaimuga, igal rahval on oma ainuomane arengutee, esindades sellega Jumala tahet ning pole mingeid kogu inimkonda hõlmavaid hüvesid. Igal rahval on oma *Lebensaufgabe*, mis õigustab ja isegi kohustab egoismiks ning üksnes rahvusliku omapära esiletoomise kaudu on võimalik maailmaajaloos olulist rolli mängida.⁹⁴

Orgaaniline areng Historism vaatles ajalugu eelkõige mitmekesiste ja ainukordsete sündmuste ahelana ning kuigi selle juures eeldati kindla eesmärgi ja suuna, kindla sisemise struktuuri ja seaduste olemasolu, peeti nende mõistmist võimalikuks üksnes intuiitiivse tunnetuse vahendusel. Selline lähenemine tõrjus kõrvale senise õpetuse ajaloo loodusseaduslikkusest, mille järgi ajalugu omab üldiseid ja kindlaid tõdesid, ratsionaalset korda ja tabatavaid seaduspärasusi.⁹⁵ Samas vaadeldi ka historismis ajalugu valdavalt kui suure, mõistuspärase protsessi toimumist, ning kuigi vastanduti klassikalisele valgustuslikule *Fortschrittsidee*’le või Hegeli teleoloogilisele ajaloo filosoofiale suhtuti ajaloo kulgu optimistlikult. Olles võimetud tunnistama ajalugu mõttetuks vooluks, on kogu historistlikule traditsioonile iseloomulik ajaloolise pessimismi puudumine.⁹⁶

Ajaloo areng seostati indiviidimääratlusest tulenevalt rohkem igas ühiskonnas valitsevate arenguseaduste kui üksikute inimeste püüdlustega. Selliselt mõistetud orgaanilise arengu seisukohalt rõhutati, et vaid kõik ajalooliselt arenenud on hea. Igasugune oluline muutus on vaid järjepidevuse abil võimalik, muidu leiab aset loomuliku kulu rikkumine, mis omakorda toob kaasa hävitavaid tagajärgi.⁹⁷

Inimene ja ühiskond Erinevalt Lääne- Euroopa samaaegsest ajalookirjutusest, kus riigi eesmärgiks peeti võimalikult paljude inimeste võimalikult suure heaolu kindlustamist,⁹⁸ peeti Saksamaal riigi esmaseks ülesandeks võimalikult suure iseseisvuse ja välispoliitilise tugevuse saavutamist teiste riikide seas, millega usuti olevat loodud ka soodsaim pinnas riigi

⁹³ Herder: *.../ jede Nation hat ihren Mittelpunkt der Glückseligkeit in sich /.../*. (Auch eine Philosophie, lk. 509jj.). Ranke: *Unsere Lehre ist, dass ein jedes Volk seine eigene Politik habe*. (SW, Frankreich und Deutschland, Bd. 49/50, lk. 72).

⁹⁴ See juba Hegelilt pärinev nägemus, et iga rahvas mängib maailmaprotsessis teatud osa, aga üksnes siis, kui ta talle ainuomaseid iseloomujooni arendab. Ranke: *Alle die Staaten, die in der Welt zählen und etwas bedeuten, sind erfüllt von besonderen, ihren eigenen Tendenzen*. (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, lk. 328).

⁹⁵ Veel Giambattista Vico rääkis ajaloo tsüklipärasusest (1725), kui juba Herder (1774– 1803) eitab igasugust arengut või allakäiku ajaloos, rõhutades, et igal ajalooperioodil on vaid oma väärtushinnangud. (1774).

⁹⁶Fr. Nietzsche või J. Burchardti pessimistlikud ajaloonägemused jäid valdavalt ilma suurema tähelepanuta.

⁹⁷Sybel: *Der geschichtlichen Betrachtung erscheint das Leben jedes Volkes, unter der Herrschaft der sittlichen Gesetze, als natürliche und individuelle Entwicklung, welche mit innerer Notwendigkeit die Formen des Staates und der Kultur erzeugt, welche nicht willkürlich gehemmt und beschleunigt und nicht unter fremde Regel gezwungen werden darf*. (Vorwort, HZ I (1859), lk. III); vt. ka Ranke, SW, Frankreich und Deutschland, Bd. 49/50, lk. 72.

⁹⁸Ranke: *Es würde lächerlich sein sie /Staaten/ für eben so viele Sicherheitsanstalten für die Individuen, die sich zusammengetan, etwa für ihr Privateigentum zu erklären*. (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, lk. 328).

sisemiste tendentside ning seega ka rahva ja kultuuri edasiseks arenguks.⁹⁹ Üksnes tugevas riigis usuti olevat kindlustatud vabaduse, seaduslikkuse ja kultuuri õitseng, millisest kujutlusest tingituna omandas riik XIX saj. saksa historiograafias aina kesksema tähtsuse. Kui Herder pidas ajaloo kandjaks esmajoones veel rahvaid, siis hilisemas historistlikus traditsioonis omandab riik aina suurema tähtsuse rahva, samuti kui rahvas aina suurema primaarsuse indiviidi ees.

Selliselt riigi tähtsust rõhutavalt vaatekohalt ei hinnatud üksikisikute juures mitte niivõrd isiklikku heaolu ja välist edu kui kohustuste täitmist või mõne idee kindlameelset järgimist ning nõnda valitses saksa historiograafias Humboldtist kuni Meineckeni õnne ja hedonismi kui elu eesmärgi põlgus.¹⁰⁰ Sellisest hoiakust tingituna oli selleaegsetele saksa ajaloolastele iseloomulik ka sõja ülistamine, või tema pidamine vähemalt puhastava loomuga nähtuseks.¹⁰¹ Veel Fr. Meinecke oli seisukohal, et mitte rahu ja puhkus, vaid võitlus, aktiivsus ja ohustatus on terve riigi pärisosaks.

Nii Rankele kui enamustele tema kaasaegsetest on iseloomulik kujutlus amorfsetest inimmassidest kui igasugust kultuuri ja tsivilisatsiooni ähvardavast ohust.¹⁰² Sellele vastandudes omistati üksikindiviididele maailmaajaloos suur tähtsus, neid kujutati oma ajastu esindajatena, mingi kindla idee kandjatena. Samas jagati arusaama, et suurkujude tähtsus ei sõltu mitte niivõrd nende endi isiklikest omadustest, kui faktist, et nad olid osanud pöördelistel aegadel ajaloovoolu suunda tabada, 'õiget' ideed järgida.¹⁰³ Veel Sybel, Treitschke ja Meinecke omasid seisukohta, et vaid suurmehed, kes mõistavad ja oskavad kasutada *Zeitströmungit* teevad ajalugu, massidel pole mingit tähtsust.

Võim ja moraal (*die Macht, die Moral*) Historistlikes võimu käsitluses hakkas aina laiemalt levima vaade, et võim on alati ka moraalne, et ajalooliste isikute hindamisel ei saa kasutada eetilisi mõõdupuid. Pigem just ajalooline edukus õigustab igasugust tegevust ka moraalselt ning seetõttu ei pea valitsejad juhinduma mitte niivõrd eetilistest põhimõtetest kui

⁹⁹ Humboldt: *Nur eine, auch nach aussen hin starke Nation, bewahrt in sich den Geist, aus dem auch alle Segnungen im innern strömen.* (GS, Denkschrift über die deutsche Verfassung, Bd. X, 1813, lk. 97).

¹⁰⁰ Humboldt: *Glückseligkeit und Genuss /.../ immer weit von der Würde der Menschheit entfernt.* (GS, Ideen zu einer Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen, Bd. I, 1903, lk. 126); sarnaselt: */.../ ein edler Vorzug seiner Natur, ist den Genuss verschmähen und das Glück entbehren zu können.* (GS, Über den Geist der Menschheit, Bd. II, 1904, lk.325).

¹⁰¹ Humboldt: */.../ eine der heilsamsten Erscheinungen zur Bildung des Menschengeschlechts.* (GS, Ideen zu einem Versuch, Bd. I, lk. 136).

¹⁰² Ranke: */.../ so bleibt immer ein Gegensatz zwischen /.../ der Masse der Regierten und der kleinen Zahl der Regierenden.* (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, 1887, lk. 318).

¹⁰³ Ranke: */.../ bedeutende Erfolge werden nur unter der Mitwirkung der homogenen Weltelemente erzielt; ein jeder erscheint beinahe nur als eine Geburt seiner Zeit, als der Ausdruck einer auch ausser ihm vorhandenen allgemeinen Tendenz.* (SW, Geschichte Wallensteins, Bd. 23, 1872, Vorrede, lk. V).

riigi vajadustest.¹⁰⁴ Sarnaselt ei tule ajaloosündmuse hinnata mitte selle järgi, kas nad olid head või halvad, vaid kas nad omasid mingit tähtsust ajaloo arengu vaatepunktist.

Sellises tõlgenduses toetuti eelkõige Machiavelli arutlustele, kes esimesena oli rõhutanud riikide individuaalsete ja konkreetsete huvide olemasolu ning kelle ajalooteooria vastu rohked historismi esindajad elavat huvi tundsid. Näiteks Meineckel oli selline machiavellistlik võimu- ja moraaliküsimus mõistetud juba kui *Staatsräson* või *Staatsnotwendigkeit*, ning riigi saatust määrav indiviid on lausa kohustatud järgima realistlikke vajadusi, mitte aga eetilisi tõekspidamisi. Ka siin oli seega kaugele eemaldatud valgustuslikust üldise moraalsuse nõudest ning rõhuasetus pandud üksnes eripärade esiletoomisele.

Kõigi eelnevate maailmavaateliste aspektide järgimise tõttu jõudis historism XIX saj. lõpul väärtussubjektivismi, probleemini, et kõik isikud ja detailid tundusid võrdväärselt huvitavate ning väärtuslikena ning kadunud olid igasugused objektiivsemad orientiirid. Nõnda suubus saksa historism oma kriisiperioodi, mis väidetavalt kestis kuni Teise maailmasõjani, kuid kuulub juba historiograafiaajaloo järgmisse etappi.

Eelnevast lähtudes võib igal juhul tõdeda, et XIX saj. saksa historistlikus ajalookirjutuses valitsesid kindlad tsentraalsed teemad ja kategooriaalsed mõisted, nagu *verstehen*, *Ideen*, *Individualität*, *Entwicklung*, *Macht* jt., mille suhtes omati üsna konsensuslikke arusaamu¹⁰⁵ ning mis eristusid selgelt valgustusliku ajalookirjutuse traditsiooni sarnastest kesksetest mõistetest nagu *Bildung*, *Moral*, *Menschheit*, *Freiheit* jt. Selliste käsitletavate teemade ja kasutatud kategooriaalsete mõistete analüüs peaks võimaldama kõige paremini hinnata iga selleaegse üksiku ajalooteose või ajaloolase traditsioonikuuluvust ja eripärasid.

¹⁰⁴Nii järgis ka Ranke vaadet, et riigid käituvad oma huvisid järgides alati ka moraalselt ning et edukus on igasuguse tegevuse kõrgeimaks kohtunikuks. (SW, Das politische Gespräch, Bd. 49/50, lk. 321).

¹⁰⁵Veidi teise rõhuasetusega on historismile iseloomulikke mõistekategooriaid esile toonud ka S. Jordan, *Geschichtstheorie*, lk. 116jj.; H.W. Blanke, *Historiographieggeschichte*, lk. 205jj.

1.3. Historistliku ajalookirjutuse traditsiooni kriitika

Aastaks 1848 oli rankelik ajalookirjutus lõplikult võidule pääsenud ja muutunud tooniandvaks enamustes saksa ülikoolides.¹⁰⁶ Valitsevaks oli kujunenud ajalookirjutus, kus püüti hoiduda moraalitsemisest, keskseks peeti riigi ja selle välispoliitika tähtsust, eelkõige suurvõimude vahelist võitlust ning millele oli üksikindiviidide tähtsuse rõhutamine.

Sellise kirjutusviisi ainuõigsuse kohta hakati juba üsna varakult kahtlust avaldama, esmalt eelneva põlvkonna valgustusliku ajalookirjutuse leeri kuuluvate ajaloolaste poolt. Nii näiteks Heinrich Leo, Ranke kolleeg Berliini ülikoolist, kes Ranke esikteost retsenseerides heitis talle ette liigset pedantsust üksikasjades ja sentimentaalitsemist.¹⁰⁷ Kuuludes ise aga veel selgelt valgustuslikku traditsiooni, jäi tema kriitika ülejäänus üsna tagurlikuks, osates esile tuua vaid raamatu vähest didaktilist väärtust ning eetiliste hinnangute puudumist.

Samaaegselt avaldasid Ranke uuelaadse ajaloomõistmise kohta teise nurga alt oma arvamust ka mitmed ajaloofilosoofid, eelkõige selajal oma kuulsuse tipul olev teine Ranke kolleeg Berliinist, G.F.W. Hegel. Süüdistades Ranket ebaolulistele üksikasjadele liigse tähelepanu pööramises, üldistusvõime ning igasuguse ajalooteooria puudumises ning kirjanduslikus esitusviisis — *Man sollte dies den Walter Scott'schen Romanen überlassen, diese Ausmalerei im Detail mit den kleinen Zügen der Zeit*,¹⁰⁸ jätab ta tähelepanuta, et see oligi olnud Ranke eesmärgiks.

Siiski peeti õigustatult historistliku filoloogilis- kriitilise meetodi liiga range järgimise tagajärjeks, et ajaloolastel polnud enam võimalik käsitleda ulatuslikumaid ajajärke ja teha suuremaid üldistusi, seega sundivat uus teaduslikkuse parameeter tegelema üksnes spetsiifilisemate küsimuste ning eeltöödega, võimaldamata käsitleda oma tegelikke huvisid ja takistades sügavamalt ajaloomõistmist.¹⁰⁹ Ranke meetodit peeti sobilikuks, et *zwar tüchtige historische Philologen, aber nicht eben Historiker heranzubilden*.¹¹⁰

¹⁰⁶Ranke lived long enough to be recognised as the greatest historian of his time and to see his pupils in command of almost every historical chair in Germany. (Gooch, History and Historians, lk. 98). Vt. ka Th. Brechenmacher, Grossdeutsche Geschichtsschreibung im neunzehnten Jahrhundert, Berlin 1996, lk. 474.

¹⁰⁷Leo: *Als eine Haufen von ungeordneten Details*; sarnaselt Von Laue Ranke esikteost kirjeldades: *The use of the plural in the title was indicative of the uncorrelated multitude of events and developments, mostly matters of war and foreign policy, in which the book abounded. It resembled a wild garden before the gardener brought order, clarity, and form into its profuse growth.* (L.v. Ranke, New Jersey 1950, lk. 109).

¹⁰⁸G.F.W. Hegel, Werke, Die Behandlungsarten der Geschichte (1822), Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Bd. 12, Frankfurt a.M. 1986, lk. 554. Samas lk. 553j.: *Die bunte Menge von Detail, kleinliche Interessen, Handlungen der Soldaten, Privatsachen, die auf die politischen Interessen keinen Einfluss haben, — unfähig, ein Ganzes, einen allgemeinen Zweck zu erkennen. /.../ — solche Manier verwickelt uns in die vielen zufälligen Einzelheiten, die historisch wohl richtig sind; aber das Hauptinteresse wird durch sie um nichts klarer, im Gegenteil verworren.*

¹⁰⁹*Indem man in früheren ethisch und philosophisch angeregteren Perioden von der Geschichtsschreibung zuweilen mehr erwartete, als diese Wissenschaft überhaupt zu bieten vermag, wurde auf der nächstfolgenden Stufe der Entwicklung der rastloseste Fleiss und die ungeheuerste Rührigkeit ausschliesslich dem Bau und der*

Tagasihoidliku kriitika osaliseks sai Ranke ajalookirjutuse meetod ka preisi koolkonna poolt, iseloomulikul kombel süüdistati teda valdavalt aga vaid liigeses erapooletuses poliitilistes küsimustes,¹¹¹ mitte aga niivõrd metodoloogilistes või teoreetilistes eksimustes. Vaid Droysen kritiseeris Ranke teoseid ka kui paljaste faktide kogu, kus puudub vajalikul määral esitatud ajalooliste sündmuste interpretatsioon, vastandades just selle momendi tähtsuse rõhutamisega ennast Rankele.¹¹²

Enamus rankeliku ajalookirjutuse kohta käivast kriitikast ei olnud suunatud aga mitte niivõrd Ranke, kui tema koolkonna vastu. Just Ranke epigoonid pühendusid liialdatud allikakriitilisusele ja spetsialiseeritusele, kujutades endast vahel juba rohkem filolooge ja arhivaare kui ajaloolasi. Mõtestatud ülevaadete asemel piirduti vaid väliste sündmuste kirjeldamise ja monograafiate kirjutamisega; suuremate kollektiivide, masside ja üldistuste asemel uuriti rõhutatult individuaalset ning ka teemade ulatus jäi valdavalt äärmiselt piiratuks. Kui Humboldt ja Ranke pidasid veel heaks ajalooesituseks vaid tööd, kus oli osatud põhjalikke uurimistulemusi ka kunstipäraselt ühtseks tervikuks sulatada; tööd, kus tasakaalus oli veel nii teaduslik kui kunstiline külg, kus oli püüeldud veel esitatu sügavama ja ulatuslikuma mõtestamise poole, siis järgnevalt jäi ajalooesituse esteetiline ja teoreetiline aspekt aina enam tahaplaanile ning piirduti pelgate uurimustulemuste vahendamisega.¹¹³

Tuntuima Ranke jüngrina ja sellise ajaloolasetüübi klassikalise esindajana sai ulatuslikuma kriitika osaliseks eelõige just **Georg Waitz** (1813– 1886), kelle kohta näiteks Ed. Fueter märgib, et ta jääb *ängstlich an den Aussagen der Quellen kleben*. /.../ *Er hat das Material gewissenhaft zusammengetragen und äusserlich kritisch geschichtet. Aber er hat es dabei beenden lassen. Historische konstruktive Phantasie geht ihm so gut wie ganz ab*.¹¹⁴

Ka H.v. Sybel toob halvustavalt esile Waitzi liigset üksikasjalikkust, tema *genauesste Feststellung des objektiven Tatbestandes mit möglichster Entfernung jedes*

Ausschmückung der Vorhallen des Tempels zugewendet, ohne anerkannt zu wollen, dass ein grosses, steinernes, prachtvolles Treppenhaus noch kein Wohngebäude ist. (O. Lorenz, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben, Berlin 1886, lk. 89).

¹¹⁰Ed. Fueter, Historiographie, lk. 488.

¹¹¹Treitschke: *Diese Leisetreteri, die über das Wichtigste gar nicht sagt, ist doch schrecklich. Ranke sollte in England und Italien bleiben, da kann man seine Grösse ohne Vorbehalt bewundern. Für die preussische Geschichte fehlt ihm worauf Alles ankommt: der Charakter*– (Brief an Droysen 24. Dec. 1872, Briefe, Bd. III, Leipzig 1917, lk. 361); samuti Droysen kritiseeris seda *Art von eunuchischer Objektivität* (Historik, lk. 236).

¹¹²*Das Wesen der geschichtlichen Methode ist forschend zu verstehen, ist die Interpretation.* (Droysen, Historik, lk. 22).

¹¹³Klassikaline näide sellise rõhuasetuse muutuse kohta on E. Bernheimi *Lehrbuch der historischen Methode* Leipzig 1889, kus esitusviisile pole enam mingit tähelepanu pööratud ning käsitletud on üksnes erinevaid uurimistehnikaid.

¹¹⁴Ed. Fueter, Historiographie, lk. 488

*subjektiven Einflusses*¹¹⁵ ning kes seetõttu pole võimeline kokkuvõteteks ega järeldusteks, vaid üksnes spetsiifiliste faktide vahendamiseks.

Esmajoones aga alles XIX saj. lõpupoolel sai historistlik ajalookirjutus ulatuslikuma kriitika osaliseks. Nii hindas sel ajal tegutsenud **Max Weber** (1864– 1920) historistlikku ajaloolähenemist kui naiivset huvi faktide vastu, mis jätab arvestamata sündmuste tegelikud põhjused. Loobudes Ranke idealistlikust hoiakust asendab ta tema ebamäärase arusaama maailmaajaloos tegutsevatest, mingi nähtuse olemust määravatest ideedest, oma tunduvalt realistlikuma õpetusega ideaaltüüpidest.¹¹⁶

Sel ajal leidis Saksamaal aset ka nn. *Lamprechts Methodenstreit gegen Jungrankeaner*, kus **Karl Lamprecht**'i (1856– 1915) ja kultuuriajaloo ning teiselt poolt G.v. Below ja poliitilise ajalookirjutuse traditsiooni pooldajate vahel toimus emotsionaalne diskussioon teemal, milline peaks olema õige ajalookirjutus. Selle käigus kritiseeris Lamprecht Ranke meetodit kui *archäologische Kleinkräumerei und Sammelwut* ja vastukriitikat oma peateosele *Deutsche Geschichte* (1890– 94) kui *detailkritische gekläffi*.¹¹⁷ Nagu ta eelkäijad, heidab ka Lamprecht Ranke koolkonnale ette eelkõige käsitlevate teemade ühekülgsust, üksikindiviidide liigset esiletõstmist, müstitsismi kalduvust, aegunud ajalooteoreetiliste vaadete järgimist jne.

Enne Esimest maailmasõda kurdavad saksa ajalooteadusest vaimu kadumise üle nii Fr. Meinecke kui Ernst Troeltsch, silmas pidades asjaolu, et aina enam oli fakte hakatud eelistama teooriale, mis oli endaga kaasa toonud aina süveneva *antiquarisch– seelenlose Spezialisierung*'i oma teadmistega *immer mehr über immer weniger*.¹¹⁸ Kritiseeriti nähtust, et üksmeelselt oli loobutud maailmaajaloo mõistetavuse püüdest, mida vaadeldi veel vaid kui ainukordsete sündmuste ahelat.¹¹⁹ Samuti heideti historistlikele ajaloolastele ette nende tegevuse igasuguse praktilise väärtuse puudumist, ajalookirjutuse taandumist üksnes mõttetuks materjalikogumiseks¹²⁰ või õpetlaste esteetiliseks mängumaaks.

¹¹⁵H.v. Sybel, Vorträge und Abhandlungen, G. Waitz, München/ Leipzig, 1897, lk. 311.

¹¹⁶W.J. Mommsen, Max Webers Begriff der Universalgeschichte, rmt.-s J. Kocka, Max Weber der Historiker, Göttingen 1986, lk. 51jj.

¹¹⁷K. Lamprecht, Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft, (1896), Ausgewählte Schriften, Aalen 1974, lk. 177jj.

¹¹⁸E. Troeltsch, Gesammelte Schriften, Der Historismus und seine Probleme, I Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie, Bd. III, Tübingen 1922, lk. 76jj.

¹¹⁹.../ dass gegen Ende des Jahrhunderts der philosophische Geist in der Geschichtswissenschaft sich verflüchtigte /.../. Wo alles dahin zielte, neue Tatsachen festzustellen, wurde bald jeder Gegenstand gleich wichtig. Daran beteiligten Heere von Forschern, die sich durch die Perfektion ihres fachlichen Könnens und durch ihre Hingabe an die gemeinsame Sache auszeichneten. Vielen war allerdings die Frage, wofür der ganze Aufwand geschehe, schlechthin fremd geworden. (J.Vogt, Wege zum historischen Universum, Stuttgart lk. 12jj.). Der Historiker verlor im späten Historismus weitgehend die Kompetenz zu einer geschichtstheoretischen Arbeit. (Jaeger, Historismus, lk. 109).

¹²⁰ Ganze Menschenleben werden dem blossen Anhäufen und Durchstöbern immer neuer Stoffmassen geopfert, mit dem Erfolg, dass immer weitere Probleme auftauchen, immer neue Stoffmassen herausgebracht werden, die

Seega sai historistlik traditsioon juba XIX saj. mingil määral kriitika osaliseks, kuid valdavalt olid need vaid üksikud hääled, mis jäid ilma suurema tähelepanuta. Domineeriv enamus XIX saj. saksa ajaloolastest kuulusid vaieldamatult historistlikku traditsiooni ning teisitimõtlejate, eriti positivistliku, materialistliku või kultuurilise ajalookirjutuse suundade viljelejate suhtes oldi üsna sallimatud. Isegi ametikohtade jagamisel tehti ideoloogilise sobivuse põhjal hoolikas valik, mille tulemusena XIX saj. lõpu ajalookirjutus Saksamaal oli kujunenud pea tsunftisiseseks tegevuseks.¹²¹ Vaid vähesed sellastest saksa akadeemilistest ajaloolastest julgesid seetõttu teha mingisugustki kriitikat suurmeistri Ranke või üldse poliitilise ajalookirjutuse aadressil, kartuses, et neid hakatakse süüdistama ebateaduslikkuses või vähemalt mitterahvuslikkuses, nagu oli juhtunud Lamprechtiga.¹²²

immer wieder die gleiche Bearbeitung um ihrer selbst willen verlangen. (K. Heussi, *Die Krisis des Historismus*, Tübingen 1932, lk. 6).

¹²¹ H.W. Blanke, *Transformation des Historismus. Wissenschaftsorganisation und Bildungspolitik vor dem Ersten Weltkrieg*, Waltrop 1994, lk. 16jj.

¹²² H. Schleier, *Der Kulturhistoriker Karl Lamprecht, der "Methodenstreit" und die Folgen*, rmt.-s K. Lamprecht, *Alternative zu Ranke*, Leipzig 1988, lk. 12jj.

2. Baltisaksa ajalookirjutus XIX sajandil

Olles siiani vaadelnud XIX sajandi saksa ajalooteaduse arenguhooni, pöördusin järgnevalt selleaegse baltisaksa ajalookirjutuse juurde, et näha, mis toimus vaieldamatult saksa kultuurisfääri kuulunud Balti provintssides ajal, mil saksa ajaloolased nautisid tunnustust kogu maailmast. Kuna Saksamaa puhul võis tõdeda, et sealse ajalooteaduse kujunemisel omasid esmast tähtsust eelkõige ülikoolides õppejõududena töötanud ajaloolased, siis on ka siin peatähelepanu suunatud just akadeemilisele ajalookirjutusele ja -õpetusele.

Kuigi baltisaksa XIX saj. ajalookirjutuse kontekstis omasid olulist tähtsust ka mitmed mitte elukutselised ajaloolased¹²³ — seda märgatavalt enam kui rohkete ülikoolidega Saksamaal — võib siiski eeldada, et ajalooteaduslike, nii metodoloogiliste kui teoreetiliste küsimustega pidid ka siin tegelema eelkõige ajaloo õppejõud. Enamasti piirdusid ülejäänud ajaloo huvilised ka vaid allikate publitseerimise,¹²⁴ koduloo uurimise,¹²⁵ geneoloogiliste käsitluste ning poliitiliste ja publitsistlike kirjutistega.¹²⁶ Igal juhul pole nende, *gebildeten Dilettanten*,¹²⁷ sulest sündinud ühtegi olulisemat ajalooteoreetilist kirjutist, nagu see oli omane saksa akadeemilistele ajaloolastele.¹²⁸

Kõrvale on jäetud ka baltisaksa ajalookirjutuses suurt tähtsust omanud kultuuriseltsid ja -ühendused, millised väidetavalt sarnanesid paljuski akadeemiatele.¹²⁹ Samas on ka neid *Baltische Monatschriftis* 1869.a. ilmunud anonüümses artiklis *Unsere*

¹²³Olles XVIII saj., ilma ülikoolideta Balti kubermangudes, praktiliselt ainukesteks ajaloolasteks, nt. Heinrich Johann von Jannau (1753– 1821), Wilhelm Christian Friebe (1761– 1811), Garlieb Merkel (1769– 1811) jpt.

¹²⁴Nt. Fr. Konrad Gadebusch (1719– 1783) ja August Wilhelm Hupel (1739– 1819).

¹²⁵Iseloomulik on, et käsitlemist leidsid vaid Balti ajaloo teemad ning teiste maade ajalugu vaid äärmiselt harva. H. Bosse: *Provinzialität der Forschung /.../ mit bewundernswerten Fleiss viel von dem Material zusammentrug /.../*. (Geschichtsschreibung des baltischen Biedermeier, rmt.-s Rauch (Hrsg.), Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, Köln/Wien 1986, lk. 110).

¹²⁶Nii on nt. G. Merkeli päevasündmustest inspireeritud ajalookäsitluste puhul avaldatud kahtlust, kas tegemist on üldse ajalookirjutusega. (H. Neuschäffer, *Geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung*, rmt.-s Rauch, *Geschichte der deutschbaltischen*, lk. 79).

¹²⁷H. Bosse, *Geschichtsschreibung*, lk. 107; samas lk. 110: *Es waren dies in den baltischen Provinzen vielfach Geistliche, fast immer aber Männer, die nicht von Berufes wegen, sondern aus Neigung sich der Erschließung geschichtlicher Zeugen und Zeugnisse ergaben*; lk. 113: *Reihe von Forschern aus sachkundiger Liebhaberei*; sarnaselt iseloomustab ka G. Berkholz nt. Napierskyt kui *hochbegabten, hochinteressierten forschenden Liebhaber*. (Gedächtnisrede auf C.E. Napiersky, *Mitteilungen* 11 (1868), lk. 282).

¹²⁸Olukord muutus vahest alles sajandi teisel poolel, kus nt. O. Kienitz, A.v. Transehe, jt. esinesid ka ajaloo teoreetiliste seisukohavõtudega.

¹²⁹Nõnda Wittram, *Die livländische Geschichtsschreibung*, rmt.-s Rückkehr ins Reich, lk. 167. Nendest olulisimad *Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst in Mitau* (1815–); *Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Russischen Ostseeprovinzen in Riga* (1834–) ning *Gelehrte Estnische Gesellschaft in Dorpat*. Publikatsioonidest tähelepanuväärivaim vahest *Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands* (1868– 1915).

litterarisch– historischen Gesellschaften teravalt kritiseeritud ning süüdistatud diletantismis ja liigses lokaalsuses. —

Es klebt eben allen unseren Gesellschaften etwas Dilettantisches an. Fast überall zeigt sich mehr das Interesse des Liebhabers, /.../ der seine eigentliche Kraft auf ganz anderen Gebieten verwendet /.../. Die charakteristische Eigenschaften des Dilettantismus: Vorliebe für das Naheliegende und Locale, während allgemeinere Gesichtspunkte von grossen Wichtigkeit unbeachtet bleiben /.../.¹³⁰

Eelnevast lähtuvalt on järgnevalt käsitletud üksnes ajalooõpetuse ja akadeemilise ajalookirjutuse arengut Tartu ülikoolis XIX sajandi algupoolel ning kõrvale on jäetud ülejäänud Balti kubermangudes ajalookirjutust viljelevad asjaarmastajad — publitsistid, arhivaarid, poliitikud jt. Eelkõige on Tartu ajalookirjutuse arengut vaadeldud seisukohalt, kuivõrd erinesid sel ajal siin asetleidvad muutused samaaegsetest arengutest Saksamaal ning tahaplaanile jäetud sellaste ajaloolaste biograafiline külg. Vaadeldud on eelkõige selleaegsete ajaloo õppejõude loengutemaatikat ja teoreetilist suunitlust ning kuigivõrd ka nende poolt kirjutatud teoseid. Selline lähenemine võimaldaks vahest kõige edukamalt vastata sellistele küsimustele, kui kiiresti jõudsid ajalooteaduses suundaandvad ideed Lääne–Euroopast Balti kubermangudesse, milliseid ajalooteoreetilisi lähenemisi eelistati, kas piirduti vaid saksa eeskujude jäljendamisega või pakuti omalt poolt ka midagi erinevat ning milline oli üldse sellase ajalooõpetuse tase Tartu ülikoolis. Nendele küsimustele vastamine aitaks paremini mõista konteksti, milles hiljem tegutses Schirren ja mis kindlasti tema ajaloolähenemist mõjutas, võimaldades täpsemalt määratleda tema kohta sellases baltisaksa ajalookirjutuses.

¹³⁰BM, Bd. 18 (1869), lk. 478. Samas lk. 477: *In kurländischer Gesellschaft hat ehrenwerthe und liebenswürdige Dilettantismus, der sie gegründet, bis heute seinen Platz behauptet /.../. Es lässt sich nicht verkennen, dass es gegenwärtig über unseren Gesellschaften immer grössere Lethargie sich breitet /.../. Sie behandeln regelmässig die geringfügigsten Dinge.* Sarnaselt Ludwig Giesebrecht kirjeldades Riia ajaloo ja muinsuste seltsi märgib, et too *sieht in dem, was er thut, nicht mehr als eine nothwendige Vorarbeit /.../ zu einer geistvoller Bearbeitung der livländischen Geschichte.* (Die Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Russischen Ostseeprovinzen in Riga, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Bd. IV, Berlin 1845, lk. 480).

2.1. Ajaloõpetus ja -kirjutus Tartu ülikoolis XIX saj. algul

Töö mahu piiratusest on järgnevalt kõrvale jäetud ka kõik ajalooteadusega piirnevate alade õppejõud, nagu seda olid kunsti- ja filosoofia ajalugu, antiikkirjandus, sõjateadus, õigusteadus jms., kuid kuigivõrd on siiski käsitletud statistika ja geograafia õppejõude, kuna viimased olid tihti samaaegselt ka ajaloo professoriteks.¹³¹

XIX saj. alguses, peale oma taasavamist, kujutas Tartu ülikool endast keskmise suurusega õppeasutust, olles võrreldav näiteks Jena, Göttingeni või Bonni ülikoolidega Saksamaal.¹³² Seda ka ajaloo õppejõudude arvu poolest¹³³ ning kuni 1880. aastani, mil eraldati kesk- ja uusaja ajaloo kateedrid, tegutses Tartus enamasti kaks ajaloo professuuri,¹³⁴ üks üldajaloo ja teine Venemaa ajaloo jaoks.¹³⁵ Nende poolt pakutavale andsid vähest lisa veel üksikud eradotsendid ning naaberalade ajaloost huvituvad õppejõud.

Kokku tegutsesid XIX sajandi esimesel poolel Tartus neli ajaloo professorit, nimelt **Georg Friedrich Pöschmann**¹³⁶ (1768– 1812), **Adam Christian Gaspari**¹³⁷ (1752– 1830), **Johann Philipp Gustav Ewers**¹³⁸ (1779– 1830) ning **Friedrich Karl Hermann Kruse**¹³⁹ (1790– 1866). Ajalooteemaatiliste loengutega lisandusid neile veel antiikfiloloogia eradotsent **Karl Ludwig Struwe**¹⁴⁰ (1785– 1838), geograafia ja statistika professor **Karl Ludwig Blum**¹⁴¹ (1796– 1869) ning ajaloo eradotsent **August Heinrich Hansen**¹⁴² (1813– 1849).

Kõik seitse olid eranditult tulnud Saksamaalt, seal ka õppinud¹⁴³ ning neli neist pöördusid sinna ka tagasi.¹⁴⁴ Seega on nende näol tegemist sakslaste, mitte aga

¹³¹ Nt. G.F. Pöschmann, A.C. Gaspari, P.G. Ewers ja C. Schirren.

¹³² Tartus õppis 1821.a. 309, 1845.a. 564 ning 1866.a. 607 üliõpilast. (Die Deutsche Universität Dorpat, Dorpat 1882, lk. 28j.) ning Berliinis 1810.a. 458 üliõpilast. (M. Lenz, Geschichte, lk. 455).

¹³³ H. Boockmann, Geschichtswissenschaft in Göttingen, Göttingen 1987, lk. 161j.

¹³⁴ Kui 1820.a. leidis aset ajaloo eriala eristamine geograafiast ja statistikast, siis selle tulemusena Vene ajaloo kateeder praktiliselt likvideeriti kuni tema taasavamiseni 1853. aastal.

¹³⁵ Ametlikult *Lehrstuhl für allgemeine Geschichte, Statistik und Geographie* ning *Lehrstuhl für Geschichte, Statistik und Geographie des russischen Reiches*. Hiljem nende nimetused veidi muutusid, kuid eeldatav sisu jäi ikkagi samaks.

¹³⁶ EAA, F. 402, n. 3, s. 1320; Recke/Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten- Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, Bd. 3, lk. 429; K. Morgensterni poolt kirjutatud nekroloog 1812.a. *Beytrag zur Chronik der kaiserl. Universität zu Dorpat. Beylage zur Dörptschen Zeitung Nr. 25*.

¹³⁷ Recke/Napiersky, Bd. 2, lk. 11; ADB, Bd. 8, 1878, lk. 394.

¹³⁸ ADB, Bd. 48, 1904, lk. 454- 456; Recke/Napiersky, Bd. 1, lk. 535; DBBL, lk. 204.

¹³⁹ EAA, F. 402, n. 3, s. 878; ADB, Bd. 17, lk. 263- 264; Recke/Napiersky, Bd. 2, lk. 566 ja Bd. 5, lk. 335; DBBL, lk. 420.

¹⁴⁰ ADB, Bd. 36, 1893, lk. 687- 690.

¹⁴¹ ADB, Bd. 2, 1875, lk. 738- 739.

¹⁴² EAA, F. 402, n. 3, s. 367.

¹⁴³ Pöschmann Leipzigi (1787– 90) ja promoveerunud Wittenbergis, Gaspari Jenas (–1790), Ewers Göttingenis (1799– 1803), Struwe Göttingenis (1801) ja Kielis (1802– 03), Blum Heidelbergis (1816– 19) ja promoveerunud Berliinis, Kruse Leipzigi (1810– 13) ning Hansen Bonnisis (1832– 35, lõpetamata). Erialade järgi domineerisid nende seas tugevalt teoloogid, nõnda oli Pöschmann õppinud teoloogiat ja filosoofiat,

baltisakslastega¹⁴⁵ ning rääkides järgnevalt XIX saj. algupoole akadeemilisest ajalookirjutusest Balti kubermangudes pole kuigi õigustatud selle nimetamine baltisaksa ajalookirjutuseks.

Esimeseks üldajaloo professoriks¹⁴⁶ 1802.a. taasavatud ülikoolis sai **Georg Friedrich Pöschmann** (Tartus tegev 1802– 12), kelle näol on vaadeldavate ajaloo professorite hulgast, ajalooteaduse seisukohalt, tegemist ühe tähelepanuväärseima esindajaga. Kuuludes veel ehedalt valgustusajastusse, on ta sellele iseloomulikul kombel pidanud populaarseid loenguid¹⁴⁷ väga laiahaardelistel teemadel.¹⁴⁸ Juba 1802.a. alustas ta loengutega üldisest inimeste ajaloost omaenese raamatule toetudes,¹⁴⁹ sellele järgnesid loengud üldisest maailma- ja rahvaste ajaloost, üldisest riigiteooriast, XVIII saj. vaimust, universaalajaloost ning ajaloo üldisest metodoloogiast, milledele lisandusid hiljem spetsiifilisemad loengud klassikalistest ajalooautoritest, Venemaa ajaloost, keskaja ajaloost, germaanlaste ajastust ning ajaloo abiteadustest.

Kuna nende loengute konseptid pole kahjuks säilinud, siis saab nende oletatava sisu ja seega Pöschmanni ajaloomõistmise kohta teha järeldusi üksnes teoste põhjal, millistele toetudes neid loengukursusi loeti või siis Pöschmanni enese poolt kirjutatud raamatuid vaadeldes. Viimastest tulevad kõne alla esmalt tema 1802.a. ilmunud *Einleitung in die allgemeine Menschengeschichte* ning samuti 1802.a., ülikooli avamisel peetud kõne *Über den Einfluss der abendländischen Kultur auf Russland*.¹⁵⁰

Mõlemad on klassikalistest valgustusideedest kantud teosed. Juba oma 1802.a. kõnes peab Pöschmann avatava ülikooli ülesandeks *wahren Aufklärung verbreiten /.../ zur Auflösung des grossen Problems beytragen, nach welchem das Menschengeschlecht immer fortschreitenden Veredelung fähig ist*.¹⁵¹ Samas esitab ta ka oma teoreetilise

Gaspari statistikat ja filosoofiat, Ewers teoloogiat, statistikat ja ajalugu, Struwe teoloogiat ja filoloogiat, Blum õigusteadust ja filoloogiat ning Kruse ja Hansen mõlemad teoloogiat ja ajalugu.

¹⁴⁴ Näiteks Gaspari veetis Liivimaal vaid 7 ning K.L. Struwe 11 aastat.

¹⁴⁵ Iseloomulikul kombel on nad kõik, v.a. Pöschmann ja Hansen esindatud ka ADBs.

¹⁴⁶ Järgnevalt on neid kõiki vaadeldud vaid ajalises järjestuses, kuna loengute temaatika või huvialade järgi on siiani asetleidnud üldajaloo ja Venemaa ajaloo professoride range eristamine üsna otstarbetu. Nii lugesid üldajaloo professorid samavõrd loenguid Venemaa ajaloost kui vene ajaloo õppejõud maailmaajaloost ning ka eradotsentide loengute temaatika ei arvestanud sellist eristust.

¹⁴⁷ K. Morgensterni poolt 1812.a. kirjutatud nekroloog *Beytrag zur Chronik der kaiserl. Universität zu Dorpat. Beylage zur Dörptschen Zeitung Nr. 25*.

¹⁴⁸ Järgnevalt on toetunud loengutenimistule: *Anzeige der Vorlesungen welche auf der Kayserlichen Akademie zu Dorpat gehalten werden*. Aastakäigud 1802– 1812.

¹⁴⁹ *Einleitung in die allgemeine Menschengeschichte als Leitfaden zu akademischen Vorlesungen*, I Th., Riga 1802.

¹⁵⁰ See on jäänud vaid käsikirja, mis asub TÜ TR KHOs, järgnevalt tsiteeritud kui *Über den Einfluss*.

¹⁵¹ *Über den Einfluss*, lk. 6; samas lk. 8: *Der Philosoph /.../ erhebt unser Herz zu der schönen Hoffnung, dass das Menschengeschlecht, wenn auch noch tausend Stillstände und Rückfällen, dennoch unaufhaltsam zu immer höheren Vervollkommung fortschreiten werde. Der Geschichtsforscher traut sich dieser herrlichen Aussicht, er*

ajaloomõistmise alused, esile tuues eelkõige nelja momenti. *Der Geschichtsforscher /.../ verfolgt den Gang, den das Menschengeschlecht in seinem Bildungsgeschäfte genommen hat und liefert uns folgende Resultate seiner Untersuchungen:*

Esiteks, et inimkond on pidevalt edasi arenenud — *das Menschengeschlecht hat seit seinem Anfange den Umgang und Anwendung seiner Kräfte und Anlagen gewonnen. /.../ und immer mehr und mehr erhoben sie sich zu der Stufe der Vollkommenheit; auf welche ihre Menschenwürde sie hinweist.*¹⁵² Teiseks, et kultuurid erinevad üksteisest oluliselt, kolmandaks, et see on tingitud vaid välistest — kliimaatilistest, geograafilistest jms. — tingimustest ning lõpetuseks nendib ta, et sellest hoolimata on kõik inimesed sarnased ning tegutsevad sama eesmärgi — inimkonna õilistamise nimel.¹⁵³ Sellisest programmist lähtudes esitab ta järgnevalt ka oma ettekujutuse Venemaa ajaloost, eelkõige sellest, kuidas õhtumaa kultuur on selle käiku mõjutanud ning seejuures hoolega rõhutades, et ollakse siiski vaid ühtse inimkonna esindajad. Sellisel kujul meenutab antud kirjatükk äärmiselt Voltaire'ile või Montesquieu'le¹⁵⁴ omaseid vaateid, kõigi nende puuduste ja eelistega.

Analoogne on ka Pöschmanni teos *Einleitung in die allgemeine Menschengeschichte*. Eristades kõigepealt inimeste ajaloost ainese loodusteaduste ja filosoofia valdkondadest, järgneb sellele ülevaade inimajaloost, metslusest kuni uuema ajani, esile tuues antud ajastuid käsitlevaid autoreid ning pidevalt silmas pidades nägemust, et inimkond on aina enam täiustunud.¹⁵⁵ Inimkonna arengut kirjeldab ta kui protsessi, kus algselt toimus lävimine vaid hõimutasandil, seejärel aga juba ka teiste rahvastega jne., moodustades lõpuks ühtse tervikliku inimkonna, mida on mõistetud kui kaheldamatut progressi.¹⁵⁶ Ka selles teoses rõhutab ta valitsevate inimestevaheliste erinevuste ebaolulisust ning vaatleb neid kui ühtse inimkonna esindajaid.¹⁵⁷

sucht in dem Materialien–Vorrathe, den ihm die Weltgeschichte anbietet, Beilage für die Axiomen des spekulativen Denkens /.../.

¹⁵² Samas, lk. 8.

¹⁵³ */.../ alle Menschen, die einander verwandt; aber durch Zeit, Ort, Verhältnisse, Lebensart, etc. von einander getrennt sind, im gemeinschaftliches Charakter– Gepräge von sich tragen und, trotz aller Verschiedenheit in Sitten, Gewohnheiten, Verfassungen etc., dem grossen Bunde angehören, der einen gemeinsamen Zweck “Veredelung der Menschheit” verfolgen soll.* (Samas, lk. 9jj.).

¹⁵⁴ Iseloomulikult kombel ongi Pöschmanni eraraamatukogus filosoofilisest kirjandusest kõige ulatuslikumalt esindatud just Voltaire ja Montesquieu. (K. Noodla, Tartu Ülikooli õppejõudude isiklike raamatukogude koostisest 19. saj. I poolel, TÜ ajaloo küsimusi, XIII, 1983, lk. 12).

¹⁵⁵ *Zeitbegebenheiten keinem ewigen Kreislaufe unterworfen sind, dass kein zufälliges Steigen und Fallen, kein periodenweises Aufblühen und Absterben das Resultat der Geschichte ist.* (Einleitung, lk. 15).

¹⁵⁶ Samas lk. 161jj.: *Der höchste Zweck und die schönste Frucht dieser Untersuchung ist folglich das Resultat, dass die Menschheit doch im Allgemeinen nicht rückwärts gegangen, sondern bey allen anscheinenden Verschlimmerungen gewonnen und zugenommen hat.*

¹⁵⁷ *Alle Völker der Erde haben /.../ gewisse Aehnlichkeiten, wodurch alle einen gemeinsamen Charakter bekommen /.../ ein allgemeiner Menschencharakter.* (Samas, lk. 156 jj.).

Klassikalise valgustusajastu ajaloolasena on Pöschmannil pearõhk seega esmajoones universaal — ehk täpsemalt üldisel inimkonna kultuuriajalool. Valgustuslikule ajaloomõistmisele iseloomulik on ka Pöschmanni keskaja ja indiaanlaste vägivaldse kultuuristamise halvustamine, mis ei vastanud üldinimlikele humaansusnõuetele.¹⁵⁸ Ka ajaloolase ülesande osas on ta oma klassikaliste eeskujudega ühel meelel. Ajalookirjutus peaks Pöschmanni meelest pakkuma nii õpetust kui meelelahutust, eelkõige aga näitama teed, mida mööda inimkonnal tuleb edasi liikuda ning sellise tulemuse saavutamiseks peab ta kõige otstarbekamaks *pragmatische Geschichtsschreibung mit Hinsicht auf den Bildungsgang des Menschengeschlechts zu schreiben*.¹⁵⁹

Vaadeldes ajaloolasi, kellele toetudes Pöschmanni oma loenguid pidas, domineerisid ka siin XVIII saj. valgustuslikud ajaloolased. Nõnda olid ta eelistusteks näiteks Christian Daniel Beck (1757– 1832), klassikaliste valgustusideede esindaja, Pöschmanni endine õpetaja Leipzigi ülikoolist, kes ilma suurema populaarsuseta tegeles eelkõige filoloogia ja antiigiga;¹⁶⁰ Karl Wilhelm Fr. Breyer (1771– 1818) — Kanti, Herderi, Schellingi ja Fichte filosoofiliste ideede järgi töötava ajaloolaste põlvkonna esindaja ning lõpuks Julius August Remer (1738– 1803) populaarse ratsionalistliku *Handbuch der allgemeinen Geschichte* (1771) autor, kes aga muidu suuremat tähtsust ei omanud.¹⁶¹ Kõik need kolm ajaloolast kuulusid siiski nende saksa XIX saj. algupoole väheste ajaloolaste hulka, kes tegelesid ka ajalooteoreetiliste küsimustega ning uuemates käsitlustes on nende töid koos Pöschmanni omadega peetud juba valgustusliku ja historistliku ajalookirjutuse üleminekuperioodi kuuluvateks.¹⁶²

Domineerivalt võib Pöschmanni siiski lugeda tüüpiliseks valgustusajaloolaseks, kes ei jäljendanud mitte niivõrd oma saksa kolleege, kui püüdis iseseisvalt tollal valitsevate filosoofiliste ideede baasil luua oma ajalootõlgendust. Seejuures liikus ta aga sama rada mööda kui tema kaasaegsed saksa juhtivad ajaloolased ning kui Pöschmanni aulaloeng oli peetud veel valdavalt Voltaire– Schlözeri stiilis, siis tema raamat kuulub juba rohkem Montesquieu, Herderi, Gattereri ja Heereni traditsiooni. Oma ajalookirjutiste põhjal võib Pöschmanni igal juhul julgelt lugeda Göttingeni koolkonda kuuluvaks ajaloolaseks, kes oma

¹⁵⁸Samas lk. 233; 161.

¹⁵⁹ Samas, lk. 141jj.: *Geschichte müsse einen gewissen Nutzen gewähren /.../. Vergnügung und Belehrung aus der Geschichte.*

¹⁶⁰*Auch durch die immer mehr sich verringernde Zahl der Zuhörer hat er sich von diesem Fleisse nicht abschrecken lassen /.../. Er war zum Sammeln geschaffen.* (ADB, Bd. 3, 1876, lk. 211jj.).

¹⁶¹*Als Schriftsteller war er kein bahnbrechender Geist, doch sind seine Werke das Ergebniss sorgfältiger Arbeit gewesen /.../. (ADB, Bd. 28, 1889, lk. 199).*

¹⁶²S. Jordan, *Geschichtstheorie*, lk. 235jj.

ajaloomõistmiselt oli veel küll domineerivalt valgustusajastus, kuid nagu Heerengi omas juba mõningaid romantistlikke– historistlikke seisukohti.¹⁶³

Kui Pöschmann oli veel täielikult pühendunud ajaloo ainesele, siis esimene Vene ajaloo professor **Adam Christian Gaspari** (Tartus 1803– 1810), oli huvitatud eelkõige statistikast ja geograafiast. Aastail 1795– 97, seega vahetult peale Fr. Schilleri tegevust Jena ajaloo professorina ning G.J. Fichte kolleegina, oli Gaspari samas geograafiaprofessoriks, tegeledes valdavalt poliitilise geograafia ja selle aine õpetamise metodoloogiliste küsimustega.¹⁶⁴ Tuntuse saavutas ta eelkõige teoreetilise statistika populariseerijana, millises valdkonnas ta avaldas rohkesti käsiraamatuid¹⁶⁵ ning mille tõttu teda loetakse saksa kirjeldava statistikakoolkonna olulisimate esindajate hulka.

Tartu periood oli Gaspari jaoks vaid hetkeliseks vahepalaks ning juba 1810.a. lahkus ta taas geograafia ja statistika õppejõuks Königsbergi. Tema ajaloo- alane tegevusväli Tartus oli seetõttu üsnagi tagasihoidlik, piirdudes vaid loengutega Venemaa ning paaril korral Liivimaa ajaloost,¹⁶⁶ kuid ka nendest pole midagi säilinud. Tema ajalooteaduslike vaadete kohta pole seega suurt midagi võimalik järeldada, kuid kindlasti ei seisnud need tal ka esiplaanil ning ajaloolise uurimistööga ta praktiliselt ei tegelenud.

1810.a. saab Gaspari järglaseks **Johann Philipp Gustav Ewers** (otseselt ajaloo professorina kuni 1820. aastani, kuid jätkates ka hiljem ajaloo teemaliste loengutega),¹⁶⁷ kes tegeles taas natuke laiema teemaderingiga. Nõnda luges ta nii Euroopa vana-, kesk- kui uusajast, käsitledes eelkõige riikide, seega poliitilist- ja õigusajalugu. Sarnase rõhuasetusega käsitles ta Venemaa vanemat ja uuemat ajalugu; lisaks nendele veel sagedamini statistikat ja topograafiat.¹⁶⁸ Iseloomulik on, et 1826. a. saabki temast riigi ja rahvusvahelise õiguse ning poliitika professor. Vaid ühel korral on ta püüdnud lugeda ka kultuuriajalugu, nimelt 1821.a. loenguga *Geschichte von dem Wiederaufange der Europäischen Cultur bis zur Entdeckung Amerikas*, kuid ka see oli pigem reegliti kinnitavaks erandiks.

Oma ajalooteoreetilistelt vaadetelt võiks Ewersit lugeda juba kuigivõrd historistliku ajalookirjutuse traditsiooni,¹⁶⁹ täpsemalt saksa *historische Rechtschule* järgijaks¹⁷⁰ ning teda

¹⁶³Nõnda kritiseerib ta Kanti printsiipide rakendamist ajaloole, kus erinevaid perioode iseloomustatakse vaid selle järgi, kui palju on taas edasi liigutud. (Einleitung, lk. 14).

¹⁶⁴Sellel Jena ülikooli õitseaial on seal tegevad veel mitmed teisedki saksa kultuuri suurkujud nagu J.W. Goethe, Wilhelm Joseph Schelling, August Wilhelm Schlegel, Friedrich Schlegel jt. Kahjuks pole teada, kuivõrd seotud Gaspari nendega oli, kuidas ta suhtus saksa idealistlikku filosoofiasse ning millised olid üldse tema Tartusse siirdumise põhjused. (M. Steinmetz (Hrsg.), *Geschichte der Universität Jena*, lk. 245jj.).

¹⁶⁵ Tema peateoseks võiks vahest lugeda 1778.a. ilmunud *Statistische Tabelle über die vornehmste europäischen Staaten*, samuti 2. osalist *Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung* (1797– 1802).

¹⁶⁶Anzeige der Vorlesungen, aastad 1803– 1810.

¹⁶⁷Põhjalikumalt L. Leppik, J.P.G. Ewers, magistritöö, Tartu 1995.

¹⁶⁸Anzeige der Vorlesungen, aastad 1813- 1830.

¹⁶⁹Iseloomulik on, et Ewers ei õppinud Göttingenis mitte niivõrd Schlözeri kui just Heerengi käe all.

¹⁷⁰Vt. R. Wittram, *Baltische Geschichte*, Darmstadt 1973, lk. 172.

mõjutanud ajaloolastest võiks esile tuua eelkõige Fr. Karl von Savigny ja H.G. Eichhorni,¹⁷¹ kuid ka Herderit ja saksa romantismi üldisemalt. Ka Ewersi tüli Schlözeriga,¹⁷² võiks vaadelda esmajoones kui valgustusliku ja historistliku ajalootõlgitsuse vastuolu avaldumist, mitte niivõrd küsimuse ümber tiirlevaks, kust pärinevad varjaagid.¹⁷³ Igal juhul tegeles Ewers põhjalikumalt allikakriitikaga kui Schlözer, rakendades selle eeliseid ka oma historistliku tõlgenduse põhjendamisel õiguse ajaloolisest arengust. Vaid kõrvalefektina lõikas ta oma normanniteooria kriitikaga rohkelt loorbereid ka vene slavofiilide seas, kes teda seetõttu püsivalt kõrgelt hindasid. Tunduvalt olulisemad on tema teened uuelaadse ajaloomõistmise vahendajana Saksamaalt Venemaale.

Paljuski jäi Ewers siiski veel seotuks valgustusliku ajaloomõistmisega,¹⁷⁴ mille tunnistajateks on näiteks tema varajasemad pragmaatilised kirjutised kohalike talupoegade kaitseks.¹⁷⁵ Kui 1819.a. keelatakse vene ülikoolides loodusõiguse õpetamine, mis oleks ajalooteaduse seisukohalt võinud kaasa aidata senise valgustusliku ajaloomõistmise asendumisele historistlikuga, reageerib Ewers sellisele nõudele valusalt, kirjutades 1828.a. oma *Rhapsodische Gedanken über die wissenschaftliche Bedeutung des Naturrechts*, püüdes sellega saavutada luba taoliste loengute jätkamiseks.

Vaadeldes autoreid, kellele toetudes Ewers oma loenguid on pidanud, tundub ta samuti kõikuvat nii valgustusliku kui historistliku traditsiooni vahepeal. Venemaa ajaloo puhul eelistas ta kuni vastuolude tekkeni Schlözerit, kuid seejärel juba enda üsna historistlikke teoseid; Euroopa ajaloo puhul kasutas ta oma kunagise Göttingeni õpingukaaslase ja sõbra, Ch. Friedrich Rühsi¹⁷⁶ (1781– 1820) teoseid, kes samuti rakendas juba kuigivõrd allikakriitilisi meetodeid, kuid kelle filoloogilisi töid vennad Grimmid veel karmilt kritiseerisid. Teistest autoritest toetus Ewers sagedamini veel oma õpetajale Heerenile ning autodidaktile Anton Christian Wedekindile (1763– 1845), kelle eeskujudeks omakorda olid samuti eelkõige Schlözer, Heeren ja J.v. Müller, kuid kes ise ajalooteoreetilistes küsimustes eriti ei hiilanud.¹⁷⁷

Hoolimata oma küllaltki uudsetest ajaloovaadetest ei avaldanud Ewers aga siiski kuigi olulist mõju ajalooteaduse edasisele arengule Tartus. Seda põhiliselt oma suhteliselt

¹⁷¹Olles ka isiklikus kirjavahetuses nt. Eichhorni ja B.G.Niebuhriga. (Leppik, Ewers, lisa, kaart).

¹⁷²R. Stupperich, Ewers und Schlözer Verpflichtung und Konflikt, rmt.-s Östliches Europa- Spiegel der Geschichte, Hrsg. M. Hellmann, Wiesbaden 1977.

¹⁷³Silmas on peetud Ewersi raamatut Vom Ursprung des russischen Staates. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen, Riga/Leipzig 1808.

¹⁷⁴Ka näiteks L. Leppik peab teda rohkem valgustuslikke ideaale järgivaks, hilisvalgustusliku ajaloolaste põlvkonna esindajaks. (Leppik, Ewers, lk. 125).

¹⁷⁵Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein Wort zu seiner Zeit, Dorpat 1806.

¹⁷⁶Rühs oli spetsialiseerunud Skandinaavia ajaloole, olles ajaloo professoriks Greifswaldis ja Berliinis.

¹⁷⁷*Die Geschichtschreibung überliess er andern: seine Aufgabe fand er in der gründlichen Erforschung des Einzelnes.* (ADB, Bd. 41, 1896, lk. 393jj.).

spetsiifilise huvi tõttu vaid Venemaa, eelkõige sealse õigusajaloo vastu ning samuti seetõttu, et ta oli pidevalt äärmiselt hõivatud ülikooli organisatoorsete küsimustega. Lisaks sellele pole ajalooteoreetilised või metodoloogilised küsimused paistnud teda suuremat huvitavat.

Ewersi tegutsemisajal asus ka senini valdavalt vaid antiikkirjandust¹⁷⁸ käsitlenud klassikalise filoloogia eradotsent **Karl Ludwig Struwe** pidama loenguid üldisest Rooma ajaloost, pakkudes sellega lisa üsna kasinale ajaloostuudiumile.¹⁷⁹ Oma nooruses pea imelapsena esinenud Struwe oli siiski eelkõige filoloog ja kirjanik ning ajalugu huvitas teda vaid kõrvalainena. Mitmel korral püüdis ta küll edutult saada ajaloo professoriks, milleks ta ka ülikooli konsiiliumi poolt valiti, kuid teadmata põhjusel jäi ta valitsuse poolt kinnitamata. Nii lahkus ta juba 1814. aastal Königsbergi, saades sealse gümnaasiumi direktorina Johann Georg Hamanni (1730– 1788) järglaseks. Ka tema ei jätnud märgatavat jälge siinse ajalookirjutuse edasisele arengule.

Kuna ajaloo õppetool püsis peale Ewersi lahkumist vakantsena, siis asus selleteemalisi loenguid pidama 1826.a. geograafia ja statistika professoriks saanud **Karl Ludwig Blum** (1826– 1851), kes oli samuti siiski rohkem filoloog ja kirjanik¹⁸⁰ kui ajaloolane. Seda ehedamalt esindas ta aga seetõttu Niebuhri filoloogilis– kriitilise ajalookirjutuse traditsiooni, kes tundubki olevat tema suurimaks eeskujuks. Nagu Niebuhril on ka Blumi huvivaldkonnaks eelkõige vanaaeg ning tema 1828.a. ilmunud teos *Einleitung in Rom's alte Geschichte* on kirjutatud täienduseks Niebuhri *Römische Geschichte*'le.¹⁸¹ Niebuhriga pea sama olulise eeskujuna nimetab Blum siin ka teist tekstikriitilise traditsiooni rajajat Friedrich August Wolfi.

Oma loenguid pidas Blum valdavalt vanaajast, taas eelkõige Rooma ajaloost ja ajalookirjutusest, selle kõrvalt veel keskajast ning uuema aja kultuuriajaloo. ¹⁸² Vanaaega Heereni ja Konrad Mannerti (1756– 1834),¹⁸³ Rooma ajalugu enese raamatu ja Niebuhri, ning keskaega kultuuriajaloolase Ernst Wilhelm Gottlieb Wachsmuthi (1787– 1866) järgi.¹⁸⁴

¹⁷⁸Ülikooli juures tegev alates 1805. aastast.

¹⁷⁹Nõnda oli Ewers ajavahemikul 1812– 28 ametlikult ainukeseks ajaloo professoriks, mille tulemusena olid 1815.a. Tartus ajalootemaatilistest loengutest esindatud vaid tema poolt loetavad Venemaa ajalugu ja topograafia. (Anzeige der Vorlesungen, 1815).

¹⁸⁰ Seejuures üsna vabameelsete vaadetega, mis veel kuraator vürst Carl von Lieveni eluajal oli viimases esile kutsunud suurt nõrdimust– *Professor Blum, der aus Berlin gerufen wurde, ist fern von dem, was ich wünsche und suche.* (W. Stieda, Die Berufung von Ranke nach Dorpat, SB GEG, 1924, lk. 102).

¹⁸¹Eelkõige käsitleb ta selles teoses historiograafilisi küsimusi, kuid lisaks sellele püüab ta siin täiendada Niebuhri poolt puudulikult uuritud rooma kultuuri ja religiooni päritolu küsimust, esile tuues eelkõige kreeka ja etruski algeid.

¹⁸²Anzeige der Vorlesungen, aastad 1826– 51.

¹⁸³Üsna vähetuntud ajaloolane, kes on avaldanud töid Rooma ja Baieri ajaloost.

¹⁸⁴Wachsmuthi, kes oli samuti algsest filoloogilise taustaga, on hinnatud kui ühte vähestest sellastest kultuuriajaloo ja ajaloo teooria käsitlejatest, kuid seejuures on teda peetud ikkagi rohkem kompilaatoriks kui iseseisvaks mõtlejaks– *Als Lehrer war er den Umständen nach eifrig, Schule hat er aber nicht gemacht. Im Leben wandelte er die Mittelstrasse.* (ADB, Bd. 40, 1896, lk. 424). Sellest hoolimata on ta Tartus omanud kogu

Blumi eelistuste osaliseks said veel ka Fr. Rehm (1792– 1847), mitte millegi poolest esilekerkiv kesk- ja uusaja ajaloo uurija ning Fr. Chr. Schlosser, kes aga kuulus, nagu juba eelnevalt märgitud, rohkem XVIII sajandi ajalookirjutuse traditsiooni.¹⁸⁵ Lisaks nendele võib märkida veel Fr. v. Raumerit (1781– 1822), kelle puhul on esile tõstetud sotsiaalsete teemade kaasamist oma ajalookäsitlustesse ning keda on Niebuhri ja Wolfi kõrval peetud kolmandaks olulisimaks tekstikriitilise traditsiooni rajajaks.

Vaadeldes tema teoseid ja eeskujusid võiks Blumi lugeda esimeseks Tartu ajaloolaseks, kes esindas juba kindlalt uut allikakriitilist koolkonda. Siiski jäi ta eelkõige filoloogiks, kes küll edukalt allikakriitikat rakendades ei tundnud erilist huvi ajalooteoreetiliste küsimuste vastu ning on kuni oma tegutsemisaja lõpuni XIX saj. teisel poolel kasutanud hilisvalgustuslike vaadetega ajaloolaste teoseid. Sarnaselt neile oli ta oma käsitlustes pannud pearõhu kultuuri ja sotsiaalteemadele, mitte aga historistlikele ajaloolastele iseloomulikule poliitilisele ajaloole. Seega võib Blumi lugeda küll Niebuhri järgsesse, kuid siiski Ranke- eelsesesse ajaloolaste põlvkonda kuuluvaks.

1828.a. saab ajalooliste teaduste professoriks (seega nii üld- kui Venemaa ajaloo) **Friedrich Karl Hermann Kruse**, vana- ja keskaja ajaloo erakorraline professor Hallest,¹⁸⁶ kes jäi sellele ametikohale 25. aastaks. Kruse oli seega otseseks Pöschmanni järglaseks, kuna rektor Ewers ning kuraator C. Lieven ei olnud vahepeal suutnud leida teist sobivat kandidaati. Kui Ewers otsis hea filoloogilise haridusega õpetlast, kes oleks kodus eelkõige vanaaja ajaloos, siis Lieveni jaoks oli olulisim kandidaadi usuline tõsidus. Isegi tollal juba tähelepanuväärset mainet omanud L.v. Ranke¹⁸⁷ või Heinrich Leo¹⁸⁸ ei olnud piisavalt vastuvõetavad, ammugi siis mitte Garlieb Merkel, kes samuti selleks soovi oli avaldanud.¹⁸⁹

XIX saj. algupoolel suurt populaarsust, tema järgi on oma loenguid pidanud ka Kruse, Hansen ja veel sajandi teisel poolel C. Rathlef.

¹⁸⁵Koos H. Leoga oli Schlosser viimaseks saksa ajaloolaseks, kes veel universaalajalugu käsitles. (ADB, Bd. 31, 1890, lk. 540), samas– *Wissenschaftlich gewogen, ist seine Darstellung der Weltgeschichte /ilmunud 1815– 41/ zur Zeit allerdings entwerthet, weil er der emporkeimenden Richtungen in der Behandlung der alten wie der mittleren Geschichte allzuwenig gefolgt ist /.../.*

¹⁸⁶Laiemat tähelepanu oli ta äratanud oma 1825/27 ilmunud raamatuga *Hellas oder geographisch– antiquarische Darstellung des alten Griechenland und seiner Colonien*.

¹⁸⁷W. Stieda, *Die Berufung von Ranke nach Dorpat*, SB GEG, 1924, lk. 94– 104. Ranke kutsumise plaan oli päevakorral 1827/28, kuid luhtus siiski valdavalt Ranke enese huvipuuduse tõttu.

¹⁸⁸Eradotsent Berliinis, hiljem Halles, üks olulisemaid Ranke oponente. Temalt TÜ TR KHOs kiri Ewersile: *Ein Brief des Privatdozenten Dr. H. Leo (aus Berlin den 24. Nov. 1825) als abschlägiges Antwortschreiben eine Professur der Geschichte an der Dörptschen Universität anzunehmen*, kust ilmnevad Leo loobumise põhjused. Eelkõige olid nendeks soovimatus uude uurimisteamasse (Liivimaa või Venemaa ajalukku) süüvimiseks, Tartu raamatukogu puudulikkus, kaheldava väärtusega kolleegid ning vähene tasustatus.

¹⁸⁹Lisaks nendele olid kandidaatidena üles kerkinud veel ka antiigi ja klassikalise filoloogia professor Karl Fr. Chr. Hoeck Göttingenist ning Kruse vastaskandidaadina Friedrich Lorenz (1803– 1861), Schlosseri juures õppinud eradotsent Berliini ülikoolist. Kruse valimine toimus siiski suure häälteenamusega, nõnda olid tema poolt 18 jaatavat ja vastu 2, samas kui Lorenz sai vaid 4 poolt- ja 16 vastuhäält. (EAA, F. 402, n. 3, s. 878).

Kruse oli nagu soovitud eelkõige vanaaja spetsialist ning ka tõsine kristlane,¹⁹⁰ kuid sellega ta tugevamad küljed ka piirdusid. Mitmel pool on teda üsna negatiivselt hinnatud. Nõnda peab Wittram Kruse tegutsemisperioodi Tartus üliõpilastele vähepakkuvaks ajaks¹⁹¹ ning Schirren iseloomustab teda kui *langweilige und geistlose Pedanti*.¹⁹²

Kruse enese sulest pärinevad üksnes spetsiifilised arheoloogiliste teemade käsitlused, millistest kõige laiemat teemaderingi haarav kirjutus oli 1842.a. ilmunud *Necrolivonica, oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der christlichen Religion*. Selles püüab ta, tõenäoliselt Ewersiga polemiseerides, tõestada varjaagide Skandinaavia päritolu, kaasates selleks rohkesti arheoloogilisi ja filoloogilisi tõendusmaterjale. Seda raamatut on põhjalikult retsenseerinud üks Ranke õpilasi, nimelt L. Giesebrecht, kes andis antud teosele üldjoontes negatiivse hinnangu.¹⁹³ Nõnda iseloomustab ta Kruse raamatut kui materjalikogumit edasiste tööde tarvis, esile tuues veel uuemate käsitluste mitte tundmist ning Kruse aegunud põlgust kaasaegse allikakriitilise meetodi vastu. Sarnaselt märgib Semel, et antud töö *freilich von vorschnellen und irrigen Hypothesen wimmelt*.¹⁹⁴

Kruse loengute temaatika oli siiski ulatuslikum, nõnda luges ta üldisest maailma, samuti Saksamaa ja sakslaste, Inglismaa ja Türgi, Kreeka ja Venemaa ning samuti Liivimaa ajaloost. Neile lisandus veel üks loeng XVIII sajandi poliitilisest ja kirjanduslikust ajaloost ning ajaloolised praktikumid allikate disputeerimiseks.¹⁹⁵

Enamus nendest loengutest olid peetud Kruse Leipzigi ajaloo professorina töötanud isa, Christian Kruse (1753– 1827) poolt koostatud atlase järgi,¹⁹⁶ mis kujutas endast tabelikujulist ülevaadet esmajoonest poliitilisest ajaloost, esitades paralleelselt mitmeid regioone. Nõnda leidsid siin käsitlemist ka Aasia ja Ameerika riigid, kuid ilma igasuguste kommentaaride või interpretatsioonideta, olles oma olemuselt seega vaid abivahend aastaarvude ning faktide kindlakstegemiseks. Teiste ajaloolaste töödest kasutas Kruse veel Heerenit vanaaega, Ewersit, Feodor Nikolaevitch Glinkat (1786– 1880), Nikolai Gerasimovich Ustrjalovit (1805– 1870) ja Nikolai Mihhailovich Karamzinit (1766– 1826) Venemaal ning W.Chr. Friebe ja Karl Wilhelm Cruset (1765– 1834) Liivimaal käsitlevate

¹⁹⁰ Alustades juba 1828.a. loengutega piibligeograafiast.

¹⁹¹ Wittram, Die livländische Geschichtsschreibung, lk. 150.

¹⁹² R.v. Engelhardt, Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung, Reval 1933, lk. 316.

¹⁹³ *Besonders gefällig und sauber ausgeführt kann man die Arbeit nicht nennen /.../. Auch vollständig ist sie nicht.* (Über Kruse's *Necrolivonica*, *Zft. für Geschichtswissenschaft*, Bd. IV, Berlin 1845, lk. 162).

¹⁹⁴ Semel, Die Universität Dorpat, Dorpat 1918, lk. 112.

¹⁹⁵ Anzeiger der Vorlesungen, aastad 1828– 1853.

¹⁹⁶ Atlas zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten. Sellel raamatul rohkesti kordustrukke– 1802, 1818, 1827, 1834, 1840.

teemade puhul. Euroopa ajalugu luges ta enamasti Peter Ludwig Kobbe (1793– 1844) ja Fr. v. Bülow (1805–) järgi, kes mõlemad esindasid poliitilise ajalookirjutuse traditsiooni. Kumbki nendest ajaloolastest polnud aga tegelenud teoreetiliste küsimustega ning nende teosed sarnanesid rohkem Ranke eelsele kui uuemale historistlik– kriitilisele ajalookirjutusele.

Nõnda võib Kruset pidada küll XIX saj. iseloomulikult poliitilistest teemadest huvituvaks ajaloolaseks, kuid tema poolt veel näiteks Heereni või siis Venemaa ajaloo puhul Karamzini¹⁹⁷ kasutamine tekitab mulje, et ta oli lootusetult eemale jäänud uuematest ajalooteoreetilistest suundumustest. Igal juhul pole ka Kruse erilist huvi tundnud ajalooteaduslike küsimuste vastu ning nõnda piirdus tema tegutsemisperiood Tartus valdavalt vaid arheoloogiliste uuringute ning ühiskondliku tegevusega.

Samaaegselt Krusega tegutses Tartus ajavahemikul 1841– 49 ajaloo eradotsendina ka **August Heinrich Hansen**, kes peale Pöschmanni on vahest teiseks tähelepanuväärivaimaks ajalooteaduse esindajaks Tartus XIX saj. algupoolel. Tema huvialadeks olid eelkõige Orient ja vanaaeg,¹⁹⁸ kuid nende kõrvalt on ta tähelepanu pööranud ka ajalooteoreetilistele ja historiograafiaajaloolistele küsimustele. Tulles Bonni ülikoolist, kus vahetult enne tema õppeaega oli tegev olnud Niebuhr, tundub ka Hansen suurt rõhku panevat tekstikriitikale,¹⁹⁹ korraldades rohkesti seminare ajalooliste tekstide tõlgendamiseks.

Hansen alustas loengutega Rooma ajaloost ja kultuurist,²⁰⁰ kuid juba 1841.a. pidas ta loengu *Übersichtliche Darstellung der alten, mittlern und neuern Geschichte, mit Rücksicht auf Hegels Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*,²⁰¹ 1843.a. taas loengu *Übersichtliche Darstellung der allgemeinen Geschichte nach Hegel*, millist loengukursust ta kordas veel aastatel 1845– 48. Tundub, et Hansen oli seega esimeseks Hegeli populariseerijaks Tartus, või vähemalt esimeseks ajaloolaseks, kes Hegelile või üldse uuemale ajaloofilosoofiale suuremat tähelepanu pööras. See on seda üllatavam, et Hegeli ajaloofilosoofia hakkas selleks ajaks ajaloolaste seas juba oma tähendust kaotama, olles rohkem kõlapinda leidnud sajandi algul, seda ka mitmetes ülikoolides väljaspool Saksamaad. Tartu paistab aga sellest fenomenist sellal täiesti puutumata jäänud olevat.

¹⁹⁷Vt. Joseph L. Wiczyński, *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, vol. 16, 1980, lk. 9jj.

¹⁹⁸Tema magistridissertatsiooni teemaks oli Aetius, samuti õpetas ta inglise, heebrea ja araabia keeli, lisaks sellele huvitus arheoloogiast, numismaatikast, ajaloolisest geograafiast ja etnograafiast.

¹⁹⁹Ajalooõppejõududeks olid sel ajal Bonnias Karl Dietrich Hüllmann ja Johann Wilhelm Loebell, kes mõlemad, käsitledes eelkõige universal- ja kultuuriajalugu, kuulusid oma vaadetelt veel XVIII sajandisse. Nõnda ei saanud Hansen sealt saada tugevat historistlikku koolitust..

²⁰⁰Anzeige der Vorlesungen, aastad 1841– 49.

²⁰¹Tõenäoliselt on ta seejuures toetunud Hegeli alates 1822/ 23. a. peetud loengutele *Über die Philosophie der Weltgeschichte*, mis 1837.a. E. Gansi poolt avaldati.

1843.a. luges Hansen veel kursust uuemast inglise historiograafiast J. Heussi järgi, 1844.a. *Allgemeine Geschichte in Bezug auf die geistige Entwicklung der Völker und Staaten* Wachsmuthi järgi ning 1847.a. leiab ka Ranke nimi esmakordselt kajastust Tartu ajalooõpetuses. Nimelt pidas sel aastal Hansen loengut *Neuere Geschichte des Zeitalter der Reformation und Gegenreformation nach Ranke*.²⁰²

Kahjuks pole ka Hansenilt teadaolevalt säilinud ühtegi loengukonspekti, samuti puuduvad temalt ajalootoreetilised kirjutused. Kõik tema teosed puudutavad vaid üsnagi spetsiifilisi teemasid. Nõnda näiteks 1844.a. ilmunud *Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippokrates. Beiträge zur Geschichte der Völkerwanderung* kujutab endast äärmiselt raskestiloetavat materjalikogumikku, kus põhjalikku käsitlemist leiavad küll etümoloogilised, etnograafilised ja geograafilised aspektid, kuid ilma igasuguste pikemate interpretatsioonide või kokkuvõteta.

Lähemat juurdepääsu tema ajalootoreetilistele seisukohtadele võimaldab veidi vaid tema ja Oskar Kienitza vahel ajakirja *Das Inland* veergudel 1848.a. toimunud poleemika teemal, kuidas tuleks kirjutada Liivimaa ajalugu. Hansen süüdistab siin Kienitzat hegelianismis ning kritiseerib tema liigvähest allikate kasutamist ja ebakriitilisust, samal ajal ise pooldades võimalikult faktitruud ja üksikasjalikku käsitlust.²⁰³ Kienitz omalt poolt püüdis ka sel kitsal alal rakendada ajalootoreetilist ja filosoofilist lähenemist, süüdistades Hansenit omakorda äärmuslikus pedantsuses ja faktiarmastuses.²⁰⁴

Selle diskussiooni põhjal tekib mulje, et Hansen pole siiski kuigivõrd pooldanud ajaloofilosoofiliste või teoreetiliste lähenemiste rakendamist praktilise ajalookirjutuse juures ning tema Hegeli- teemalised loengud võisid endast kujutada üksnes tänuväärset võimalust taolise ajalooesituse kritiseerimiseks.

²⁰² Teistest teemadest leidsid tema poolt käsitlemist veel Venemaa, Liivimaa, Läänemere riikide ja keskaja ajalugu, samuti germaanlaste ajalugu ning ajaloogeograafia. Rooma ajaloo puhul toetus ta Schlosseri ja Wilhelm Karl August Drumanni (1786– 1861) ning keskaja puhul Rehmi käsitlustele. Venemaa, Euroopa ja Liivimaa ajalugu luges ta eelkõige Chr. & Fr. Kruse atlase järgi.

²⁰³ Hansen: *Was erwarten wir, möglichst richtige Darstellung des Thatsächlichen /.../. In der allgemeinen Geschichte erst /.../ kann der philosophische Geist sich entfalten.* (*Das Inland*, Nr. 14, 1848, lk. 279jj.).

²⁰⁴ *Bemüht, was uns 're Urkunden– Sammler bisher angehäuft /.../ in ein lesbares Geschichtswerk umzugestalten.* (Kienitza vastus, *Das Inland*, Nr. 19, 1848, lk. 389).

2.2. Ajalooteadus Tartu ülikoolis XIX saj. keskel

Kui XIX sajandi esimesel poolel olid Tartu ülikoolis ajaloo erialal tegevad üksnes sakslased, siis sajandi keskel, Schirreni tegutsemisperioodil, olukord veidi muutus. Sel ajajärgul olid siin ajaloo õppejõududeks **Carl Albert Rathlef**²⁰⁵ (1810– 1895), **Peter Jefimovitš Medowikof** (1816– 1855), **Nicolai Aleksejevitš Iwanow**²⁰⁶ (1813– 1869), **Carl Christian Gerhard Schirren** (1826– 1910), **Eduard August Winkelmanni**²⁰⁷ (1838– 1896) ja **Karl Peter Wilhelm Maurenbrecher**²⁰⁸ (1838– 1902). Nendest olid sakslased Winkelmann ja Maurenbrecher, venelased Medowikof ja Iwanow ning Rathlef²⁰⁹ ja Schirren seega esimesteks baltisakslasteks Tartu ajaloolaste seas.²¹⁰

Erialade järgi oli Rathlef õppinud teoloogiat ja filosoofiat, kõik ülejäänud aga juba ajalugu, milles võib näha sellases ajalooteaduses asetleidnud aina süveneva professionaliseerumise ehedat kajastust. Kui eelneval perioodil olid ajaloolastena tegutsenud valdavalt veel teoloogid, siis nüüd on ajalooline baasharidus muutunud juba pea kohustuslikuks.

Vaadeldes Kruse järglase **Carl Albert Rathlefi** tegevust, peab nentima, et tema puhul polnud tegemist mitte niivõrd ajaloolase kui geograafiga, kes oli oma olulisimad mõjutused saanud Berliini geograafiaprofessori Karl Ritteri (1779– 1859) käest.²¹¹ Nõnda huvitus ka Rathlef valdavalt vaid geograafiast ning ajalooteaduse vaatepunktist on O. Freymuth teda hinnanud kui ajaloolast, *der entschieden nicht zu den bedeutenden Vertretern seiner Disziplin gezählt werden kann*.²¹²

Loengud pidas ta nii Rooma kui üldisest ajaloost, samuti Inglismaa, Liivimaa ja XVIII sajandi ajaloost.²¹³ Üldajalugu on ta lugenud esmalt Niebuhrile, Heerenile,

²⁰⁵ TÜ TR KHOs C.A. Rathlefs curriculum vitae und L. Mercklins Notizen zu seiner Biographie anlässlich C.A. Rathlefs Berufung zum Professor an der Universität Dorpat, 1853.

²⁰⁶ A.A. Polovchova, Russkij biograficeskij slovar, VIII, 1962, lk. 25- 30.

²⁰⁷ ADB, Bd. 43, 1898, lk. 435- 442;

²⁰⁸ ADB, Bd. 52, 1906, lk. 244- 248; Gustav Wolf, Wilhelm Maurenbrecher, Berlin 1893.

²⁰⁹ Rathlefi kutsumine baltisakslaseks on aga küsitav, kuna ta vanemad olid veel esimese põlvkonna sisserännanud ning ka Rathlef säilitas oma vööramaalase staatuse vähemalt kuni 1853.aastani. (Curriculum vitae).

²¹⁰ Ülikoolide järgi oli Rathlef õppinud Tartus (1828– 32) ja Berliinis (1832– 33), Medowikof Moskvas, Iwanow Kaasanis (1830– 33) ja Tartus, Schirren Tartus (1844– 49), Winkelmann Berliinis (1856– 58) ja Göttingenis (1858– 59) ning Maurenbrecher Bonnias (1857– 58), Berliinis (1858) ja Münchenis.

²¹¹ Ritter oli esimeseks, kes süstemaatilisemalt nõudis geograafiliste faktorite arvestamist ajalooesituste juures, saavutades kuulsust eelkõige oma Montesquieu vaimust kantud raamatutega *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen*, Bd. 1– 21, Berlin 1822 j. *Die Geschichte eines Volkes zu erzählen, ohne den Boden zu kennen und schildern, auf dem dieselbe sich abgespielt erscheint /.../ seit R. nicht mehr möglich /.../*. (ADB, Bd. 28, 1889, lk. 695).

²¹² O. Freymuth, R. Hausmann, SB GEG, 1922, lk. 10.

²¹³ Anzeig der Vorlesungen, aastad 1854– 66.

Schlosserile ja Raumerile, seejärel aga ka juba Leole, Mommsenile ja Georg Weberile (1808–) toetudes, lõpuks viimase juurde pikemaks ajaks pidama jäädes.²¹⁴ Rooma ajalugu luges Rathlef Niebuhri ning tolle järgija teoloogi ja filosoofi Fr. Karl Schwegleri (1819–1857) ning Liivimaa ajalugu Jannau, Friebe, A.v. Richteri ja O.v. Rutenbergi käsitluste järgi.

Vaadeldes tema poolt eelistatud autoreid, tekib mulje, et tegemist on olnud teadlikult Ranke koolkonnale vastandunud isikuga, kes poliitilise ajaloo asemel on eelistanud nt. Schlosseri kultuuri- ning Raumeri majandusajaloolisi lähenemisi. Samas selleks ajaks juba paarkümmend aastat aegunud Heereni, Leo ja Schlosseri ning Liivimaa ajaloo puhul Jannau ja Friebe kaasamine tundub viitavat vähesele huvitatusele või halvale orienteerumisele uuemates ajalooteaduslikes suundumustes.

Ka tema raamatud tekitavad sarnase mulje. Kui jätta kõrvale geograafiaie pühendatud käsitlused, siis tema 1853.a. ilmunud raamat *Historische Umriss* tundub üllatavalt ajakohatu ning suurejoonelise ettevõtmisena. Nõnda esitab ta siin küsimuse *nach Plan und Ziel der Weltgeschichte*, tuues eelkõige esile Humboldti postulaadi, et *die Weltgeschichte ist ohne Weltregierung nicht verständlich*. Järgnevalt jagab ta ajaloolased uurijateks ja filosoofiliselt meelestatud kirjutajateks,²¹⁵ ennast kõhklematult viimaste hulka lugedes ning oma eeskujudest eelkõige Vicot, Lessingut, Kanti, Herderit, Schlegelit, Hegelit, Leod, Schlosserit, Guizot ja Wachsmuthi esile tuues; seega Ranke traditsiooni eelseid või sellele vastanduvaid filosoofe ja ajaloolasi. Sarnaselt neile rõhutab ta, et *die Geschichtschreibung sollte sich stets der engen Verschmelzung der Geschichte und Philosophie bewusst sein*.²¹⁶

Nõnda tundub Rathlef kuuluvat Schlosseri traditsiooni järgijate hulka, kes püüdsid ajaloole esitada filosoofilisi küsimusi, vaadelda maailma ajalugu ühtse tervikuna ning omistades tähtsust ka esituse esteetilisele küljele. Huvitatud ei oldud seejuures mitte niivõrd poliitilistest teemadest ega üksikindiviididest, vaid inimkonnast tervikuna ja universaalajaloost, millele lisandusid veel otsesemad mõjutused valgustusfilosoofiast. Rathlef, olles Tartus tegev kuni 1866. aastani, pakkus seega kindlasti huvitavat kontrasti nii Schirrenile kui Winkelmannile, kes kuulusid juba hoopis teise traditsiooni.

²¹⁴ G. Weber kujutas endast otsest Schlosseri õpilast, kes samuti pani pearõhu mitte uurimusele vaid esitusviisile ning kelle *Lehrbuch der Weltgeschichte* omas seetõttu suurt populaarsust rahva hulgas. Kunagi polnud ta aga tegev akadeemilises sfääris ning seetõttu on ta ka ajalooteoreetilistest küsimustest rohkem eemale jäänud.

²¹⁵ *Ein Theil der Historiker hat seine Hauptaufgabe gesucht im sammeln und Sichten des historischen Materials /.../. Die andere Richtung der Geschichtsschreibung zeigt sich ein Verstreben nach einer Zusammenfassung des ganzen Inhalts der Geschichte; mehr philosophischen Durchdringung des ganzen historischen Stoffes.* (Rathlef, *Historische Umriss*, lk. 5jj.).

²¹⁶ Samas, lk. 9jj.

1855. a. saab Venemaa ajaloo professoriks **Peter Jefimovitš Medowikof**, kes asub lugema loenguid Venemaa ajaloost allikatele tuginedes, kuid sureb juba samal aastal. Seetõttu pole järgnevalt huvitunud tema ajaloolistest vaadetest, milliseid ta vaevalt Tartus ka levitada jõudis. Tema asemele valitakse järgmisel aastal Tartu Professorite Instituudi, esmajoones Blumi kasvandik **Nicolai Aleksejevitš Iwanow**, endine Kaasani ülikooli õppejõud, kes alustab Venemaa ajaloo loengutega Ustrjalovile ning originaalallikatele toetudes. Huvituses küll Hegeli ajaloofilosoofiast ning ajaloo metodoloogilistest küsimustest, lahkub Iwanow siiski juba 1859. a., olles Tartus tegev vaid kolm aastat. Ka tema puhul on loobunud tema ajalooliste seisukohtade tõlgendamisest, kuna ajalooteaduses ei mänginud Venemaa sellal veel kuigi olulist rolli ning sealtpoolt vaevalt uuemaid ajalooteaduslikke mõjutusi saadi.²¹⁷ Iwanowi poolt populistliku ja rohkem valgustusajastusse kuuluva Ustrjalovi²¹⁸ või veel Kaasani Schlosseri, Rehmi, Raumeri ja Wachsmuthi²¹⁹ kasutamine vihjab rohkem XIX saj. alguse ajalooteoreetiliste vaadete järgimisele.

Tema järglaseks saab omakorda **Carl Christian Gerhard Schirren**,²²⁰ kelle tegutsemisperiood Tartus algas juba 1856. a. geograafia ja statistika eradotsendina, mil ta luges kursuseid üldisest ja Venemaa statistikast, statistika ajaloost ja teooriast, etnograafiast ning geograafiliste avastuste ja kolonisatsiooni ajaloost.²²¹ Juba sellal esines ta ka ajalooteemaliste loengutega, nimelt XIX saj ning Ameerika Ühendriikide ajaloost.²²² 1859. a. sai ta statistika ja etnograafia erakorraliseks professoriks, jätkates loengutega statistikast ja geograafiast ning Venemaa ajaloost Ustrjalovile toetudes.

1862. a. pidas Schirren esimest korda loengusarja Liivimaa ajaloost alates reformatsioonist ja juba Venemaa ajaloo korralise professorina (alates 1864. a.) Venemaa ajaloost allikatele toetudes. Samal aastal viib Schirren Tartus esimesena sisse ka ajalooliste seminaride meetodi ning alustab loengutega paleograafiast ja diplomaatiast ning 1866. a. sügisel järgneb teine loengusari Liivimaa ajaloost. Peale seda taas loengud Venemaa

²¹⁷Nt. I. Neander Venemaa kohta: *.../ was sich geistig in ihm vollzog, war meist unbekannt und erregte wenig Interesse.* (C. Schirren, "Feststehen— unsere Aktion", rmt.-s Baltische Köpfe, (Hrsg.) H. Bosse, Bovenden 1953, lk. 101jj.).

²¹⁸Vt. Neue Erscheinungen der russischen historischen Literatur, HZ, Bd. III, 1860, lk. 427.

²¹⁹A. Polovchova, RBS, VIII, lk. 28.

²²⁰Oma õpinguteajal Tartus aastatel 1844–1849; mil ajalooteaduse esindajateks olid siin Fr. Kruse, A. Hansen ja K.L. Blum, on Schirren eelistanud Blumi Krusele ja toda omakorda Hansenile. Teistelt erialadelt on ta kuulanud rohkem veel L. Strümpelli loogika ja psühholoogiaalaseid filosoofialoenguid, Fr. Neue antiikautorite tekstianalüüse ning A. Bröckleri õigusajalugu. (EAA, F. 402, nim. 2, s. 21784).

²²¹*Verzeichniss der Vorlesungen*, aastad 1856–1870.

²²²Mõlemad Kruse *Tabellen zur Geschichte aller europäischen Länder und Staaten*, 6. Ausg., Leipzig 1841 järgi

ajaloost, paleograafiast ja diplomaatiast, jätkates nendega kuni 1869. a. kevadeni, mil ilmus *Livländische Antwort*, mis ka tema teadlasekarjääri Tartu ülikoolis lõpetas.

Nõnda polnud Schirreni loengutemaatika Tartus kuigi ulatuslik ning mitte millegi poolest eriti silmatorkav. Ainukese uuendusena oli ta sisse viinud seminarimeetodi, kuid see oli rohkem tema 1864.a. Saksamaa reisi otsene järelmõju, mitte niivõrd iseseisev saavutus.

1866.a. tuleb Tartusse ajaloo eradotsendiks **Eduard August Winkelmann**, kes Berliinis oli õppinud Ranke,²²³ seejärel Göttingenis Waitzi käe all ning kuulus juba vaieldamatult historistlikku koolkonda. Winkelmann, huvituses eelkõige XIII– XIV saj. saksa ajaloost, esines ka Tartus valdavalt selleteemaliste loengutega. Nõnda luges ta keskaja historiograafiast ning Saksamaa ajaloost, kuid 1868.a. ka teoreetilise suunitlusega kursust ajalooteaduste entsüklopeediast ja metodoloogias.²²⁴ Tema teostest võiks eelkõige esile tõsta 1863/ 65 ilmunud *Geschichte Kaiser Friedrichs II und seiner Reiche*, mille kohta ka Ranke positiivseid sõnu oli leidnud.²²⁵ Ajalooteoreetilistes seisukohtades esindas Winkelmann eelkõige Waitzi traditsiooni ning pigem tema kui Schirreni arvele võiks panna järgnevalt rohkete baltisaksa üliõpilaste Göttingeni õppima siirdumise.

Kuigi Winkelmann üritas ajaloo professori saada, eelistati talle teist Ranke õpilast W. Maurenbrecherit²²⁶ ning saades 1869.a. kutse Berni ülikooli, lahkus ta Liivimaalt, olles hiljem veel ajaloo professoriks Heidelbergis.

1867.a. saab üldajaloo erakorraliseks professoriks Tartus **Karl Peter Wilhelm Maurenbrecher**, kes oli olnud eelnevalt eradotsendiks Bonnias. Maurenbrecher oli õppinud Bonnias Dahlmanni ja J.W. Löbelli (1786– 1863) juures, siirdunud seejärel 1858.a. Ranke juurde Berliini ning lõpuks Sybeli juurde Münchenisse.²²⁷ Nagu tema õpetajate nimesid vaadates võib eeldada, oli Maurenbrecher oma ajaloovaadetelt tüüpiline preisi poliitilise ajalookirjutuse koolkonna esindaja, kes oli spetsialiseerunud keskajale ja reformatsioonile. Tartus esines ta rohkete kõlapinda leidnud²²⁸ loengutega keskaja ajaloost, Madalmaade

²²³ *Da er der erste Historiker ist, der jetzt existiert.* (ADB, Bd. 43, 1898, lk. 436).

²²⁴ *Anzeige der Vorlesungen*, aastad 1866– 69.

²²⁵ *Winkelmann hat mehr wahrhaft historisches Talent, als Schirmmacher; er ist unterrichtender, weil er die Dinge allgemeiner fasst. Hie und da scheint er schon wieder nach der andern Seite abzuweichen; aber sein Verdienst ist unleugbar; eine Ermunterung wird auch für ihn, und eine Anerkennung für seine Stellung von Werth sein.* (Ranke, SW, Brief an G. Waitz, 22. März 1865, Zur eigenen Lebensgeschichte, Bd. 53/ 54, 1890, lk. 437; vt. ka samas lk. 492).

²²⁶ *Winkelmann ise iseloomustab Maurenbrecheri valikut järgnevalt– da eine sehr einflussreiche Clique kürzlich hierher berufener Ausländer sich zu verstärken sucht.* (ADB, Bd. 43, lk. 438).

²²⁷ *Karl Fr. Johann Noordeni (1833– 1883) kõrval on teda peetud Sybeli tuntuimaks õpilaseks (F.X.v. Wegele, Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus, München/ Leipzig 1885, lk. 1061).*

²²⁸ *Die grössten Hörsäle fassten nicht die herandrängenden Dorpater Studenten, die Maurenbrecher hören wollten, so dass ihm die Aula zur Verfügung gestellt wurde.* (O. Wenig (Hrsg.), Bonner Gelehrte, Geschichtswissenschaften, Bonn 1968, lk. 157).

vabadusvõitlusest, reformatsioonijastust ning allikatekriitikast.²²⁹ Kahjuks pole enam võimalik öelda, kellele toetudes ta neid loenguid pidas.²³⁰ 1868.a. sai ta küll Schirreni sõbralikul toetusel, kes olevat teda ka sügavalt mõjutanud,²³¹ veel korraliseks professoriks, kuid siirdus juba järgmisel aastal Königsbergi.²³²

Maurenbrecheri ajalooteoreetilised vaated ilmnevad selgeimalt tema ametisseastumise kõnes Tartu ülikoolis 1867.a.²³³ Siin esindab ta seisukohta, et ajalookirjutuse juures on olulisim uurimus, mis peab olema äärmiselt kriitiline. Ajalookirjutuse arengus olulist osa mänginud isikutest toob ta esile eelkõige Wolfi, kes 1795.a. ilmunud *Prolegomenas* esimesena arendas välja metodoloogilise uurimise ja reeglipärase kriitika meetodid, seejärel Niebuhri 1811.a. ilmunud teost *Römische Geschichte* ning viimasena Ranket ja tema 1824.a. ilmunud geniaalset artiklit.²³⁴ Nõnda on Maurenbrecheri koolkondlik kuuluvus äärmiselt selgepiiriline ning teda võib julgelt pidada kõige puhtamaks historistliku ajalookirjutuse traditsiooni esindajaks Tartus kogu XIX saj. vältel. Ka XIX saj. saksa ajaloolaste seas hakkab ta silma ühe ehedaima Ranke jüngrina, leides nõnda just selle prototüübina sagedasemat esiletoomist.²³⁵

Maurenbrecher oli senistest Tartu ajaloo professoritest vahest ka ainukene, kes kuulus kuigivõrd saksa XIX saj. ajalooteaduse juhtfigureide hulka.²³⁶ Olemata küll nõnda tunnustatud kui Droysen või Waitz, mängis ta siiski näiteks *Historische Zeitschrifti*, tollase Euroopa olulisima ajalooeriala ajakirja toimetajana aastatel 1861–62 mõningast rolli.²³⁷ Ainukesena Tartu XIX saj. ajaloolaste seast figureerib ta nimi mitmetes XIX saj. historiograafia üldkäsitlustes ning tema õpilaste hulka võib lugeda sellised hilisema Ranke–renessansi tuntuimaid esindajaid nagu G.v. Bülowit ning Fr. Meinecket.

²²⁹Anzeige der Vorlesungen, aastad 1866–69.

²³⁰1865.a. lõpetatakse loengunimistus loengute pidamisel kasutatavate teoste eraldi äratoomine, mis muudab järgnevalt oluliselt raskemaks määratlemise, millist ajalooteoreetilist või metodoloogilist suunda järgiti.

²³¹O. Wenig, *Geschichtswissenschaften*, lk. 158.

²³²Hiljem veel Bonnis ja Leipzigis

²³³Maurenbrecher, *Über Methode und Aufgabe der historischen Forschung*, Bonn 1868.

²³⁴Samas, lk. 7. Seda Maurenbrecheri poolt esindatud lähenemist on 1869.a. teravalt kritiseerinud Schirreni järglane ja Droyseni õpilane, Alexander Brückner. *Man hat die Technik der Beschäftigung mit den Quellen verwechselt mit den Aufgaben der Geschichtswissenschaft überhaupt. /.../ das Genügenlassen an quantitativer Arbeit /.../*. (Zur Geschichte der Geschichte, BM, Bd. XVIII (1869), lk. 331). Siin võrdleb Brückner Maurenbrecheri tegevust sipelgate tegevusega, kes materjali küll kokku kannavad, kuid ei töötle. (lk. 334). *Man hat mehr gesammelt als verarbeitet /.../ die Zubereitung der Speise statt der Speise selbst geben.* (lk. 354).

²³⁵*Das explizite Bekenntnis z.B. Maurenbrechers zu Rankes Schule und die nahezu unmodifizierte Tradierung Rankescher Theoreme /.../*. (S. Jordan, *Geschichtstheorie*, lk. 202).

²³⁶Samas on ka teda vaadeldud kui *durchschnittliches Format*. (H. Schleier, *Der Kulturhistoriker Karl Lamprecht*, rmt.-s K. Lamprecht, *Alternative zu Ranke, Zur Einführung*, lk. 11).

²³⁷Nt. H.W. Blanke on teda pidanud saksa historismi üheks juhtivaks esindajaks. (*Historiographiegeschichte*, lk. 515).

1869.a. kaotas Tartu ülikool korraga kõik oma senised ajalooõppejõud, nii Schirreni, Winkelmanni kui Maurenbrecheri. Peale neid algas uus etapp siinses ajaloo teaduses, mil lõplikult domineerima pääses historistlik ajaloomõistmine. Uueks professoriks üldajaloo alal sai rooma ja saksa varasema ajaloo spetsialist **Heinrich Uhlmann** (1870–74), seejärel veel Schirreni ja Waitzi õpilane, esiajaloo huvitav **Richard Hausmann** (1874–96), Venemaa ajaloo alal sai Schirreni järglaseks Droyseni õpilane **Alexander Brückner** (1872–91) jne., kes kuulusid aga juba Schirreni järgsesse põlvkonda ning väljapoole antud esituse raame.

2.3. Ajalooteaduse arenguhooni Tartu ülikoolis XIX saj. algupoolel

Vaadeldes nüüd ülevaاتlikult ajaloo teaduse arengut Tartus XIX sajandi algupoolel, siis võib nentida, et hoolimata sellest, et enamus õppejõude olid tulnud otse Saksamaalt toimus see, siiski erinevaid teid pidi kui seal. Tunduvalt kauem domineeris Tartus valgustuslik ajaloomõistmine ning ka filoloogilis- kriitilise meetodi võidulepääs toimus märgatavalt aeglasemalt kui Saksamaal. Uuemad ajaloo teaduslikud suundumused on Tartusse jõudnud üsna suure hilynemisega, nõnda nt. rankeliku ajalookirjutuse traditsioon alles XIX saj. teisel poolel.²³⁸

Ajaloo teaduslikud mõjutused saadi domineerivalt igatahes domineerivalt Saksamaalt, seejuures eelkõige Göttingenist, mitte aga XIX saj. algupoolel ajaloo teaduses tooniandvast Berliinist. Ning kuigi loengute pidamisel toetuti pea eranditult saksa ajaloolaste töödele, seejuures üsnagi uutele teostele, ei leidnud kasutamist mitte niivõrd ajaloo teaduses uusi suundi esindavad, kui oma vaadetelt juba aegunud või suhteliselt teisejärgulist tähtsust omanud ajaloolased. Nõnda kasutati veel XIX saj. teisel poolel Tartus edasi Heereni, Schlosseri ja Leo teoseid, mis paljuski kuulusid veel valgustusliku ajalookirjutuse traditsiooni ning olid saksa ülikoolides juba ammu asendunud teiste nimedega. Vaid Niebuhr leidis Tartus suhteliselt kiiret vastuvõttu, seda aga esmajoones seetõttu, et mitmed filoloogid pidasid siin sellal ajaloolaseid loenguid. Prantsuse või inglise ajaloolased, nagu Michelet või Carlyle ei leidnud Tartus aga kordagi otsesemat kajastust.

Erinev oli olukord vaid Vene- ja Liivimaa käsitlemisel, kus juba temaatilistel põhjustel toetuti kohalikele autoritele ning nende vähesuse tõttu ka suhteliselt vanadele eksemplaridele. Nõnda loeti veel XIX sajandi keskel Liivimaa ajalugu valgustusajaloolastele

²³⁸ Engelhardt: /.../ "historische Bewusstsejn" erst in der zweiten Hälfte des 19. Jh. in die Erscheinung tritt. (Die deutsche Universität, lk. 6).

Friebele, Jannaule ja Crusele ning Venemaa ajalugu Schlözerile, Karamzinile ja Ustrjalovile toetudes.

Teiseks iseloomulikuks momendiks Tartu XIX saj. algupoole ajalooteadusele on nähtus, et peale Pöschmanni ja Hanseni; kellest esimene kuulus veel valgustuslikku traditsiooni ning teise tegevus jäi äärmiselt lühiajaliseks, pole keegi tundnud suuremat huvi ajalooteoreetiliste või metodoloogiliste küsimuste vastu. Selle asemel tegeleti vaid spetsiifiliste teemadega või siis hoopis kõrvalainetega. Saksamaal samal ajal rohkem kõlapinda leidnud Schellingu või Hegeli ajaloofilosoofia, teravad vaidlused metodoloogiliste küsimuste üle jms. on Tartus jäänud ilma igasuguse vastukajata.

Ka oma tööde kirjutamisel ei toetunud sellased Tartu ajaloolased mingitele kindlamalt sõnastatud teooriatele, vaid üksnes ebamäärastele, pahatihti teadvustamatutele eelistustele või siis järgisid mõningaid kitsapiirilisemaid metodoloogilisi reegleid. Nõnda võib veel 1846.a. ajaloofilosoofiast huvitunud O. Kienitz väita, et *ein Geschichtswerk in wahren Sinne des Wortes haben wir noch nicht anzuweisen*,²³⁹ silmas pidades fakti, et on küll üksikuurimusi, kuid ei ühtegi laiahaardelisemat esitust, mis põhineks ka kindlatele metodoloogilistele ja teoreetilistele alustele.²⁴⁰ Samuti *Historische Zeitschrifti* veergudel räägitakse veel 1859.a. Balti provintside ajalookirjutusest, eelkõige üldkäsitlusi silmas pidades kui *Terra incognita*'st ja äärmiselt vähekultiveeritud ajaloolise uurimuse põllust.²⁴¹

Olukord, et ajalooteadus jäi Tartus XIX sajandi alguses üsna nõrgale teoreetilisele tasemele, avaldas kindlasti märgatavat negatiivset mõju kogu ülikooli vaimuelule. Just sel ajajärgul muutus ajalooteaduse teoreetiline külg eriti oluliseks, andes tooni kogu ülikooli vaimsusele.²⁴² Teistes, eriti saksa ülikoolides oli just sellal humanitaaralade seas eelnevate sajandite teoloogiliste või filosoofiliste rõhuasetuste asemel suunaandvaks kujunenud ajalugu ja ajaloofilosoofia.²⁴³ Tartus ei omanud aga ajaloo- filoloogia kateeder sellal kuigi märgatavat mõju²⁴⁴ ning oli eemale jäänud enamusest uutest filosoofidest ja

²³⁹Über den Charakter einer Geschichte der Ostseeprovinzen, *Das Inland*, Nr. 8, 1846, lk. 177.

²⁴⁰Selle vea parandamiseks ilmub temalt juba 1847.a. esimene osa Liivimaa ajalugu käsitlevast raamatust *Vierundzwanzig Bücher der Geschichte Livlands*, kus ta püüab kindlatele reeglitele toetudes luua laiahaardelist ülevaadet maa ajaloost.

²⁴¹Anonüümne arvustus O.v. Rutenbergi raamatule, HZ, Bd. II, (1859), lk. 257.

²⁴²M.Engelhardt: *Geschichte– auch in Bezug auf die Natur– ist das Zauberwort, welches die Wissenschaft des 19. Jh. von der des 18. trennt und über sie erhebt.* (Die deutsche Universität, lk. 47).

²⁴³Seda momenti rõhutab oma Saksamaa ülikoolide külaskäiku meenutades ka Tartu professor N.I. Pirogow 1863.a: *Und wirklich ist auch der Einfluss dieses Lehrstuhls auf die ganze Universität jetzt mehr als je bemerklich. Nachdem die Philosophie in Deutschland nicht mehr die bedeutende Rolle spielt, wie vor 30 Jahren, scheint ihr ganzer Einfluss auf die Geschichte übergegangen zu sein.* (Auszug aus einer Briefe N.I. Pirogow's; *Dorpaten Tagesblatt*, 1. Jg., Nr. 111, 15. Mai 1863). Samas märgib ta, et ka riikide valitsused ei olnud mitte niivõrd huvitatud ideoloogiliselt sobilike teoloogide ja filosoofide kui just ajaloolaste leidmisest. Vt. ka raamatus M. Lenz, *Geschichte der Friedrich– Wilhelms– Universität zu Berlin*, Bd. II, Theil II, Halle 1918, lk. 136jj.

²⁴⁴Semel, *Die Universität Dorpat*, lk. 103.

ajalooteoreetilistest suundumustest. Isegi Ukraina ülikoolide juures, kus samal ajal tegutsesid mitmed hegeliaanid, võib täheldada suuremat huvi nii ajalooteoreetiliste kui filosoofiliste küsimuste vastu ning tihedamaid sidemeid saksa vaimueluga.²⁴⁵

Ajaloo õppejõud oleksid Tartu ülikoolis juba seetõttu võinud mängida tunduvalt suuremat tähtsust, kuna siin puudus tugev filosoofiline koolkond.²⁴⁶ Filosoofiaprofessoritest ei omanud **Gottlob Benjamin Jäsche** (Tartus tegev 1802– 1839), **Moriz Conrad Posselt** (1834– 44), ega **Adolf Heinrich Strümpell** (1845– 70) suuremat mõjusfääri.²⁴⁷ Samuti ei lugenud ei nemad, ega keegi teine piirnevate alade õppejõududest nt. kursuseid ajaloo filosoofiast.²⁴⁸

Nõnda võib tõdeda, et Tartus XIX saj. algupoolel ja keskel tegutsenud ajaloolastel puudusid nende Saksamaa kolleegide eelised, mis olid viinud sealse ajalooteaduse nõnda kõrgele tasemele. Tartu ajalooõppejõududel puudusid enamasti nii ajalooteoreetilised huvid²⁴⁹ kui pahatihti ka metodoloogilised oskused. Sarnaselt prantsuse ja inglise ajaloolastele ei leidnud siin XIX saj. algupoolel aset ka koolkondade moodustumist, mistõttu ajalooga tegelemine jäi üsna süsteemituks.²⁵⁰ Käsitlemist leidsid küll erinevad teemad, nii filoloogilised kui arheoloogilised, geograafilised ja kultuurilised aspektid, kuid ei kujunenud välja kindlamal teoreetilisel baasil põhinevat ajalooteadust ega metodoloogilisi koolkondi.²⁵¹

Esmalt C. Schirreni nimega on seostatud millegi sellise kui baltisaksa ajalookirjutuse koolkonna kujunemist, ning talle on omistatud samasugust rolli nagu omas Ranke sakslaste juures. Vaadeldes aga Schirreni õpilaste tegevust jääb mulje, et nad on kuulunud rohkem Ranke koolkonda, kui kusagilt mujalt saanud oluliselt erinevaid mõjutusi.

Just alates 1860. aastate keskpaigast satub ajalooteadus Tartus aina enam rankeliku ajaloomõistmise ja -kirjutuse mõju alla. Sel ajal on siin lühiajaliselt tegevad Ranke otsesed

²⁴⁵V.Potulnycky, *Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert*, *Zft. für Ostmitteleuropa- Forschung*, Bd. 46, Heft 4, 1997, lk. 475jj.

²⁴⁶Ka Wittram toob esile, et Tartus pole kunagi filosoofia mänginud olulist rolli. (Die deutsche Universität, rmt.-s Rückkehr ins Reich, lk. 26).

²⁴⁷M. Engelhardt: *Weder hat Dorpat eine eigne philosophische Schule gehabt, noch haben seine Schüler bis auf einzelne enige sich auf philosophischem Gebiet einen Namen gemacht. Sie /Philosophie/ war nie mehr als ein Stiefkind der Alma Mater.* (Die deutsche Universität, lk. 408).

²⁴⁸*Infolgedessen ist in Dorpat die Philosophie gegenüber den Einzelwissenschaften noch etwas stärker in den Hintergrund getreten, als es in der Entwicklung des Geisteslebens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts allgemein der Fall war.* (Semel, Die Universität Dorpat, lk. 103).

²⁴⁹Engelhardt: *An Stelle weltgeschichtlichen Probleme und geschichtsphilosophische Vertiefung, die dem Balten im Grunde fernlagen, trat, sofern weitere Horizonte an Interesse für ihn gewannen, die Kulturgeschichte /.../.* (Die deutsche Universität, lk. 316).

²⁵⁰Ka *Baltische Monatschriftis* ilmunud anonüümne artikkel peab balti ajalookirjutuses valitsevas diletantismis süüdi just asjaolu, et puuduvad teoreetiliste alustega koolkonnad nagu Saksamaal. (Bd. XVIII (1869), lk. 478).

²⁵¹Semel hindab selleaegset balti ajalookirjutust suuresti diletantlikuks, kuna vastavatel uurijatel puudus nii süstemaatiline koolitus kui teoreetilised seisukohad. (Die Universität Dorpat, lk. 117).

õpilased Winkelmann ja Maurenbrecher, kelle mõju jäi aga siiski küllaltki episoodiliseks. Alles peale neid, kui siin hakkavad tegutsema Schirreni– Waitzi õpilased, muutub baltisaksa akadeemiline ajalookirjutus identseks Saksamaal valitsevaga, muutudes domineerivalt poliitiliseks ning omandades ka kõik teised Ranke epigoonide tugevad ja nõrgad küljed. Põhjalikule allikakriitikale ja objektiivsusetaotlusele lisanduvad vähene interpreteerimispuud ja valdavalt spetsiifiliste ja ühekülgsede teemade käsitlemine,²⁵² nõnda pahatihti vaid pelgalt faktide kogumisega piirdumiseni viies.

Kuigi XIX saj. teise poole Tartu ajaloolased omandasid saksa ajalookirjutuse meetodid ja temaatilised rõhuasetused, ei omanud nad oluliselt paremat teooriateadlikkust kui nende XIX saj. algupoole eelkäijad. Nõnda kritiseerib Astaf von Transehe kogu XIX saj. baltisaksa ajalookirjutuse juures teooria defitsiiti — *Neben Originalität, Scharfsinn und zähem Fleiss, mangelnde Universalhistorische Auffassung, Einseitigkeit und sprachliche sowie überhaupt künstlerische Armuth.*²⁵³ Samuti heidab ta baltisaksa ajalookirjutusele ette poliitiliste käsitluste domineerimist, eriti kultuuriajaloo unarusse jätmist, millisest valdkonnast olevat ilmunud vaid üksnes rohkem või vähem diletantlikud monograafiad ning veelgi enam igasuguse sotsiaal- ja majandusajaloo puudumist.

Selle olukorra võtab 1918. a. H. Semel kokku järgnevalt —

*Überblickt man die lange Zeitperiode von 1802– 1866, so lässt sich nicht verkennen, dass grosse bahnbrechende Leistungen durch die Vertreter des Katheders der allgemeinen Geschichte nicht zu Tage gefördert worden sind, ja was vielleicht noch schwerer ins Gewicht fällt– man vermisst vielfach auch den lebendigen Zusammenhang mit den die Zeit bewegenden Problemen der historischen Wissenschaft, mit den Schaffen ihrer führenden Geister.*²⁵⁴

Ainukese erandina oskab ta siin esile tuua Schirrenit, keda ta hindab kui ainsat Tartu ajaloolast, kes omas kestvamat ja intensiivsemat mõju, kui ainsat, kes *Schule gemacht.*²⁵⁵

²⁵²Engelhardt: *Forschung verliert sich an das Einzelne /.../, ihr Charakter ist vorwiegend kritisch geworden.* (Die deutsche Universität, lk. 213).

²⁵³Astaf von Transehe, *Baltische historische Litteratur.* Retsensioon H.v. Engelhardti raamatule *Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit*, Leipzig 1897, BM 44 (1897) lk. 335j.; samas lk. 336– *Neue Strömungen des geistigen Lebens brauchen geraume Zeit bis sie aus West- Europa in unser Thule dringen und befruchtend wirken.* Vt. Ka M. Garleff, rmt.-s Rauch, *Die deutschbaltische Geschichtschreibung*, lk. 233.

²⁵⁴Semel, *Die Universität Dorpat*, lk. 112; samas jätkab Semel, et Tartus polnud ka ühtegi spetsiifiliselt ratsionalistlikku ajaloolast, samuti kedagi, kes oleks Schellingi– Hegeli ajaloofilosoofiat pooldanud. Ainukese Schellingi jüngrina toob ta esile vaid O. Kienitz' a, kelle teravaimaks vastaseks oli Hansen.

²⁵⁵Semel, *Die Universität Dorpat*, lk. 113

Geistesgewaltigsten Vertreter, den die historische Fakultät besessen /.../. Er steht da in monumentaler Abgeschlossenheit, ohne geistige Ahnen, mit zahlreicher aber nicht ebenbürtiger Nachkommenschaft, lauter Epigonen und Prätendenten. /.../ den einzigen wahrhaft genialen Historiker, den sie /ülikool/ besessen. /.../ dieser Mann brauchte den Vergleich mit Ranke, mit Mommsen, mit Treitschke nicht zu scheuen. 256

Samuti peab R. Wittram Schirreni tegevust ülikooli ajaloo professorina epohhiloovaks,²⁵⁷ nimetades teda *zum Begründer des wissenschaftlichen Geschichtsstudiums in Dorpat*²⁵⁸ ning on teda hinnanud kui ainsat baltisaksa ajaloolast, kes omas isiklikku seisukohta ka ajaloo filosoofilistes küsimustes.²⁵⁹

Järgnevalt ongi selliste arvamused hindamiseks pöördunud Schirreni ajaloomõistmise vaatlemise poole. Eelkõige püüdes täpsemalt määratleda Schirreni positsiooni kuni tema tegutsemisajani Tartus valitsenud valgustusliku ajaloomõistmise ning peale teda võidulepääsenud rankeliku–historistliku traditsiooni vahepeal. Küsides, millised olid tema suhted eelneva valgustusliku ajalookirjutusega, kuivõrd ta esindas vaid rankelikku ajaloomõistmist või mille poolest ta sellest eristus. Huvitutes seega eelkõige tema ajaloo teoste esitusviisist ning üldisematest teoreetilistest ja metodoloogilistest eelistustest.

²⁵⁶Samas, lk. 116-17.

²⁵⁷Wittram, Rückkehr ins Reich, lk. 150.

²⁵⁸Wittram, Baltische Geschichte, lk. 175. Sarnaselt on Schirrenit hinnatud ühes anonüümses ajakirjaartiklis, kus ta esineb kui *Senior der livländischen Geschichtsforschung*, kelle nimi *bedeutet in unserer livländischen Geschichtsforschung und in dem Entwicklungsgange des baltischen Lebens eine Epoche*. (C.M. Zu Carl Schirrens 80. Geburtstage, Illustrierte Beilage der Rigaschen Rundschau, 10 (1906).

²⁵⁹Samas, lk. 172; temaga kuivõrd võrreldavateks pidas ta veel vaid Berkholzi, Bruiningkut ja Buschi.

3. Carl Schirren

Järgnevalt on kõrvale jäetud Schirreni elukäiku, tema poliitilist ja ühiskondlikku tegevust puudutavad aspektid, mida on varem juba korduvalt käsitletud ning on piirdunud üksnes Schirreni ajaloo teoreetiliste ja metodoloogiliste seisukohtade määratlemisega. Seda valdavalt tema käsikirjalise *Livländische Geschichte* loengukonspekti, kuid ka tema teiste trükis ilmunud tööde baasil.²⁶⁰ Vaadeldes nende tööde ülesehitust, esitusviisi, teoreetilisi hoiakuid ja järeltõlki on püütud täpsemalt määratleda Schirreni ajaloomõistmist ja tema ajalookirjutuse traditsioonilist kuuluvust.

Seega pakub Schirren siin esmajoones huvi kui ajaloolane, kes tegutses ajal, mil klassikaline ajalookirjutus, ja seda esmajoones Saksamaal, elas üle oma kõrghetki ning küsimuseasetuseks, milline oli tema suhestatus toleaeelses saksa ajalookirjutuses valitseva traditsiooni ja sealsete juhtivate ajaloolastega. Kieli ajaloo professorina 1874–1907 on Schirreni näol igal juhul tegemist selliste saksa XIX saj. ajalookirjutuse suurkujude nagu Dahlmanni (Kielis 1812–1829), Droyseni (1840–1850), Waitzi (1842–1848) ja Treitschke (1866–1867) otsese järglasega. Nõnda võib küsida, kas Schirren kujutas endast selles reas võrdväärset teadlast ja teoreetikut või vaid provintsist pärit aegunud vaadete pedanti.

1902. a. kirjutas **Erich Adicke** (1866–1928), tuntud Kanti uurija, et Schirren oleks võinud ajaloo teaduses mängida samasugust rolli nagu Kant filosoofias.²⁶¹ Sellist muljet tekitavad ka Schirreni enese üsna üleolevad hinnangud selleaeelses ajaloo teaduses valitsevat positsiooni omanud Ranke (*rankischer Halblügen und Geschichtsmacherei, welche früher oder später dem Untergang verfallen muss*)²⁶² ja Droyseni aadressil (*Fieberphantasien*).²⁶³ Tekib küsimus, kas Schirren oli selliste märkuste tegemiseks ajalookirjutuse arengu seisukohalt õigustatud või millistele ajaloo teoreetilisetele vaadetele ta seejuures tugines.

Sellistele küsimustele vastamise teeb raskemaks asjaolu, et Schirren pole endast maha jätnud just eriti mahukat kirjalikku pärandit. Tema sulest puuduvad nii igasugused

²⁶⁰Schirreni trükis ilmunud töödest võiks esile tuua eelkõige kolme erinevat tervikut, esiteks tema esseelaadseid käsitlusi erinevatel teemadel, mis on koondatud 1912. a. postuumselt ilmunud kogumikku *Charaktere und Menschheitsprobleme*. (järgnevalt tsiteeritud kui *Charaktere*) Teiseks tema retsensioonide paremikku kogumikus *Zur Geschichte des Nordischen Krieges* (1913) (tsiteeritud kui *Zur Geschichte*) ja lõpetuseks tema kõige tuntumad teost *Livländische Antwort* (1969) (tsiteeritud kui *Antwort*). Schirrenilt on küll ilmunud ka kuigivõrd teisi töid, kuid loetletute puhul on vaieldamatult tegemist olulisimatega. Vaatluse alt kõrvale on jäetud tema tegevus allikate publitseerijana, kuna need ei paku lisaks oma olemasolu faktile mingisugust võimalust tema ajaloomõistmise selgitamiseks. Samuti Schirreni tegevus ajakirja *Dorpater Tagesblatt* (1862–64) toimetaja ja aktiivse kaasautorina, kus tema sulest ilmusid üksnes lühikesed käsitlused päevapoliitilistel teemadel.

²⁶¹I. Neander, Schirren, rmt.-s Rauch, *Geschichte*, lk. 198.

²⁶²Samas, lk. 198.

²⁶³Samas, lk. 195.

ajaloo üldkäsitlused kui metodoloogilisemad arutlused ning esindatud on üksnes mõned monograafiaalaadsed esseed ja retsensioonid. Vaid aastatel 1862 ja 1866 oli ta Tartu ülikoolis pidanud rohket kõlapinda leidnud loengusarju veidi ulatuslikumal, nimelt Liivimaa üldajaloo teemal. Esimesel korral leidis käsitlemist ajavahemik peale reformatsiooni (Kruse atlasele toetudes) ning 1866.a. sakslaste saabumisest kuni Rootsi ajani. Hilisemates Schirreni käsitlustes on avaldatud arvamust, et kõik nende loengute ülestähendused on hävinud,²⁶⁴ kuid TÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas on siiski 1866.a. peetud loengusarjast säilinud täielik, üle 600 lk. hõlmav konspekt, mille vaatlusele tollaegse saksa ajalookirjutuse kontekstis on järgnevalt pühendatud.

Antud käsikirja näol on tegemist igal juhul Schirreni ühe kõige terviklikuma, ainsa käsitlusega, mis hõlmab pikemat ajalooperioodi ning kus ilmnevad selgeimalt tema ajalooteoreetilised tõekspidamised. Kuna sellised momendid olid jäänud Schirreni teistes spetsiifilisemate teemaderingiga tööde juures rohkem tahaplaanile võib antud loengukonspekti vaadelda kui olulist, senini käsitlemata teksti, mis puudutab XIX saj. baltisaksa ajalookirjutust ja selle arenguhooni.

3.1. Schirreni loengukursus *Livländische Geschichte* 1866.a.

Järgnevalt leiab lähemat käsitlust Schirreni poolt 1866.a. Tartu ülikooli aulas peetud avalik loengukursus Liivimaa ajaloost ajavahemikul 1186–1621,²⁶⁵ mis omas kaasaegsete baltisakslaste seas suurt populaarsust²⁶⁶ ning kutsus esile teravaid emotsioone,²⁶⁷ olles lõpuks hinnatud kui *ein Ereigniss nicht nur für die Universität und für die Stadt Dorpat, sondern auch für das ganze Land.*²⁶⁸

²⁶⁴Nii nt. I. Neander, Schirren, lk. 181. F. Rachfahl poolt olid kasutamist leidnud vaid antud loengukursuste sissejuhatavad osad, millest toodud tsitaate on järgnevalt W. Wulffius, I. Neander, M.H. Boehm, J. Vasar jt. rohkesti korranud. Loengukonspektide endi olemasolu on seega üsna ruttu unustusehõlma vajunud, kuigi veel Seraphim oli neid kasutanud oma raamatu kirjutamisel (*Geschichte Liv-, Est-, und Kurlands*, Bd. I, Reval 1895, lk. VII) ning ka Wittram on nende olemasolust teadlik olnud.

²⁶⁵Kasutatav käsikiri asub TÜ KHOs nelja vihikuna, hõlmates 625. lk. Konspekt on ekslibrise järgi kuulunud dr. Carl Johann von Seidlitzile, kuid selle üleskirjutajate kohta puuduvad igasugused andmed. Käekirja järgi on tegemist olnud siiski kahe erineva inimesega, kuid kuna puuduvad igasugused lisamärkused (kui kõrvale jätta hüüu- ja küsimärgid, allajoonimised, mõttekriipsud ja rohked punktid, mis annaksid tänuväärse võimaluse kirjutaja meeoleoludega tutvumiseks), siis ei saa loengute kuulaja isiku kohta mingeid täpsemaid järeldusi teha (mis pole antud kontekstis ka nõnda oluline). Tekst ise tundub olevat ilma suuremate lünkadeta ning üsna sõnasõnaliselt üles tähendatud.

²⁶⁶W. Wulffius, Carl Schirren, *BM* 58 (1927), lk. 14.

²⁶⁷R. Hausmann: *sein Auditorium atmete mit ihm*. (SB GEG, 1910, lk. 178).

²⁶⁸F. Rachfahl, Carl Schirren, rmt.-s Schirren, *Zur Geschichte des Nordischen Krieges*, lk. 16.

Vaadeldes selle loengusarja vormilist ülesehitust, on see üsna ebaühtlase liigendusega.²⁶⁹ Kui enamasti on tekst jagatud peatükkideks ja alapeatükkideks, millel on ka oma pealkirjad, siis kohati on piiratud üksnes loengute nummerdamisega. Sisuliselt on loengukursus jagatud kolmeks suuremaks peatükiks, esmalt maa vallutamise kuni ordu kõrgpunktini aastal 1347, seejärel maa allkägust kuni 1562. aastani ning lõpuks Poola ajast kuni aastani 1621. Algselt oli Schirren plaaninud käsitleda ajavahemikku kuni Põhjasõjani, kuid tõenäoliselt ajalistel põhjustel ta sinnani ei jõudnud. (11a; 366a).²⁷⁰

Esimeses peatükis on põhirõhk piiskop Albert von Buxhövdeni (1198– 1229) tegutsemistel, ordu ja piiskopi vahelise vaenu tekkimisel ning võitlustel pärismaalaste ja leedulastega. Teises peatükis leiavad käsitlemist eelkõige lahkkelide süvenemine erinevate seisuste ja korporatsioonide vahel, ordumeister Wolter von Plettenbergi (1494– 1535) tegevus, reformatsiooni kulg, Liivi sõda ning Gotthard Kettleri (1559– 1562) intriigid. Kolmas peatükk on pühendatud Poola ja Rootsi kuningate poliitikale, Riia linna sündmustele ning Poola– Rootsi sõjale. Oma viimases loengus visandab Schirren veel oma ettekujutuse sellest, milliseid epohhe võiks eristada järgnevas Liivimaa ajaloos kuni kaasajani, ehk millised sündmused vääriskid siin erilist esiletõstmist.²⁷¹ Oma mahult on domineeriv rõhuasetus seejuures just keskmisel peatükil, millistel teemadel on Schirren pidanud 13 loengut (446 lehekülge), samas kui esimene peatükk esitati vaid seitsme (140 lk.) ning kolmas peatükk kuue loengu (104 lk.) jooksul.²⁷² Nõnda pole antud loengukursus ka oma sisuliselt ülesehituselt kuigi proportsionaalne.

Allikatest on eelkõige kasutatud Läti Henriku *Chronicon Livoniae*'t, Balthasar Rüssowi *Chronica der Provintz Lyfflandt*'i (1578), Salomon Henningu *Lifflendische Churlendische Chronica*'t (1587– 89), Bunge *Archiv für Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands*'i (1842– 54), Eduard Napiersky *Index corporis historico- diplomatici Livoniae, Esthoniae et Curoniae*'t (1833– 35), Johann Gottfried Arndti *Livländische Chronika*'t (1753), Fr. Konrad Gadebuschi allikatepublikatsioone ning Schirreni enese poolt leitud või publitseeritud originaalmaterjale. Sekundaarkirjandusest eelkõige Alexander von Richteri Liivimaa ja Karamzini Venemaa ajalugusid, lisaks veel L.v. Ranke, Georg Gottfried Herbersteini (1695– 1776), Georg Voigti (1827– 1891), Georg Sartoriuse (1765– 1828),

²⁶⁹Mis võib tingitud olla ka vaid üleskirjutaja meelevallest. Ülevaate loengukursuse ülesehitusest annab käesoleva töö lisas ära toodud sisukord.

²⁷⁰Järgnevalt on antud peatükis loobutud pikkade viidete äratoomisest ning Schirreni Liivimaa ajaloo loengute käsikirjale viitamisel piiratud leheküljenumbri esitamisega teksti sees sulgudes.

²⁷¹Nendeks *Die Aufhebung der Landesverfassung durch Karl XI; die Einnahme Livlands durch Scheremetjev; die Aufhebung der Verfassung durch Katharina II; die Wiederherstellung derselben durch Kaiser Paul. Diesen 5 Momenten haben sich keine ebenbürtigen mehr an die Seite gestellt /.../*. (366a).

²⁷²Toodud loengutearvud on vaid orienteeruvad, kuna pole teada, kas Schirren alustas igat loengut uue peatükiga või siis käsitles ta mõnda peatükki läbi mitme loengu või ühel loengul mitut peatükki.

Johann Peter Willebrandi (1719– 1837) jt. teoseid. Kui oma loengukursuste algul pole Schirren kuigi tihti näidanud, kellele ta faktide esitamisel on toetunud, siis alates 12. loengust on loengute kohta mitte nõnda enesestmõistetaval kombel järjepidevalt hakatud ära tooma viiteid nii originaalallikatele kui ka sekundaarkirjandusele. Selgusetu on, kas Schirren hakkas seda tegema enda või kellegi teise initsiatiivil, kuid kindlasti pole see kuigivõrd kasuks tulnud loengu oraatorlikule küljele.²⁷³ Seega polnud Schirreni loengukursus aga ka paljas kompilatsioon teiste tööde baasil ega populariseeriv ettekanne, vaid seni kasutamata allikaid kaasates taotles ta iseseisvat teaduslikku väärtust ning püüdis pakkuda uuelaadset pilti Liivimaa ajaloost. Kuivõrd uus see pilt täpsemalt oli, ei selgu töö enese lugemisest, kuna kusagil ei kommenteeri Schirren pikemalt temast erinevaid vaatekohti, välja arvatud ühel korral O.v. Rutenbergi teost kritiseerides²⁷⁴ ning paaril korral ka A.v. Richteriga mõne aastaarvu üle polemiseerides.

Schirren alustab oma loengukursusi sissejuhatavate osadega, millistest on säilinud nii 1862.a. kui 1866.a. omad.²⁷⁵ Nendest esimeses visandab ta ülevaate oma loengupidamise põhjustest, tuues esile kuulajate palvet, temaatika senist vähest käsitletust, kuid eelkõige püüdu leida Liivimaa ajaloost õpetust kaasajale, vastust küsimusele, kas Liivimaa on õigustatud edasiseks iseseisvaks eksistentsiks. *Diese Frage ist die Lebensfrage Livlands. (7b) Seejuures darf der ernste Geschichtsforscher weder bewundern noch verachten. Auch unsere Liv. Geschichte soll nicht ein Object unserer Zu- oder Abneigung, blos das der Betrachtung sein. (7b).* Määratledes nii oma metodoloogilise seisukoha ning toonitades oma objektiivsuse taotlust, ei suuda Schirren siiski jätta samas mainimata, et *schwere Schuld durchzieht die Geschichte Livlands von einem Zeitraum bis zum andern, (8a)* mille peasüüdlasteks ta peab esmajoones liberaale, kelle *unschuldige Reformversuche hauptsächlich die Veranlassung alles Unheils waren. (8a).* Juba siin toob Schirren seega esile oma konservatiivse poliitilise meelestatuse,²⁷⁶ oma kogu järgneva esituse aluseks oleva põhitooni.

²⁷³Nõnda näiteks Th. Mommsen loobus isegi oma *Römische Geschichte* raamatus allikate äratoomisest, et mitte raskendada teose loetavust, soovides esitada vaid oma uuringute tulemusi, mitte aga teed nendeni– *Wir versperren uns und andern mit unsern Baugerüsten mehr und mehr die Fassade, und es tut einmal not, die Sachen selbst in dem ganzen und grossen Zusammenhang wirken zu lassen.* (Brief an K.B. Hase 1856, rmt.-s K. Christ, Theodor Mommsen und die "Römische Geschichte", Bd. 8, München 1976, lk. 110).

²⁷⁴.../ H.v.Rutenberg, der, ausgerüstet von allen Vorurtheilen der Kritik, die armen Geister der vergangenen Jahrhunderte züchtigt, wie es scheint, weil sie ihn gezwungen, sein Buch zu schreiben. (94b).

²⁷⁵Mõlemad nad on ka käesoleva töö lisas tervikutena ära toodud.

²⁷⁶Sama põhitoon tuleb selgemalt esile tema 1861.a. Plettenbergi loengus– *Die kleine Gemeinde, welcher in wechselnder Anfeindung Licht und Athem benommen wird, muss haushalten mit dem einmal empfangenen Erbe. /.../ Sie kann nach dem Höchsten nicht streben vor Gefahr, auch das Kleinste zu verlieren. Festhalten und ausharren ist ihre Losung.* (Charaktere, lk. 134). Ka kogu Schirreni Livländische Antwort on kantud samast vaimust.

Iseloomulikul kombel esitab ta siin ka juba oma nägemuse mineviku ja oma kaasaja paralleelsusest, nähtusest, et kaasaega vaevavad probleemid on ka juba varem korduvalt päevakorral olnud²⁷⁷ ja et ka inimesed on seejuures samaks jäänud.²⁷⁸ Just selle aspekti tõttu peaks Liivimaa ajalugu Schirreni meelest aga olema suuteline kaasaja kriitilisele olukorrale²⁷⁹ rohkem õpetust pakkuma.

Ka 1866.a. avaloengus on esmajoones rõhutamist leidnud ajaloo korduvuse nähtus. Juba kahel korral, nii Poola kui Rootsi poolt, oli Liivimaale tema kapitulatsioonides autonoomia kindlustatud, kuid kahel korral oli seda lubadust ka rikutud. Mõlemale korrale oli järgnenud antud riikide häving ning vihjates kaasajale on seda mõistetud eelkõige kui hoiatust Venemaale.²⁸⁰ *In dieser Thatsache der Geschichte möchte ein Trost für den Livländer der Gegenwart liegen, zumal da der aufmerksame Historiker in derselben keinen Zufall sehen kann, sondern Vernunft und Gesetz der Entwicklung dabei erkennen muss.* (14b). Seega ei olnud seda nähtust mõistetud mitte kui müstifitseeritud saatusespoolset kättemaksu ebaõigluse eest, vaid kui loodusseaduslikku paratamatust. *Denn die Symptome, die der Rettung Livlands und dem Sturze seiner Bedrücker vorangehen, sind beide Mal dieselben, nämlich erstens fanatischer Nationalhass, u. zweitens offizielle Lüge* (14b), millised mõlemad Schirreni meelest *Symptome sind eines ungesunden Volkslebens.* (16b). *Da säumt dann aber auch die Geschichte nicht ihr Urtheil zu sprechen, und die Nemesis schreitet beide Mal schnell.* (16b). Nii on ka siin, neli aastat hiljem, vaadeldud Liivimaa ajalugu eelkõige kui õpetust kaasajale.

Schirreni algseks lähtepunktiks oli seega olukord, milles Liivimaa oli 1860. aastail ning küsimuseasetuseks ajaloole, kuidas sellises olukorras käituda. Silme ees oma kaasaegsed isikud ja probleemid, asub Schirren vaatlema ja hindama Liivimaa ajalugu, olles seega aga juba üsna kaugele eemaldunud oma algsest objektiivsusetaotlusest.²⁸¹ Esmalt oma

²⁷⁷Die ungemaine Aehnlichkeit der Reformation mit der Revolution der Neuzeit ist unverkennbar. (8a). /.../ so geht ein ähnlicher gewaltiger Kampf, wie er damals von der Reformation ausging, vom Liberalismus aus gegen die jetzt noch bestehenden politischen Körperschaften. (8b).

²⁷⁸/.../ wollte Jemand den Gedanken der jetzigen Partheiführer und Partheiglieder nur einen etwas alterthümlichen Periodenbau verleihen— wahrlich die Männer von 1561 würden beim durchlesen nicht ahnen, dass diese Worte einer Zeit angehörten, die der ihrigen um 300 Jahre nachstände. Als dieser Gedanke mich bei Durchlesung einiger Briefe aus dieser Periode ergriff, warf ich gewaltsam Brief und Gedanke weg, aber vergebens— jedes neue Document regte dasselbe an; immer wieder war es, als ob bei der Jahreszahl durch einen Schreibfehler die 8 sich in eine 5 verwandelt hätte. Die Männer, die damals an der Spitze standen, finden ihren treuen Spiegel in der Gegenwart. (9b, 10a).

²⁷⁹Mis ähvardab katastroofi või vähemalt revolutsiooniga— insofern sie sogar dem Blindesten als der Anfang des Endes in's Auge stechen. (3b). Inmitten eines neuen chemischen Processes stehend, sehen wir überall die Gegensätze immer mehr sich schärfen; nicht aber wie früher auseinandertretend, sondern kampfdrohend sich nähernd, alles dazwischenkommende unter ihren Rädern zu zermalmen drohend. (4a).

²⁸⁰Sama teemat on Schirren korranud ka oma Liivimaa vastuses. (Antwort, lk. 162jj).

²⁸¹Zur Aufmunterung im Sinn des von mir vertretenen Prinzips hatten sie ihren Wert und Berechtigung. (Wulffius, C. Schirren, lk. 9).

kaasaja perspektiivilt otsib ta ajaloost praktilisi juhtnööre ning süüdlasi, kes olid viinud maa nõnda traagilisse olukorda. *Nicht allein was Livland geworden, sondern wie es geworden, ist unser Vorwurf.* (18b, 19a). Nendelt kuigivõrd teadvustatud lähtekohtadelt alustab Schirren oma ajalooesitust, mille vaatlemise poole nüüd järgnevalt pöördusin.

Kirjeldades lühidalt Liivimaa vaenulikke looduslikke olusid ning metsikuid rahvaid,²⁸² loob Schirren dramaatilise tausta, kuhu 1186.a. saabub *der arme deutsche Mönch* (24a) Meinhard (1186– 1196).²⁸³ Tolle missioon lõpeb aga ilma igasuguse eduta, nagu ka tema järglase Bertholdi (1196– 1198) oma. *Wenn nicht das Missionsystem gänzlich verändert wurde, so musste der Lauf der livländischen Geschichte sich in wenig Pendelschwingungen vollziehen, so musste eine Welt des Todes mit dem scheinbaren Pulsschlag des Lebens sich vielleicht bis auf unsere Zeit dieser Gefilde bemächtigen.* (25b, 26a). Et seda ära hoida, olid sakslased pea kohustatud oma kultuurmissiooni jätkama, saamata lubada, et *in den glänzenden Kreisen abendländischer Kultur ein dunkler Punkt zurückbleiben sollte* (26b) ning ainukeseks küsimuseks oli seejuures, kas nad on esimesed. Sellises olukorras saabus 1199.a. Saksamaalt Albert von Buxhövdn, kes kujuneb järgnevate sündmuste keskseks tegelaseks.

Nõnda algab Schirreni esimene loeng Liivimaa ajaloost, milliseid ta pidas kokku 27. Et mitte liigselt korrata kõigile Liivimaa ajaloost ammutuntud fakte, on järgnevalt loobunud nende loengute sisukirjeldustest ning piirdunud üksnes loengute aluseks olevate seisukohtade esiletoomisega.

Liivimaa varasemat ajalugu vaatleb Schirren kindla protsessina, mille arengus kuni rootsi ajani ta arvab võivat eristada kolme — esmalt koloonia loomise, seejärel konföderatsiooni moodustumise ja lõpuks iseseisvuse kaotamise etappi.²⁸⁴ Positiivselt on nendest hinnatud vaid esimest, teist vaid niivõrd, kui tegemist on olnud konföderatsiooni iseseisvust ja ühtsust soodustavate arengutega ning kolmas periood on saanud domineerivalt negatiivse hinnangu osaliseks.²⁸⁵ Põrdepunktidena on esile toodud eelkõige aastaid 1186, 1347 ja 1562. Sellisele algsele eeldusele toetudes on järgnevalt joondatud kogu Liivimaa

²⁸²Liivlasi kui *ein trotziges Küstenvolk, kelle Widerspänstigkeit neid hävitama sundis* (22b), eestlasi kui *reich an Zahl, Kriegstüchtig und stets schlagfertig* (23a), leedulasi kui *Feinde der ihren Grenzen immer näher rückenden Kultur, Nomadenvolk durch Neigung und Sitte /.../ wie ein Haar Wölfe* (23b).

²⁸³Selten ist wol so allein um Gottes willen, ohne Rücksicht auf irgendwelche zeitliche Vortheile etwas unternommen worden. /.../ allein, den Frieden in der Hand /.../ (24a).

²⁸⁴Am die Entwicklung der nächsten Periode klar überschauen zu können, ist es nicht nöthig Phase um Phase mühsam zu verfolgen; genügend ist es im Allgemeinen die Grundzüge der im Ganzen übereinstimmenden und stufenweise sich wiederholenden Zeitströmungen hinzuwerfen; genügend ist es, wenn wir die Gründung der Kolonie selbst, die innige Verschmelzung aller ihrer Bestandtheile und die Ausbildung des Zustandes kennen lernen, der zur Zeit des Unterganges der Selbstständigkeit Livland kennzeichnet. (104b).

²⁸⁵Die livländische Conföderation, die im J. 1304 ihren Anfang genommen, 1330 Riga in den Verband hineingezwungen, findet ihren Abschluss, erwachsen an Stamm und Gliedern, im J. 1346. /.../ Eine Fernsicht von dieser stolzen Höhe auf ein Thal voll Trümmer und Ruinen wird sich uns dann erschliessen. (84ab).

varasem ajalugu ning toimunud kindlate faktide väljavalimine, mis kõige paremini on vastanud Schirreni nägemusele antud perioodist. Esimeses peatükis on Schirrenil toodud rohkeid näiteid esivanemate vaprustest ja meeleskindlusest, teisel perioodil juba ka esilekerkivatest negatiivsetest iseloomujoontest ning kolmandal perioodil on üksikute eranditega esiletõstmist väärinud vaid näited üldisest allakäigust, kasuahnusest ja reetlikkusest. Selline on jutustuse põhistruktuur, suhteliselt lihtne faabula selgesti eristatava alguse, kulminatsiooni ja lõpuga, kus järgnevalt hakkavad tegutsema ajalugu kandvad jõud.

Sarnaselt tollal Saksamaal valitsevale romantistlikule- historistlikule traditsioonile, kuid seejuures oluliselt rõhutatult on ka Schirrenil ajaloo subjektideks eelkõige üksikindiviidid, kelle kõrval kõik teised mõjufaktorid on üsnagi tahaplaanile jäänud.²⁸⁶ Nõnda jääb Schirreni loengutest mulje, et saksa koloonia lõi Albert pea üksinda, konföderatsiooni nõnda kauase säilimise eest oldi tänu võlgu vaid Plettenbergile²⁸⁷ ning maa iseseisvuse kaotamises oli ainuisikuliselt süüdi Kettler.²⁸⁸ Kui Rankel olid üksikindiviidid veel vaid mingite üldisemate, näiteks ajastu ideede kandjad, siis Schirrenil on nad mõistetud autonoomsete suurustena, kes väärivad tähelepanu nende endi, mitte aga nende kaudu avalduvate ideede tõttu.

Nõnda on selliste juhtivate üksikindiviidide moraalsusest sõltunud kogu maa saatus, näiteks alles *mit Plettenbergs Tode endigt die Lebensfähigkeit der selbständigen Konföderation*. (199b). Alates sellest hetkest algab Liivimaa allakäik, eelkõige, kuna järgneva saja aasta jooksul ei ilmu kedagi, kes oleks suutnud maad ühendada, *nicht ein einziger rechtlicher Mann auf den Schauplatz*. (199b). Üksnes kuna selline *sittliche Entartung* oli aset leidnud, oli iseseisvuse kaotamine muutunud paratamatuks ning Schirren ja tema kuulajad sunnitud *Verdammungsurtheil fällen über die verruchte Zeit*. (200a).

Ka mitmetes teistes kohtades on Schirrenil rõhutatud ajaloo sõltuvust üksikindiviidide moraalsest palgest,²⁸⁹ arusaama, et *die einzige Rettung ruht in persönlichen Tüchtigkeit*, lõplikult kadunud on riik alles siis, kui valitseb *allgemeiner persönlicher Entartung*. (200b). Kui Liivimaa ajaloo algusaegadel olid tegutsenud veel valdavalt

²⁸⁶.../ nicht in den Institutionen liegt die Unabwendbarkeit dieses Verfalls, sie liegt in den Personen. (199b).

²⁸⁷Haben wir doch an Plettenberg gesehen, dass das Auftreten einer grossartigen Persönlichkeit dem allmählichen Untergang Stillstand gebietet. (200a).

²⁸⁸Durch Kettlers Politik sehen wir so das alte Livland zerrissen /.../. (316b).

²⁸⁹Selgeimalt arendab Schirren seda mõtet, et ajaloo käiku määravaks on eelkõige inimeste moraalne olemus, oma 1878.a. Macchiavelli loengus- vaid niikaua, kui inimesed on moraalselt meelestatud, on võimalik üldine vabadus, võimalik vabariik. Kui toimub kombeline allakäik, järgneb sellele paratamatult võimuvõitlus, mis lõpeb tugevaima ülemvõimu kehtestamisega. Sellises olukorras- *Der beste, wenigst grausame, der einzig rettende Weg führt zuletzt aus der Republik zum Königthum. /.../ aus der Freiheit zur Macht*. (Charaktere, Macchiavelli, lk. 244). Ka oma kaasaja suhtes järgis ta sarnast nägemust- *.../ der moralisch politische Charakter, von allein noch abhängt, was irgend zu retten ist /.../*. (F. Rachfahl, Schirren, rmt.-s Schirren, Zur Geschichte, lk. 36).

kindlameelsed ja julged inimesed, siis ajapikku oli see olukord muutunud ning aina valitsevamaks kujunenud üldine moraalne allakäik. Nõnda oli Liivimaa vahetult enne Liivi sõda kaotanud igasuguse elujõu. Talupojad olid ekstreemselt orjastatud, korporatsioonid käisid aina enam alla, aadel muutus üha kinnisemaks, kasutades korporatsioone vaid egoistlikel eesmärkidel ning Schirren toob rohkete näidete varal kujukalt esile, et kunagi varem pole Liivimaa aadli seas aset leidnud nõnda rohkelt reetmisi nii üksteise kui konföderatsiooni vastu. Samuti olid moraalselt laostunud nii kogu kleeerus kui enamus orduliikmeid.²⁹⁰ Vaid linnakodanikud olid säilitanud midagi kunagisest *alten rauhen, aber starken Tüchtigkeit der Väter* (201a) ning nõnda piirdub Schirren järgnevalt iseloomulikult kombel vaid ordu, piiskop- ja rüütelkondade esindajate käsitlemisega, kes võimaldavad paremini luua pilti maa üldisest allakäigust.

Nii keerleb Schirreni jaoks kogu Liivimaa ajalugu vaid üksikute nimede ümber, kes kogu maa ajalugu esindavad ja määravad.²⁹¹ Esimesel perioodil olid sellisteks isikuteks eelkõige piiskopid Albert von Buxhöwden, Albert II Suerbeer (1254– 73) ning paavsti legaat Wilhelm von Modena; teisel perioodil ordumeistrid Wolter von Plettenberg, Wilhelm Fürstenberg (1557–1568) ja Gotthard Kettler, peapiiskopid Sylvester Stodewäscher (1448–1479), Thomas Schöning (1528– 1539) ja Wilhelm von Brandenburg (1539– 1563), Saaremaa piiskopid Reinhold von Buxhöwden (1530– 1541), Johann von Münchhausen (1541– 1560) ning hertsog Magnus von Holstein (1560– 1578). Viimasel perioodil on põhitegelasteks Poola ja Rootsi kuningad.

Kõik need peategelased on alati väga selgelt eristatud positiivseteks²⁹² ja negatiivseteks, kusjuures jagamine on toimunud ilma põhjalikuma selgitusega, valdavalt vaid selle aspekti põhjal, kuivõrd üks või teine on Liivimaa ühtsuse ja iseseisvuse eest võidelnud, ehk kuivõrd nad olid järginud Schirreni enese poliitilisi ideaale. Ilma isikute tegutsemismotiividesse pikemalt süüvimata hindab Schirren vaid nende poliitilist tegevust ning teades juba ette nende tegude tagajärgi, on ta ebaõnnestunud isikud kuulutanud juba algusest peale pahelisteks ja moraalselt laostunuteks. Sellega eeldab Schirren kõigi käsitletavate tegelaste puhul toimuvast ülevaate omamist, vahel neile pea prohvetlikke

²⁹⁰War der Orden nichts mehr als eine Versorgungsanstalt hungrigen Adels geworden /.../. (109b).

²⁹¹Denn lebte der Genius von Livland in Patkul's Seele, so lebte Schweden damals nirgends, als in der Soldatenbrust seines Königs. /.../ Fiel er, so fiel das Reich /.../.(Charaktere, Patkul, lk. 219). Sarnane lähenemine domineerib ka Schirreni Liivimaa vastuses– *Es kommt Alles darauf an, ob das Land Männer hat oder nicht.* (Antwort, lk. 174).

²⁹²Oma Patkuli loengus 1869.a. toob Schirren esile eelkõige kolme nime– *In der Geschichte Livland's giebt es drei Männer, welche in solcher Grösse alle Vergangenheit und Gegenwart überragen: Bischof Albert den Gründer, Plettenberg, den Erhalter und Patkul, den Zerstörer livländischer Selbstständigkeit.* (Charaktere, lk. 193).

võimeid omistades.²⁹³ Isikuid pole seega vaadeldud mitte niivõrd oma keskkonna süüdimatute produktide, kui eetiliste suurustena²⁹⁴, kes oleksid olnud alati kohustatud käituma äärmiselt vastutustundlikult ja moraalselt, kui võimalik, siis ka traagiliselt.²⁹⁵

Samas ei visanda Schirren üksikindiviididest kuigi täpset pilti, piirdudes tavaliselt vaid üksikute adjektiivide või üsna subjektiivsete hinnangutega. Vaid Albertile on pühendatud veidi pikem kirjeldus peale seda, kui too oli hoolimata oma lubadustest liivi vanematelt pantvange võtnud.

Sein echt staatsmännischer Character zeigt sich schon hier in seiner ganzen Schärfe; nirgends edelmüthig, nirgends tyrannisch, überall den Zweck vor Augen, im Sieg gemässigt aber fest, in Gefahr schlau, listig, aber wieder fest, nicht immer mit Gewalt zu Werk gehend, nichts wider die innere Natur seines jeweiligen Zweckes versuchend, stets Meister über die Verhältnisse, auch wo sie ihn zu beherrschen scheinen. (28b).

Samu iseloomuomadusi, mis negatiivsete tegelaste puhul terava kriitika osaliseks saavad, on sel juhul vaadeldud üksnes kui juhitarkuse ilmingut.

Teistest peategelastest kuuluvad veel vaid ordumeistrid Wolter von Plettenberg ja Wilhelm Fürstenberg selgelt positiivsete kangelaste leeri. Nõnda esineb Plettenberg kui meelegindluse ja julguse eeskuju — *ein würdiger Herr, ein zuverlässiges Haupt, ein weiser, vorsichtiger Fürst*²⁹⁶. *So grossherzig stand er unter den kleinlichen Neidern! War es seine Schuld, dass er die Gemeinheit aller dieser Menschen nicht völlig ermessen? Seine überragende Grösse ist ein Zeichen, wie tief fast das ganze Land unter ihm sinkt /.../.* (179b, 180a) ning sarnaselt Fürstenberg kerkib oma kaasaegsete keskel eredalt esile — *Die Schande der Uebrigen, den Verfall aller Kraft im Lande hat er überlebt, verlassen hat ihn alles, arm ist er geworden an Freunden und an Kraft, aber nicht arm an Ehre.* (271b).

²⁹³Nõnda teab piiskop Albert juba Liivimaale saabudes täpselt, mida tal teha tuleb— *Dreifach war die Aufgabe, die er sich gestellt: 1. Die Zurückgebliebene vor dem Untergange zu schützen; 2. Den Liven, die nur temporär sich gefügt, ferner die Hände zu binden; 3. eine Stadt als Concentrationspunkt der Ansiedler und Rückhalt für die Erweiterung der Kolonie zu gründen.* (28b, 29a). Tegemist oli aga vaid nende momentidega, mis tegelikult asetleidsid ning mida üksnes Schirren oma 600 aasta kauguselt perspektiivilt nõnda hästi haarata suutis. Sarnaselt ka Johann Gyldenstierna käsitus Carl XI ajal. (Schirren, Zur Geschichte, lk. 89).

²⁹⁴*Die tiefere Einsicht in die unerbittliche Hand des Schicksals bewegt leicht, gegen die Schuld der Menschen selbst gleichgültig zu bleiben; das zu häufige Erscheinen dieser Schuld auf den Tafeln der Geschichte lässt andererseits auch das von menschlicher Willkür Unabhängige darunterstellen. Nicht alles dürfen wir darum verurtheilen, nicht Alle freisprechen.* (19a).

²⁹⁵Nii nagu käitus Schirreni lemmikkangelane Patkul vabaturma minnes— *Die das wechselvolle Spiel immer wieder von Neuem beginnen, das sind nur die kleinen Komödienspieler. Die grossen Meister in der Tragödie wissen sehr gut, wenn ihr letzter Akt sich ausgespielt.* (Charaktere, Patkul, lk. 218).

²⁹⁶Charaktere, Plettenberg, lk. 138.

Samas on negatiivsed isikud, nagu näiteks Johann von Münchhausen, viimane katoliku piiskop Liivimaal, saanud küll ühekülgse, kuid üsna karmi hinnangu osaliseks —

So war der Mann eines der 5 Häupter der livländischen Konföderation bei ihrem Untergang; nicht ein blutbefleckter Räuber wie Conrad Uexküll, ein kleiner tyrannischer Kornwucherer, ein gemüthlicher Schinder seiner Launen, ein weiches Herz, das über den Untergang jedes Schiffbrüchtigen weint, ein Schwächling /.../. (216b, 217a).

Veelgi hullem oli aga Riia peapiiskop Wilhelm von Brandenburg, kelle ainsaks elueesmürgiks näib olevat olnud oma mõjuvõimsate sugulaste abil Liivimaa konföderatsiooni hävitamine.²⁹⁷ Kui Schirreni meelest veel Münchhauseni juures *verrät sich bei allen Jämmerlichkeiten doch ein redliches Herz*, siis Brandenburg tundub kui pahatahtlikkuse kehastus — *Man glaubt Sultan Osman oder Mahmud mit seinen Janitscharen wüthen zu sehen, aber diese waren wenigstens Männer voll Tatkraft und Energie, der Erzbischof war ein feiger Verräther. (228a).*²⁹⁸

Ainukese lohutusena saavad negatiivsed tegelased tavaliselt ka oma ärateenitud karistuse osaliseks — nad kas hukuvad õnnetult, surevad kibedates kahetsuspiinades või vähemalt nende plaanid ebaõnnestuvad. *Am bittersten erfuhr die strafende Ungunst des Schicksals Herzog Magnus. /.../ um endlich mit entlehnten Purpur, völlig entsittlicht und im halben Wahnsinn, aber stets noch ein Verderber des Landes, unterzugehen. (302ab, vt ka lk. 245b).* Samal ajal positiivsed isikud surevad auväärselt ja puhta südametunnistusega, nagu nt. Plettenberg — *in hohem Alter, nicht im Bette, nicht gebrochen: vor dem Altar in Wamms und Kleidung*²⁹⁹ või siis Patkul, kes *nicht einen Schritt weicht /.../ bevor ihm Recht und Ehre wiedergegeben*³⁰⁰ ning keda on peetud sellega isegi märtrikrooni vääriliseks.³⁰¹

Nõnda on siis Liivimaa ajalugu kui näitelava, kus liiguvad need draama kulgu määravad tegelased, eelkõige ordumeister ja peapiiskop.

²⁹⁷Seit seiner moralischen und materiellen Niederlage in Oesel hat er nicht einen Augenblick versäumt gegen das Landeswohl zu konspirieren /.../. (226b).

²⁹⁸Umbes sarnaselt on iseloomustatud ka hertsog Magnus von Holsteini, võrdluses teise negatiivse tegelase Kettleriga. *Es ist ein widerlicher Anblick, diese beiden Herzöge Magnus und Gotthard, der Herzog von Kurland, wie er sich nennen lässt; aber der jammerlichere und kleinlichere ist immer der Herzog Magnus /.../. (106b), kes seine Schwelgereien und Orgien solange fortsetzte, bis sie ihn zuletzt in halb viehischen Zustand umkommen lassen /.../. (317a).*

²⁹⁹Charaktere, Plettenberg, lk. 138. Liivimaa loengus — *Auf seinem Stuhl in der Kirche zu Wenden in voller Rüstung traf ihn der Tod /.../. (199a).*

³⁰⁰Charaktere, Patkul, lk. 219.

³⁰¹*Wie ein verzehrendes Feuer hat Patkul das Land mit einer Kühnheit und Wildheit vertheidigt, die vor /.../ einem höheren Richterstuhl der Märtyrerkrone würdig erachtet ist. (Charaktere, Patkul, lk. 194).*

*Die Bischöfe bilden gleichsam den Chor des Dramas /.../ im Vordergrund der Bühne, in ununtenbrochener Action erscheinen nur Erzbischof und Herrmeister, selten in freundlicher Begegnung, nicht selten in offenem Kampfe, ihnen zur Seite der Chor, bereit dem Sieger die Palme zu reichen.*³⁰²

Selline näeb välja Schirreni ajalooesituse põhituum, millele alles seejärel lisanduvad järgnevad aspektid.

Nendest üheks olulisimaks, mis juba Liivimaa saatuse oli ette määranud, peab Schirren näiteks rahva puudumist. See faktor leiab mitmetes kohtades esiletoomist — *Einem in die Luft weit hinausgebaute Gebäude ohne Fundament, einem mächtigen, an Stamm und Aesten reichen Baum ohne Wurzel gleicht die neue, stolze Kolonie damals, gleicht sie jetzt.* (84a). See kui esiisade süü, mida pole osatud parandada ja mille tõttu järgneb varem või hiljem vältimatu häving. Sama mõtet on Schirren täpsemalt väljendanud ka juba oma 1861.a. ilmunud Plettenbergi käsitluses — *Kein Volk. Darin liegt seine Geschichte besiegelt. Darum ist es geblieben, was es von Anbeginn gewesen: Colonie. Die Geschichte von Colonien ist ewig dieselbe. Rasch auf die Zeit der Jugend folgt der Untergang.*³⁰³

Lõplikult panid Schirreni meelest Liivimaa kui iseseisva moodustise saatuse paika 1343.a. sündmused — */.../ jetzt zeigte sich auch erst recht, /.../ dass nicht von Vergebung die Rede sein sollte, dass das Land nie ein einig Volk, sondern stets nur Herren und Knechte haben sollte.* (92b).

Vabariikides on võimalik pidev korporatsioonide areng, uute tekkimine jne., kuid seda just rahva baasil. *Das Volk ist das Fundament Aller, die letzte Bedingung ihres Bestandes, das Volk bildet das gemeinsame Land, indem sich alle schliesslich eins wissen.* (315a). Kolooniates aga, kus puudub rahvas, on korporatsioone ühendavaks teguriks ainult ühised huvid ning vaid korporatsioonide summa moodustab terviku, ülejäänu on *zum dienen da*. Kõik tiirleb siin vaid privileegide säilitamise ning suletuse saavutamise nimel, mille ehedateks näideteks *engherzigen Adelsmatrikeln*. Kui puudub rahvas, kellele toetuda, ollakse varem või hiljem sunnitud ennast kellegi valitsemise alla usaldama, kuid sellega kaasnev valikuvabaduse kadumine kutsub omakorda esile vaid reetmisi, tülisid ja moraalset allakäiku. (315ab).

Kuigivõrd olulisteks peab Schirren Liivimaa ajaloo juures ka institutsioone või ühendusi, näiteks ordu, rüütelkondi, piiskopkondi ja linnasid; kellest ta poolehoid kuulub

³⁰²Charaktere, Plettenberg, lk. 117.

³⁰³Charaktere, Plettenberg, lk. 133; sarnaselt ka oma 1866.a. loengus — *In Natur und Geschichte wiederholt sich die durch die Nothwendigkeit der Organisation bedingte Erscheinung, dass auch die edelsten Gestaltungen dahinsiehn, wenn ihnen der grobe Boden die Nahrung versagt: sofort stockt der Veredelungsprocess. In Livland fehlte diese Nahrung.* (84b, 85a).

eelkõige ordule kui konföderatsiooni ühtluse eest võitlejale³⁰⁴ ja linnadele kui vabaduse idee kandjatele. Kuid enamasti käsitleb ta ka neid institutsioone vaid üksikisikute näitel, kes siis kogu organisatsiooni representeerivad. Nõnda esindab ordu tavaliselt parajasti tegutsev ordumeister, linnasid raehärrad, rüütelkondi üksikud tooniandvad suguvõsad või juhid jne. Vaid vahel harva esindavad need institutsioonid nii eraldi võetuna kui ka üheskoos konföderatsiooni moodustades kindlaid abstraktsemaid printsiipe.

Nendeks, kogu Liivimaa ajalugu läbivateks printsiipideks on eelkõige aristokraatia ja autonoomia printsiibid, mis moodustavad siis üksikindiviididele ja rahva puudumisele lisandudes kolmanda maa saatust määrava mõjuri. Neid printsiipe pole aga saksa historismile iseloomulikul kombel mõistetud mitte niivõrd puht vaimsete, mingi institutsiooni olemust kujundavate ideedena, vaid kui ühendusi moodustavate üksikindiviidide domineerivate praktiliste eelistuste ja soovide kogusummana. Nõnda esindavad neid printsiipe võrdväärselt näiteks nii aadel kui ordumeister, nii linn kui piiskop jne., samas on vahel ka konföderatsiooni tervikuna vaadeldud nende printsiipide kandjana.

Ein Princip ist es, das Livland stets im Frieden und im Kriege vorangetragen, das Princip der Aristokratie. (97b). See pidevas võitluses monarhia, demokraatia, demagoogia, despootia ning võõra aristokraatia printsiipidega, seda nii sisetülides kui välisvaenlastega, viimaste puhul eelkõige poola– leedu aadli ja vene– tatarite bojaaride demokraatia vastu.³⁰⁵ Aristokraatia all pole seejuures mõistetud mitte ajalooliselt kujunenud seisuslikku printsiipi, vaid *jene Genossenschaft, sei sie edler Geburt oder bürgerlich, wo die Stimmen der Entscheidung bei nicht Vielen ruht* (98b), seega eelkõige looduslikku ühiskonnakorda. Teiseks Liivimaa ajalugu kui *Princip der Autonomie* (102b), mis vastandades end algul paavsti universaalsetele ideedele (*weltumfassende Ideen*) hakkas esindama vabaduse, kohalike eripärade järgimise ideed.³⁰⁶ Liivimaa aristokraatlike ja autonoomsete printsiipide ning rahva puudumise koostoimel leidis aset aga aina süvenev endassesulgumine, mille tulemusena aristokraatia mandus aja möödudes pelgaks institutsiooniliseks oligarhiaks.³⁰⁷

Kõik elav hukkub Schirreni meelet aga nende samade tingimuste tõttu, mille kaudu ta on tekkinud. Nõnda ka riigid, nõnda ka monarhia, demokraatia ja aristokraatia, nõnda ka Liivimaa. Konföderatsiooni oli moodustanud erinevate seisuste ühised huvid ehk

³⁰⁴Schirren pidas ainukeseks võimaluseks, mis oleks võinud Liivimaa saatust muuta, olukorda, kus ordu oleks konföderatsiooni ühtseks tervikuks muutnud. /.../ *vielleicht hätte sie dann das Schicksal überwunden und zeigte uns jetzt noch denselben stolzen Bau wie damals!* (104a). *An die Macht und Willen des Ordens wird jetzt die Bestimmung des Landes gekettet.* (105a).

³⁰⁵*Mitten in den getrennten, vielköpfigen, barbarischen Massen, weiss sich diese Aristokratie nicht nur zu erhalten, sondern auch Achtung zu verschaffen.* (194a). Vt. ka *Antwort*, lk. 180.

³⁰⁶Vt. ka *Antwort*, lk. 95jj.

³⁰⁷Selle kujunemisel toob Schirren esile eelkõige Liivimaa aadli ühinemist Pärnus 1523. a., kus äärmiselt rangelt määratleti pärimise ja abiellumise reeglid. (230a).

kasuahnus, mis põhinesid eelkõige aristokraatia ja autonoomia printsiipidel ning need ta ka hävitasid. (218a). Aristokraatia muutus aina kinnisemaks ning erinevate institutsioonide autonoomia säilitamise püüdlused üha tooniandvamateks. Liivimaa konföderatsioon killustus aina enam, asendudes üksikute institutsioonide *Separatverbindung*’itega, kus oluline ei olnud mitte niivõrd territoriaalne, kui seisukslik kuuluvus. Kõik seisused kaitsevad järgnevalt kiivalt oma autonoomsust, kokku leppides, et mitte keegi, eriti ordumeister ega peapiiskop, ei püüa ülemvõimu haarata. Selle tulemusena killustub maa üha enam, aadel omandab ordu, linnade ja vaimulikkonna kõrval aina suuremat tähtsust, kuid ei tee samuti midagi maa kaitsevõime või moraalse olukorra parandamiseks. (223a).

Olles esile tõstnud eelkõige neid kolme aspekti, rahva puudumist, üksikindiviidide moraalset allakäiku ning aristokraatia ja autonoomia printsiipide laastavat koosmõju,³⁰⁸ jõuab Schirren oma ajalookäsitluses lõpuks Liivi sõjani. Liivimaa saatus on tema meelest aga juba enne venelaste sissetungi otsustatud — *es ist besiegt, noch ehe ein Russe den livl. Boden betritt. /.../ Die Herrn sind entweder verlassen und machtlos, oder gleichgültig, oder Verräter; die Stände wollen lieber alles oder vielmehr nichts tun, um nur kein Opfer an ihren Privilegien bringen zu müssen.* (256a). Sel ohtlikul hetkel jätkuvad Liivimaal hoopis sisetülid, mis Schirreni meelest kui *der Gipfel der moralischen Zerfahrenheit des Landes.* (254a).³⁰⁹

Liidu moodustamine Poolaga 1557.a. saab järgmise hinnangu osaliseks — *Das Land hat jetzt, was es gewollt, den Frieden, ohne Blut, ohne Ruhm, ohne Nutzen /.../.* (256b). Taas valitseb maal muretus, kuni Venemaa sissetungini 1558.a. jaanuaris, millele ei avaldata mingit vastupanu — *jetzt schon sehen Sie überall nur den tiefsten Verwall, die furchtbarste Schuld, eine Nemesis sonder Gleichen.* (262b). Oldi valmis *jede Schmach lieber zu ertragen als den Krieg.* (224a). Nõnda *war jetzt die Zeit gekommen, wo Livland unterliegen musste*, küsimus oli vaid, kuidas. Schirreni omapoolseks soovitusel on vastavalt tema dramaatilisele ajaloonägemusele *nach tapferen Gegenwehr sich einen ehrenvollen Untergang* kindlustada, (225b) kuid selle asemel valiti nii viletsus kui ka häbi. Selle näitlikustamiseks järgneb põhjalik sõjategevuse kirjeldus, kus puudub aga igasugune sidusus, olles ka Schirreni enda meelest vaid kui *Wirrwarr* (144a).³¹⁰ Igal juhul jääb taolisest

³⁰⁸Iseenesestmõistetavalt lisandub neile ka maa geograafilisest asendist tingitud olukord, kuid see aspekt ei leia Schirrenil kusagil kuigi rõhutatud esiletõstmist.

³⁰⁹*Die innere Uneinigkeit, genährt von schlauen, gewinnsüchtigen Nachbarn, wuchs damals mit jeden Tage; so kam es, dass als die ernste Stunde nun endlich hereinbrach, statt die letzten Kräfte zusammenzuraffen, die Häupter des Landes verzagend nach aussen schauten, fremder Hülfe harrend.* (9a).

³¹⁰*Die Geschichte der Jahren 1562– 1577 hat fast von nichts anderem zu berichten als von Häusernehmen und Häusergeben; das flache Land war wüst und unsicher /.../.* (325a). *Es ist die Zeit der Wegelagerer und Räuber. Sicher ist nur, wer hinter Mauern sitzt, und ganz sicher nur hinter denen Rigas und Revals. Es ist die Zeit der Abenteurer* (318b). */.../ ein grosser Teil des Landes weiss überhaupt nicht, woran er ist eigentlich.* (319a). *Es*

sõjaesitusest mulje, et liivimaalaste poolt ei avaldatud vähimatki vastupanu ning kõik kindlused anti ära hämmastava kiirusega. Üksnes ordumeister Fürstenberg püüab midagi päästa — *nur ein Mann im Lande ermisst die Lage der Dinge, den Fürstenberg lässt es nicht ruhen*, (257a) kuid üldise moraalse allakäigu tingimustes on isegi tema võimetu olukorda muutma.

Taalise poliitilise allakäigu juures eristab Schirren kolme faasi, mis kõik on seotud eelkõige taas üksikindiviidide moraalse palgega. Esmalt allakäigu kujunemine *durch Selbstsucht, Gleichkültigkeit, Entkräftigung*, seejärel tolle stabiliseerumine *in kläglicher Feigheit, in selbstbewussten Verrat*, ning lõpetades *in der vollen Verrath gemeiner Berechnung*. (266a). Esimene etapp oli Schirreni meelest kujunenud juba enne Liivi sõja algust, teine sai alguse peale Narva vallutamist (1558) ning allakäigu viimane faas, kasuahne reetmine, algab Schirreni meelest samal aastal peale Tartu langemist, mida on vaadeldud kui järjekordset näidet moraalsest laostumisest.

Schirreni personifitseerivale ajaloomõistmisele iseloomulikul kombel kaob aga ka viimane lootus alles Kettleri valimisega Fürstenbergi asemel ordumeistriks. *Denn jetzt ist der Fall unrettbar, unausbleiblich verbindet sich der Untergang livländischer Kraft, livländischer Freiheit, livländischer Ehre mit dem Namen Kettler*. (272b). Kuid selleks ajaks, mil ta sõlmis oma häbiväärsed lepingud Poolaga, oli maa juba nõnda allakäinud, et *nur wenig Thränen dem Untergange der Selbstständigkeit flossen, die 300 Jahre in schwerem Kampf von den Vätern aufrecht erhalten worden war /.../* (9b) ning Kuramaa langeb ilma suuremate protestideta *der gierigen Hand Gotthard Kettler's als Lohn des Verrates zu /.../*. (9a).

Sellega variseb Liivimaa poliitiline korraldus lõplikult kokku— *Mit dem Frühjahr 1562 ist die Selbstständigkeit Livlands auf immer dahin* (313a) ning *der vollständige Zerfall in Atome wird nur verhindert durch den Zusammenhang der einzelnen Korporationen*. (342a).

Hinnates eelnevat kokkuvõtvalt, avaldab Schirreni arvamust, et kui hinnata Liivimaa iseseisvuse perioodi isegi kõige hullemates toonides — *es sei eine Zeit kleinlicher Interessen, eine Zeit der Roheit, des Eigennutzes gewesen, ihre politische Bedeutung sei 0*, isegi siis tekitab ta igas põhjalikus ajaloolases mulje, et *see eine Zeit der Freiheit und Position war, im Gegensatz zur Folgezeit, zur Zeit des Lakaientums, der kalten Resignation, der machtlosen Opposition*. (341b). Ilma iseseisvuse ja valikuvabaduse

ist, wie schon oben gesagt, ein fortwährendes Nehmen und Geben der Schlösser (von seiten der livländer), aber mehr das letztere. (326a).

järgneb 1562.a. vaid pidev konspireerimine, poolte vahetamine jne., mis juba inimloomusele omane.

Siiski ei tähendanud iseseisvuse kaotamine Liivimaa täielikku hukku ning Schirrenil ei jää üle muud kui vaid imestada, et peale nõnda põhjalikku füüsilist ja moraalset hävingut sai tekkida uus sugupõlv. (263a). Kuid see siiski sündis, saabub *Patkul und seine Zeit, wie glänzend bewähren sie, dass noch lebensfrische Keime unter dem scheinbaren Ruin fortglimmen, die Autonomie der Korporationen beherrscht wieder die Politik /.../*. (313b).

Selline on Schirreni Liivimaa ajalookäsitluse ülesehitus ning järgnevalt pöördus selle aluseks olevate ajalootoreetiliste ja metodoloogiliste seisukohtade vaatlemisele.

3.2. Schirreni ajaloomõistmine ja -esitus

Vaadeldes Schirreni Liivimaa ajaloo loenguid ning tema teisi trükis ilmunuid kirjutisi, siis nende juures kerkivad esile mitmed iseloomulikud jooned, mis pole tingitud mitte niivõrd käsitletavast teemast, kui Schirreni üldisest ajaloomõistmisest ja maailmavaatest. Järgnevalt käsitleksin mõningad Schirreni esitusviisi iseärasusi ning ajaloolisi põhiseisukohti, mis tunduvad püsivat samastena läbi kogu tema loomingut.

Esimeseks tähelepanuväärivaks küljeks on Schirreni ajalooesituste kirjanduslik ülesehitus, tema keele ja kompositsioonivõtete kasutus, iga narratiivse jutustuse spetsiifikat määrav, käsitletava materjali juures rakendatav individuaalne korrastamisviis.³¹¹ Kuna just paljuski tänu oma stilistilistele võimetele nautis Schirren suuremat populaarsust,³¹² pole liiast sellele valdkonnale tähelepanu pöörata. Seejuures pole huvitunud mitte niivõrd esituse keelekasutuse formaalsest küljest ega narratiivse loogika põhjalikumast analüüsist, kui vaid paarist kõige ilmsemalt esilekerkivamast rõhuasetusest.

Schirreni jutustusvorm kannab alati äärmiselt selgelt romantistliku kirjutamistraditsiooni pitserit, sellele tüüpilise dramaatilise esitusviisiga,³¹³ kus tuues esmalt esile valitsevate tingimuste raskust või kaasaegsete moraalset allakäiku on loodud sobilikult

³¹¹F.K. Stenzel, *Typische Formen des Romans*, Göttingen 1964.

³¹²*Schirren war literarisch und ästhetisch viel zu hoch veranlagt, um nicht zur Kunst plastischer und eindrucksvoller Darstellung geradezu berufen zu sein.* (F. Rachfahl, Schirren, rmt.-s Schirren, *Zur Geschichte*, lk. 42). Näiteks tema esseid on veel Wittram hinnanud ülivõrdeis– *So hatte noch niemand geschrieben: in einer von Geist funkelnden Sprache, mit souveräner Beherrschung des Quellenstoffs, kühn und entschieden wertend /.../*. (*Die livländische Geschichtsschreibung, rmt.-s Rückkehr ins Reich*, lk. 150); sarnaselt Schirreni poeg C. Schirren märgib 1912.a., et *wer seine Vorträge hören durfte, erinnern sich noch heute der hinreissenden Wirkung seines Wortes.* (Schirren, *Charaktere, Vorwort*, lk. 2).

³¹³*/.../ er war ein "dramatischer Redner", der mit wohl vorbedachten, wichtigen Effekten zu arbeiten verstand und die tiefsten Wirkungen zu erzielen wusste.* (F. Rachfahl, Schirren, rmt.-s Schirren, *Zur Geschichte*, lk.42).

kontrastne taust positiivsete kangelaste tegutsemisele.³¹⁴ Nii vaatleb ka Schirren ise ajalugu sageli kui draamat, mille juures ta arvab eristada võivat veel komöödiat ja tragöödiat,³¹⁵ ning kutsub oma positiivseid tegelasi sõnasõnalt kangelasteks, kes iseenesest mõistetaval kombel omavad asja juurde kuuluvat *heroische Willensrichtung*'it.³¹⁶ Juba sellise kirjandusliku eelmeelstatuse, traagilise maailmavaate tõttu otsib Schirren ajaloost eelkõige dramaatilisi hetki või neid leidmata loob neid ise, märgates seni tähelepanuta jäänud kohtades *tiefere Ernst eines Conflicts*.³¹⁷ Oma žanrielistuse ning isiklike kogemuste põhjal, nähes kadumas kõike, mida ta hindab, vaatleb Schirren ajalugu kui tragöödiat, kus resigneerivalt vaatekohalt on jälgitud arenguid, mis juba varasema determineerituse tõttu on paratamatule kadumisele määratud.

Samuti on Schirrenile iseloomulik sagedane *Nemesis* mõiste, kreeka tasakaalujumalanna nime kasutamine ajalookäigu kirjeldamisel. Eelkõige on selle all silmas peetud pool müstilist ajaloolise õigluse valitsemist, nägemust maailma eetilisest korrast, kus inimeste õnn või õnnetus on otseselt seotud nende tegude moraalse küljega. Leides eriti sagedast kasutamist tragöödiakirjanike poolt alatusele ja reetmisele järgnenud vältimatu karistuse põhjendamisel, on Schirren järginud sama traditsiooni.³¹⁸

Samal ajal kasutab Schirren iseloomulikult kombel mitmeid ilukirjanduslikke võtteid, näiteks rohkesti metafoore jms, nende abil oma esituse esteetilist külge rikastad püüdes,³¹⁹ samas minemata oma tekstide parema loetavuse nimel siiski nõnda kaugele, kui näiteks Mommsen, kes asendas oma Rooma ajaloos raskestimõistetavamad originaalmõisted ja nimetused kaasaegsematega.³²⁰ Ilukirjanduslike võtete hulka, mida Schirren aga sagedamini kasutab, kuulub näiteks ajaloolise ja kaasaegse perspektiivi segiajamine. Kui domineerivalt on tema ajalookäsitlused esitatud distantsilt, jutustaja vaatekohalt, siis vahel ootamatult ajaloolise romaani stiilis minevikutegelaste endi silme läbi. Nõnda esitab Schirren

³¹⁴Seda momenti Schirreni ajaloomõistmises on esile toonud ka J. Vasar oma Schirreni käsitluses, seostades seda aga rohkem tema psühholoogilise eripäraga.

³¹⁵Zur Geschichte, lk. 76, 82.

³¹⁶Samas, lk. 66; vt. ka lk. 67, 74.

³¹⁷Samas, lk. 66, samuti kirjandusliku lähenemise näiteks oleks Schirreni üks meelisolukorrakirjeldusi, kus valikuvõimalusteks on vaid kuulsusrikas või autu hukk ning kus peakangelased oma saatusest teadlikena traagilise lõpuni lähevad. Nõnda Carl XII– *in die Gegenwart ausströmenden Glanz ruhmvollen Falles, da es sonst keine Wahl gab, als ruhmlos zu fallen*. (Schirren, Zur Geschichte, lk. 93); W.v. Plettenberg– *Auf Ruhm und Glanz konnte Plettenberg in seiner eingeschränkten Stellung nicht sinnen, aber einen ehrlichen Untergang hoffte er, wenn es zum Auessersten käme, sich zu erwerben*. (Vorlesungen, lk. 137b); *So hatte der Orden nur die Wahl, ob er kämpfen und untergehen, oder nicht kämpfen und untergehen wollte*. (Vorlesungen, lk. 62a).

³¹⁸White'i tekstianalüüsi järgi kuuluksid Schirreni tekstid nagu nt. Tocqueville omad oma narratiivse struktureerituse (*emplotment*) poolest vaieldamatult tragöödia arhetüübi alla. (Metahistory, lk. 8jj.; 191jj.).

³¹⁹Nõnda on Liivimaa kui *ein neuer Damm zur Bändigung der Wogen vor den Sitz abendländischer Cultur* (Vorlesungen, lk. 97a).

³²⁰Vaid vahel harva kasutab Schirren seda meetodit, rääkides näiteks kord juba XVI saj. Liivimaaal konservatiividest ja liberaalidest. (Vorlesungen, lk. 323a).

näiteks ordumeister Fürstenbergi Eestimaa rüütelkonnalt kirja saamise stseeni, milles need vabandavad oma võitlusest eemalejäämist — *so weiss der Meister, jetzt folgt irgendwo ein neuer Verrat, irgend eine neue Feigheit*³²¹ või Prantsuse revolutsiooni käiku, täpsemalt 1792.a. augusti Tuillerie sündmusi kirjeldades — *als der König zurücktrat in den Saal, las er in Aller Mienen sein Urtheil*³²² jm. Mitmel pool on ta tegelaste suhu pannud olukorda selgitavaid sõnu või esitanud nende mõttekäike, meenutades seega vahel Thukydidese ja teiste antiikautorite stiilivõtteid, mis tunduvad aga üsna kohatutena XIX saj. teise poole historistliku ajalookirjutuse traditsioonis. Juba siin avaldub seega selgelt, et Schirreni eesmärgiks polnud üksnes oma ajaloolise uurimistöo tulemuste vahendamine, vaid samavõrd omistas ta tähelepanu ka esituse kunstilisele küljele. Nõnda kuulub Schirren oma keelekasutuselt ning esitusviisilt valdavalt — nagu ka Ranke, kuid veelgi enam Schlosser ja Gervinus — eelkõige XIX saj. alguse kirjanduslike ambitsioonidega ajaloolaste hulka.³²³

Schirreni ajalookäsitluste esitusviisile on iseloomulik ka rohkete üksikute piltide esiletoomine, mitte niivõrd orgaanilise arengu järgimine või ülevaadete andmine. Nõnda leiavad enamasti pikka ja põhjalikku käsitlemist vaid üksikisikute tegutsemine või mõni konkreetne juhtum ning vaid äärmiselt harva sellised ulatuslikumad ja abstraktsemad nähtused nagu reformatsioon, keskaeg, vabaduse või demokraatia ideed jms. Vahendatud on seega eelkõige üksikuid teravalt väljajoonistatud pilte, mitte aga suuremaid tervikuid, millest tulenevalt on tehtud aga ka äärmiselt vähe üldistusi. Nõnda on esituse ilmestamiseks tihti esitatud pikemaid lõike originaaltekstidest, nii kirjadest kui lepingutest, seejuures laskudes kohati ebaolulistesse üksikasjadesse.³²⁴ Kõige selle tulemusena on Schirreni ajalooesitus pahatihti äärmiselt spetsiifiline, andes tunnistust tema rõhuasetusest faktide vahendamisele, kuid nagu sama momendi tõttu juba Rankele ette heideti, tekitab mulje, et olemasolevast materjalihulgast pole suudetud ühtset tervikut luua.

Teiseks, lisaks kirjanduslikule, ajalookulu enese juurde mittekuuluvaks iseloomulikuks momendiks Schirreni ajalooesituste juures on tihti avalduv, kogu jutustuse aluseks olev Schirreni üldine maailmavaade ja inimesekäsitlus. Eriti viimane, Schirreni inimnägemus, nagu võis nentida juba Liivimaa ajalooesituse juures, omab kogu Schirreni ajalookäsitluses kesksel tähtsust ning on kogu tema ajaloomõistmist määravaks momendiks.

³²¹Ka Patkuli loengus käsitleb Schirren oma peakangelast sarnaselt— *Keine Spur von Hast, keine Spur von Rache in seinem heftigen Herzen. Ruhig überlegt er die Lage. Selbst kaum entronnen, fast verloren, denkt er an die Rettung Anderer und fasst seine Beschlüsse.* (Charaktere, Patkul, lk. 215).

³²²Charaktere, Marie Antoinette, lk. 233.

³²³Schirreni Livländische Antworti on R. Wittram oma keelekasutuselt hinnanud veel valgustuslikku traditsiooni kuuluvaks, võrreldes teda eelkõige Lessinguga. (Carl Schirrens "Livländische Antwort", rmt.-s Das Nationale als europäisches Problem, Göttingen 1954, lk. 168jj.).

³²⁴Nõnda eelkõige oma Liivimaa ajaloo loengutes kui ka Liivimaa vastuses.

Veelgi rõhutatumalt kui romantistlike kalduvustega Ranke taandab Schirren kogu ajalookulu üksikindiviidide tegutsemisele, sarnanedes selle poolest pigem Th. Carlyle'le.³²⁵

Tähelepanuväärival kombel jagab Schirren seejuures XVIII saj. ratsionalistliku ajaloofilosoofia seisukohti universaalsest ja ratsionaalsest inimloomusest. Inimest on siin mõistetud eelkõige inimkonna esindajana, kes sõltumata ajast ning kohast omab alati samast karakterit — *.../ wo nur der Mensch unter Menschen wandelt, überallhin begleitet ihn die Aufgabe seines Geschlechtes /.../*,³²⁶ *oder spiegelt sich nicht an dem Leben der Südsee-Inseln unser eigenes Werden?*³²⁷ Seejuures järgib Schirren selgelt humanistlikku, pessimistliku alatooniga Machiavelli ja Hobbesi inimkäsitlust, kus inimest on vaadeldud eelkõige kui amoraalset, kuid muutumatut algloomust omavat olendit.³²⁸ Hoolimata sellisest inimesekäsitlusest või just selle tõttu peab Schirren erinevalt Machiavellist inimese juures kõige olulisemaks tema kõlbelist külge, mitte aga edukust, rohkesti kasutades *sittliche Tüchtigkeit* kriteeriumit. Selle all mõistab ta konventsionaalset humanistlikku traditsiooni järgides eelkõige au ja julguse, kuid ka tarkuse, õigluse, ja tasakaalukuse olemasolu, mis mingi suurema idee nimel oleks valmis ennast ilma igasuguste kõhklusteta ohverdama. Varustatud selliste humanistlike väärtushinnangutega, allutab Schirren oma ajalootegelased tihti moraalsetele mõõdupuudele, mille juures eelkõige just au küsimus, *honestas*, on otsustavaks. Jagamata nõnda Machiavelli ja tema jüngrite nägemust poliitika ülimuslikkusest moraali üle, on Schirrenil just viimane alati esikohal, hoolimata praktilistest tagajärgedest— *.../ Ehre gerettet, ist Alles gerettet.*³²⁹

Oma ajalooesitustes ei jälgi Schirren mitte niivõrd seda, millist ideed või institutsiooni konkreetne indiviid esindab, vaid eelkõige seda, kuidas ja millistel põhjustel ta seda teeb, milline on esmajoones üksikindiviidide tegutsemiste eetiline külg ning võimalikud materiaalsed ajendid. Nõnda huvitab Schirrenit ajaloo juures esmalt inimene kui selline ning kuidas too erinevates situatsioonides käitub, mitte aga suuremad üksused nagu institutsioonid, ideed või ajaloo üldine areng. Selline orienteeritus avaldub juba tema omanäolisises Dante *Comedia* käsitluses, kus Beatrices pole traditsioonilisel kombel nähtud ei kiriku ega keisriidee, vaid üksnes inimliku olemuse kajastajat.³³⁰

³²⁵Th. Fasbender, Th. Carlyle. *Idealistische Geschichtssicht und visionäres Heldenideal*, Würzburg 1989, lk. 171jj.

³²⁶Charaktere, Ueber die Südsee- Inseln, lk. 4.

³²⁷samas, lk. 84.

³²⁸*.../ wen davor graut, sich im Spiegel zu erblicken, wie er ist, nicht wie er sich schmeichelt, zu sein; wen davor graut, die Bestie in sich anzufassen /.../*. (Charaktere, Macchiavelli, lk. 251). Machiavelli inimõistmise koht vt. ka U. Muhlack, *Geschichtswissenschaft*, lk. 321jj.; Q. Skinner, *Machiavelli zur Einführung*, Hamburg 1988, lk. 63jj.

³²⁹Antwort, lk. 174.

³³⁰*Aus allen Flammentänzen im Himmel; aus allen Gedankensystemen; aus allen Träumen des menschlichen Herzens, aus allen weltbewegenden Ideen— kraft deren wir leiden, ringen, und selbst überwinden und die Welt,*

Sarnaselt ka Machiavelli *il Principe*'t on vaadeldud vaid kui inimese põhiloomuse esindajat — /.../ *in dem Principe erscheint als sein Urbild der Mensch— der einfache, natürliche Mensch— mit seinem Verlangen nach Macht.*³³¹ Just sellise algse inimloomuse mõistmist peab Schirren ajaloolase juures kõige olulisemaks, ilma milleta jääks ta meelest kogu ajalugu mõistetamatuks.³³² Ajaloo ülesandeks peab ta seega eelkõige ilustamata algse inimkarakteri esiletoomist —

Das Amt der Historie ist es, zu arbeiten an der Erkenntnis der Illusionen und an ihrer Ueberwindung von innen heraus; sie soll dem Menschen, indem sie seine Entwicklung durchforscht und überschaut, einen Spiegel vorhalten, in welchem er sich sieht, wie er ist, ungetrübt von jeder Illusion, in seiner ganzen Nacktheit /.../.³³³ Es ist ein kindisches Spiel, in der Geschichte nach Wegen Gottes, den Jeder dazu nach seinem Bilde sich schafft, nach Entwicklung der Idee und wie die Formeln alle lauten, zu suchen, ehe man die Wege der Menschen und die eigene Seele erkannt hat.³³⁴

Eelkõige polemiseerib ta siin oma valgustusliku inim- ning seega ajaloomõistmise põhjal rankeliku- historistliku ajalookirjutuse traditsiooniga.³³⁵ Kritiseerides Ranke ja teiste historistlike ajaloolaste juures vahel esile kerkivat idealistlikku- metafüüsilist ajalooa suhestatust, ei pane Schirren tähele historistliku ajaloomõistmise aluseks olevat teistsugust inimkäsituslust, selle spetsiifikat tunduvalt olulisemalt määravat uuelaadset maailmatajumist.³³⁶ Historistlikud ajaloolased lähtusid eelkõige irratsionaalsest inimkäsitlusest, mis võimaldas vahel vaid intuitiivset hermeneutilist lähenemist, äärmisel juhul tegutsemisajendite tabamist,

um die wir die armselige Spanne Zeit überdauern— aus allen verlorenen und Auferstandenen Idealen,— es bleibt doch endlich nichts nach, als der Mensch und der Rest— ist Schweigen. (Charaktere, Dante, lk. 189jj.). Korrates siin pea sõna- sõnalt A. de Tocqueville mõtteid ja ajaloonägemust— *I need not traverse the earth and sky to discover wondrous objects woven of contrasts, of infinite greatness and littleness, of intense gloom and amazing brightness, capable at once of exciting pity, admiration, terror, contempt. I have only to look at myself. Man springs out of nothing, crosses time and disappears forever in the bosom of God; he is seen but for a moment, wandering on the verge of two abysses, and there he is lost. (Democracy in America, lk. 80).*

³³¹Charaktere, Macchiavelli, lk. 251.

³³²*Wie schaal und wüst, wie traurig erscheint an ihnen gemessen die rasch erlernte, hastig geübte Kunst, Geschichte zu deuten und umzudeuten nach der Laune des Tages, nach dem Stichwort von Schulen, nach dem zufälligen Wechsel von Triumphen. (Samas).*

³³³F.Rachfahl, Schirren, rmt.-s Schirren, Zur Geschichte, lk. 43. Samas, lk. 44— *Die Geschichte hat einen ehernen unerbittlichen Spiegel zu schleifen.*

³³⁴Charaktere, In Memoriam, lk. 269.

³³⁵*Das hat die Geschichte bisher versäumt. Sie ging bisher darauf aus, die grossen Ideen als "die Gedanken Gottes in der Weltgeschichte" aufzudecken und zu verfolgen, dass heisst die Menschheit in ihren alten Illusionen zu nähren und zu befestigen. (Samas, lk. 43).*

³³⁶Seda isegi niivõrd, et kogu historismi on mõistetud irratsionalismi sünonüümina, ennast just selle momendi tõttu kõige olulisemalt eelnevast valgustuslikust ajalookirjutuse traditsioonist eristades. (S. Jordan, Geschichtstheorie, lk. 149).

kuid mitte kunagi üldise inimloomuse vaatepunktist isikute moraalset hindamist või veelgi vähem ajaloost inimloomusest tulenevate seaduspärasuste leidmist.

Schirren aga, lähtudes oma ambivalentsest inimloomuse käsitlest, näeb ajaloos eelkõige sarnaste isikute³³⁷ ning seega samade probleemide aina jätkuvat taaskordumist. Nõnda on kogu tema ajalookäsitlusele iseloomulik rohkete paralleelide tõmbamine nii oma kaasaja kui erinevate ajajärkude vahel,³³⁸ millist tegevust ta ise *vergleichende Geschichtsforschung*'iks või *Parallelismus aufsuchen* nimetab.³³⁹ Juba oma 1862.a. avaloengus oli ta visandanud pildi oma kaasaja ning XVI saj. iseseisvuse kaotamise perioodide analoogiast. Sama teeb ta mitmel pool mujalgi —

*Nach einem halben Jahrhundert aber glaubt man sich wieder in die alte Zeit zurückversetzt, es treten uns da dieselbe Elemente und Korporationen entgegen /.../ und müssen wir die zweite Periode der livländischen Geschichte, die polnische und schwedische Zeit durchaus als eine Wiederholung der ersten ansehen.*³⁴⁰

Eriti meeldib Schirrenile tõmmata paralleele mineviku ja oma kaasaja vahel, tehes nn. *zeitaktuelle Anspielungen*, mis pidid tõenäoliselt ka adressaatides tekitama elavamat huvi käsitletava teema vastu. *Möge man noch so optimistisch die Gegenwart betrachten, es ist, wie in der polnischen und schwedischen Uebergangszeit /.../.*³⁴¹

Sellisest inimese ja ajaloo parallelisminägemusest tulenevalt peab Schirren võimalikuks ka minevikust kaasajale õpetuse leidmist. Nõnda küsib ta veel 1857.a. klassikalise valgustusajaloolase vaimus — *Aber ist es so thörich gewesen von den älteren Dichtern, wenn ihre Fabel schloss, nach der Moral zu fragen?*³⁴² Ka mitmel pool mujal on ta otseselt esile toonud, et ajaloo tundmine peaks aitama kaasaja probleemidele vastust leida, õpetama, kuidas mitte korrata mineviku vigu ning pakkuma üldisemaid tegutsemisorientiire.³⁴³ *Die Vergangenheit ist gewiss die beste Lehrmeisterin der*

³³⁷/.../ die Tiesenhausen, Ungern, Uexküll, sie sind seit Jahrhunderten dieselben wie früher. Ich habe 4 Uexküll gefunden, getrennt von einander durch einen Zwischenraum von mehr als einem Menschenalter; wollte man das Leben eines jeden in 4 Stücke zerlegen und dann die entsprechenden Stücke vertauschen, es käme immer das volle Leben eines Uexküll heraus. (Vorlesungen, lk. 103b, 104a).

³³⁸Samas ei kasuta ta kuigivõrd võrdlusi teiste maadega. Eranditeks vaid poola asehalduri võrdlemine Albaga Madalmaades või siis näitamaks, et keskajal oli talupoegade olukord ka teistel maadel sarnane. (95a, jj.).

³³⁹Vorlesungen, lk. 350a.

³⁴⁰Vorlesungen, lk. 313b- 314a.

³⁴¹Vorlesungen, lk. 342b.

³⁴²Charaktere, Über die Südsee- Inseln, lk. 83. Samuti oma Krüdeneri ettekande ülesandeks 1859.a. peab ta eelkõige praktilise õpetuse andmist kaasajale— /.../ wer irre gegangen ist, soll warnen vor Verirrung. (Charaktere, Frau von Krüdener, lk. 86).

³⁴³See mõte Schirrenil juba 1860.a. Krüdeneri ettekandes, seejärel korduvalt 1866.a. Liivimaa ajaloo esituses, 1869.a. Patkuli käsitlest— *Die Geschichte hat für die Frage der Zukunft keine Antwort, sie lehrt nur die Frage*

*Gegenwart, wenn ihre Lehren recht begriffen werden.*³⁴⁴ Seejuures ei tundu tema ajaloost leitavad õpetused või järeldused aga mitte niivõrd veenvate tuletistena kui rohkem postulaatidena, mis kajastavad üksnes Schirreni varasemaid poliitilisi veendumusi.

Nõnda näiteks Schirreni vastus tema viimases Liivimaa ajaloo loengus püstitatud küsimusele —

*Welche Lehre giebt diese Erkenntniss der Geschichte Livlands nun aber der Gegenwart? Die Lehre ist diese: Livland ist noch lebenskräftig genug, um kein andere Entwicklung als von innen zu dulden. Das Lakaiantum, in das es zeitweilig verfallen ist, ist noch nicht unabweisbar notwendig. Das Ziel unserer Entwicklung ist dabei das Zweite, was wir in's Auge fassen müssen. Das Erste ist die Wahrung unserer Selbständigkeit. /.../ das rechte Ziel sich von selbst nur dann erringen lassen wird, wenn vor allen Dingen erst die selbstständige Entwicklung unseres Lebens gewahrt wird; und so lehrt uns auch die Geschichte Livlands.*³⁴⁵

Selline lõppjärelendus tundub aga eelnevat esitust ennast vaadeldes üsna ootamatu või vähemalt küsitav. Analoogselt ka Schirreni poolt pakutavad praktilised tegutsemisjuhised oma kaasaegsetele pole sageli nii iseenesestmõistetavalt Liivimaa ajaloost enesest tuletatavad, kui neid on esitada püütud.³⁴⁶

Lisaks taolisele valgustuslike sugemetega inimkäsitlusele ning praktilisele ajaloolähenedamisele on Schirren ka teise kandi pealt seotud XVIII saj. ratsionaalse maailmavaatega. Nimelt leiavad Schirreni juures korduvat rõhutamist sellised valgustusliku ajalookirjutuse tsentraalsed mõisted nagu kaasasündinud inimõigused, inimväärikus ja kohustus.³⁴⁷

der Gegenwart.— (Charaktere, Patkul, lk. 219) ning sarnaselt veel 1878.a. peetud Macchiavelli ettekandes. /.../ *die jugendliche Thorheit einer persönlichen Generation, welche, weil sie einem grossem Problem gegenübersteht /.../ nun gleich vermeint, dass nie an seiner Lösung Generation um Generation sich abgearbeitet hat und Generation um Generation gescheitert ist.* (Charaktere, Macchiavelli, lk. 242).

³⁴⁴Wulffius, Schirren, lk. 33.

³⁴⁵Vorlesungen, lk. 367b, 368a.

³⁴⁶Nõnda esitab Schirreni oma loengutes nägemuse, et kogu Liivimaa tulevik sõltub— *durchaus von der Kenntniss der Hauptkrankheit der Kolonie ab. Diese ist, wie uns die Geschichte gezeigt hat die: dass die Berechtigten nie gewusst haben zu rechter Zeit von ihren Privilegien etwas aufzugeben im Interesse des Ganzen, und dass die Unberechtigten nie verstanden haben zu rechter Zeit mit ihren Forderungen zu schweigen.* (Vorlesungen, lk. 316a). Selle *Grundübel* teadvustamisest oleneb, kas kaasaeg suudab hakkama saada oma raske ülesandega *aus den geknechteten und unterdrückten Einwohnern dieses Landes sich ein Volk heranzuziehen ja selle abil auf der Basis der alten deutschen Verfassung eine der Gegenwart entsprechende Neugestaltung /.../ zu gewinnen.* Vastasel juhul kujutaks selle maa ajalugu vaid *eine Reihe von Evolutionen aus dem ursprünglichen Krankheitsstoff, mille puhul võiks vaid soovida, dass die Gegenwart möglichst bald zur Vergangenheit geworfen werde.* (samam, lk. 316b).

³⁴⁷*Gegen den Instinct der Zerstörung behaupten wir die grossen Privilegien des Rechts, der Gewissensfreiheit, der Menschenwürde /.../.* (Antwort, lk. 114, vt. ka lk. 98). Vt. ka R. Wittram, Carl Schirrens "Livländische Antwort", rmt.-s Das Nationale als europäisches Problem, lk. 168jj.

Samas mitmed teised ajalooesituse jooned viitavad Schirreni kuulumisele hoopiski positivistliku ajaloomõistmise traditsiooni. Tähelepanuväärne on fakt, et juba 1859.a. on Schirren endale tellinud **Henry Th. Buckle** (1821– 1862) 1857.a. ilmunud raamatu *History of the Civilization in England*,³⁴⁸ mida loetakse üheks kõige varajasemaks positivistliku ajalooesituse klassikaliseks näiteks, mis hiljem Saksamaal, eelkõige Droyseni poolt,³⁴⁹ terava kriitika osaliseks sai. Buckle, August Comte'i järgija ja positivismi olulisima esindaja poolt XIX saj. ajalookirjutuses, leidis rõhutamist esmajoones arusaam, et ajaloost on võimalik seaduspärasuste leidmine ning sellest tulenevalt ajalooteaduses samasuguse tõsiteaduslikkuse saavutamine nagu loodusteadustegi puhul. Selleks olevat vaja üksnes paremini mõista inimeste psühholoogilist ja füsioloogilist põhiloomust ning osata täpsemalt määratleda väliste faktorite mõjuulatust. Samal ajal universaalse inimloomuse olemasolu eeldamise ning väliste, montesquieu'like, tingimuste tähtsuse rõhutamise tõttu on Buckle teost vahel peetud aga isegi valgustushistoriograafia jäänukiks.³⁵⁰ Igal juhul säilitas positivistlik ajaloomõistmine ulatuslikumalt valgustusliku inimkäsitluse ning usu ajaloo ratsionaalse mõistmise võimalikkusesse, eristudes seetõttu tunduvalt vähem eelnevast valgustuslikust ajalookirjutuse traditsioonist kui historistlik maailmatõlgitsus.³⁵¹

Olles seega vahest isegi varem, kui mitmed tema saksa kolleegid tutvunud positivistliku ajaloomõistmisega,³⁵² on Schirren siit vaieldamatult saanud mitmeid mõjutusi. Omades juba enne analoogset valgustuslikku inimkäsitlust, on kogu positivistlik ajaloomõistmine talle kindlasti paljuski sümpatiseerinud.

Positivistlikule ajaloomõistmisele iseloomulik on juba Schirreni juures vahel esilekerkiv püüd ajaloos seaduspärasusi avastada. Nii oli ta riikide juures ametliku vale ja fanaatilise natsionalismi ilminguid vaadelnud kui paratamatu allakäigu sümptomeid, riikide poliitilise allakäigu juures esile toonud indiviidide moraalsest palgest tingitud seaduspärasusi, samuti aristokraatia ja demokraatia arengus märganud loodusseaduslikke liikumissuundi. Ka Schirreni sagedast püüdu ajaloost paralleele leida võib pidada positivismi ajaloost seaduspärasuste otsimise avalduseks. Lisaks sellele jagas Schirren positivistlikke vaadeid inimese ratsionaalsusest, ajaloo determineeritusest ning pooldas positivismi üldist didaktilist orienteeritust.

³⁴⁸TÜ TR KHO, *Bücher- Desiderata der Facultäten für die Universität Bibliothek 1856– 1870*. F. 4, nim. 1, s. 297, lk. 25.

³⁴⁹J.G. Droysen, *Historik. Beilagen. Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft*, lk. 451jj.

³⁵⁰E. Fuchs, H.T. Buckle. *Geschichtsschreibung und Positivismus in England und Deutschland*, Leipzig 1994, lk. 239.

³⁵¹Barnes, Harry Elmar, *A History of Historical Writing*, NY 1962, lk. 163.

³⁵²E. Fuchs, H.T. Buckle, lk. 276; saksa keelde tõlgiti Buckle raamat alles 1860.a.

Kindlasti ei kuulunud Schirren aga otseselt positivistliku ajalookirjutuse traditsiooni esindajate hulka. Juba positivistlike autorite äärmine teoorialembesus pidi Schirrenile vööraks jääma ning kasvõi fakt, et Buckle ise polnud kordagi arhiividesse sattunud, on selges kontrastis Schirreni eluaegse arhiivitöoga.

Vahest sellelt positivistlikult taustalt on siiski paremini mõistetav Schirreni kriitika Ranke või Droyseni idealistliku– kristliku ajalookirjutuse traditsiooni aadressil, kes ilma suuremate kahtlusteta eeldasid metafüüsiliste momentide olemasolu ajaloos, näiteks Jumala mõju ajalookäigule, ning sellest tulenevalt püüdsid ajaloos tabada mingit üldisemat mõtet, reaalsuse taga asuvaid ideid jms. Schirren on selle asemel loobunud igasugustest metafüüsilistest eeldustest, piirdudes vaid materialistlike ja psühholoogiliste selgitustega. Igatahes üheski oma ajalooesituses pole Schirren mõne sündmuse selgitamisel kasvõi kaudselt viidanud Jumala võimalikule mõjule. Selle asemel peaks Schirreni meelest ajalugu hävitama idealistlikke illusioone, nagu näiteks religioosseid tõekspidamisi ning piirduma üksnes inimese kui üksikindiviidi vaatlemise ja selgitamisega.³⁵³

Nii on ta näiteks revolutsioone vaadelnud mitte sedavõrd vaimsete kui poliitilis–materiaalsete liikumistena — *Nie und nirgends ist eine Revolution entbrannt ohne materiellen Anstoss; nie hat ein Volk allein um Religion oder Sprache etc. willen einen Kampf auf Leben u. Tod unternommen, auch die Niederländer nicht.*³⁵⁴ Ka reformatsiooni nõnda kiire võidulepääs Liivimaal põhines Schirreni meelest eelkõige materiaalsel teguritel, kuna nagu vana saksa aadli juures oli ka baltisakslaste väärtusjärjestuseks *Besitz, Herkunft und dann erst Glauben.*³⁵⁵ Nõnda on ta reformatsiooni mõistnud eelkõige kui poliitilist, mitte aga religioosset muutust, kus keskaegne läänikord asendus kaasaegsemaga. Siin kaldub Schirren juba selgelt positivistliku või materialistliku ajaloomõistmise suunas ning polemiseerib otseselt Saksamaal valitseva idealistliku traditsiooniga —

*Oft hat man sich das rasche Eindringen der Reformation in die germanischen Ländern aus falschen Ursachen zu erklären gesucht; das rührt wohl daher, dass man gemeiniglich mehr die religiöse als die allgemein psychologische und politische Seite derselben ins Auge gefasst.*³⁵⁶

³⁵³ /.../ vernichtet vor Allem Illusionen der Geschichtschreiber; vor ihr besteht nichts, was täuscht, während in unmännlicher Verblendung Generation um Generation sich immer wieder in historische Täuschungen wiegt, um das erste aller Gesetze vergessen zu können; dass der Mensch, menschlich geredet, sich selbst sein Gesetz, sein Maass und seine Strafe ist (Charaktere, Macchiavelli, lk. 238j.). Meenutades sellega äärmiselt Kanti ühte sarnast mõtteavaldust— /.../ dass der Mensch alles, was über die mechanische Anordnung seines tierischen Daseins geht, gänzlich aus sich selbst herausbringe. (Kant, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, lk. 12).

³⁵⁴ Vorlesungen, lk. 350b.

³⁵⁵ Vorlesungen, lk. 350b- 351a.

³⁵⁶ Voresungen, lk. 145b.

Schirren on oma selliste ajaloovaadetega üsna kaugele eemaldunud tolelaegsel Saksamaal tooniandvast idealismist, nagu ta ka ise oma 1881.a. kirjas Bernhard Uexküllile märgib — *dass er sich als einen zum Realismus mehr und mehr bekehrten Idealisten zu erkennen gibt*.³⁵⁷ Ebaselgeks jääb vaid, mida Schirren täpsemalt realismi all mõistab.

Igal juhul on Schirren aina enam loobunud idealistlike, vaimsete seletuste esitamisest, nagu seda olid näiteks ajalugu läbivad ideed. Kui tema 1866.a. loengus on esile tõstetud veel Liivimaa ajalugu läbivaid aristokraatia ja autonoomia printsiipe, siis hiljem on ta selliste abstraktsete selgituste esiletoomist rangemalt vältinud. Näiteks oma 1877.a. Marie Antoinette'i käsitluses ei pea ta Prantsuse revolutsiooni mitte niivõrd ideede, kui indiviidide poolt juhitavaks nähtuseks, mille kulg oleks teistsuguse iseloomuga kuninga korral võinud olla hoopis teistsugune.³⁵⁸

Erinevalt saksa kolleegidest on Schirreni juures üllatav ka optimistliku ajaloomõistmise täielik puudumine.³⁵⁹ Kui saksa ametlikus historiograafias säilis vaikiv usk ajaloo progressi veel kuni XX saj. keskpaigani, siis Schirren on järjekindlalt toonitanud inimeste ja keskkonna muutumatust, kaldudes vahel isegi pessimistliku ajalootõlgitsuse suunas — *als sollte, je weiter Geschlecht auf Geschlecht folgt, die Kluft vor dem verlorenen Glücke sich immer gähnerden erweitern /.../*.³⁶⁰ Samuti nagu oma pessimistlikus ajaloomõistmises, nõnda sarnaneb Schirren ka oma sõjatõlgitsuses XIX saj. saksa ajaloolaste hulgast kuigivõrd vaid Jakob Burckhardtile, vastandudes aga enamustele teistele historismi esindajatele. Vaid korra oma Liivimaa ajalooesituse käigus on ta sõda vaadelnud positiivses tähenduses, esile tuues, et *in Quietismus verstumpft auch zuletzt das sanguinische Volkstemperament*,³⁶¹ muidu on ta aga alati sellesse negatiivselt suhtunud, nii näiteks hinnates Põhjasõja perioodi kui kaduma läinud aega.³⁶² Kuid sellises Schirreni

³⁵⁷H.v. Taube v.d. Issen, Graf A. Keyserling, Brief an seine Tochter, August 1881, lk 270.

³⁵⁸*Nur wenig Minuten zuvor und, wenn ihn auch nur ein Rest königlichen Feuers beseelte, und er stieg zu Pferde und führte die treugebliebenen Regimenten in den Tod, er selbst voran: der Morgen war gewonnen. /.../ In dieser Sekunde entscheidet sich das Geschick, nicht nur des Königs, des königlichen Hauses, des Königthums selber, Frankreichs, der ganzen Welt, die Geschichte eines Jahrtausends, das geesen ist, eines Jahrtausends, das anbricht.* (Charaktere, Marie Antoinette, lk. 233- 34).

³⁵⁹Nõnda kirjeldab Boehm Schirrenit kui *im Zeitalter der Optimismus ein illusionsloser Pessimist wie Burckhardt*. (M.H. Boehm, Der Fall Schirren, Jahrbuch des baltischen Deutschtums, Bd. 16 (1969), lk. 17) ning Semel märgib, et *Seit Tacitus und Machiavelli mag Schirren der grösste Pessimist unter den Historikern gewesen sein*. (Die Universität Dorpat, lk. 117).

³⁶⁰Charaktere, Ueber die Südsee- Inseln, lk. 43.

³⁶¹Vorlesungen, lk. 26a.

³⁶²*Bedeutet das nicht /.../ dreissig Jahre hinter seiner Zeit zurückbleiben. /.../ und uns verlangt nicht darnach, die Erfahrung noch einmal zu machen. Wir schätzen den Zusammenhang friedlicher Entwicklung zu hoch /.../ das wir uns nach einer jener Erschütterungen sehnen sollten, welche /.../ allezeit mehr in Frage stellen, als zu schaffen vermögen.* (Antwort, lk. 183.).

rahulembuses võib näha eelkõige vaid Balti kubermangude kohalike omapärade poolt tingitud meelestatust.

Lõpetuseks, kuid vahest kõige olulisemalt, eristab Schirrenit kaasaegsetest saksa kolleegidest juba tema filosoofiline eelistus. Kui enamus saksa historistlikest ajaloolastest järgisid Leibniza, Fichte, Hegeli jt. saksa idealistlike filosoofide traditsiooni, siis Schirreni eelistuseks on olnud hoopiski materialismi kalduv Thomas Hobbes,³⁶³ keda W. Dilthey on pidanud üheks oluliseimaks ajaloolise positivismi eelkäijaks.³⁶⁴ Eelkõige oma ettekujutuse inimloomusest ja ajaloost kui pidevast võimuvõitlusest tundub Schirren, lisaks Machiavelli'le ja Tocqueville'ile paljuski võlgnevat just temale. Hobbesi arusaam inimesest — *homo homini lupus est*, ühtib hästi nii Machiavelli, Tocqueville'i kui Schirreni enda inimkäsitlusega. Nõnda oma ettekandes Marie Antoinette'i kohta tsiteerib Schirren Hobbesi ühiskondlikku põhikreedot pea sõna- sõnalt — *Daher mitten im Frieden ein verborgener Krieg Aller gegen Alle*.³⁶⁵

Hoolimata kõigist nendest esiletoodud romantistlikest, valgustuslikest ning positivistlikest eripäradest on Schirren olulisimad mõjutused, eelkõige metodoloogia valdkonnas, saanud ikkagi rankelikult- historistlikult ajaloomõistmiselt. Schirreni kuuluvust historistlikku traditsiooni esindab juba tema äärmine seotus originaalallikateni tagasimineku ja allikakriitilisuse nõudega. Juba Schirreni rohked ja põhjalikud allikatepublikatsioonid ning retsensioonid annavad selle kohta ilmekalt tunnistust.³⁶⁶

Rõhutades järjekindla allikatele toetumise vajalikkust pidas Schirren nagu hilisvalgustuse esindajad, kuid ka veel nagu Ranke ilma suuremate kõhklusteta võimalikuks ajaloolise tegelikkuse tabamise võimalust. *Es ist das Amt der Geschichte /.../ die Wirklichkeit einzusetzen in die Herrschaft, welche ihr zukommt*,³⁶⁷ olles oma olemuselt üsna identne Ranke *wie es eigentlich gewesen* postulaadiga. Korra on Schirren Ranke epistemoloogilist seisukohta ka otse tsiteerinud, esitades oma püüdlust — *Dinge selbst reden lassen*.³⁶⁸ Vaid kohatine materjali vähesus *erzeugte leicht die Besorgniss Speculationen statt Geschichte, Wahrscheinlichkeit statt Wahrheit zu bieten*.³⁶⁹ Olles nõnda

³⁶³F.Rachfahl, Scirren, rmt.-s Scirren, Zur Geschichte, lk. 43.

³⁶⁴C.v. Brockdorff, Hobbes als Polyhistor, Kiel 1939, lk. 3.

³⁶⁵Charaktere, Marie Antoinette, lk. 110.

³⁶⁶Sarnase liigse allikatega seotuse üle kurdab juba A.v. Keyserling— *Wir hätten die Kräfte eines solchen Genius, wie es Schirren ist, gern weniger verbraucht mit dem Einheimsen und Ordnen von Materialien und es lieber gesehen, wenn er mit seinen Ideen das Stückwerk des menschlichen Wissens zu einem Ganzen auf seinem Specialgebiet umgestaltet und durchleuchtet hätte. /.../ Mehr Werth legt Schirren auf die Sammlungen, die er hinterlassen wird, als auf das Meisterwerk, das wir erwirten.* (H.v. Taube v.d. Issen, Graf A. Keyserling, Brief an Baron von Uexküll, Februar 1884, lk. 372).

³⁶⁷Charaktere, Plettenberg, lk. 116.

³⁶⁸Schirren, Zur Geschichte, lk. 114.

³⁶⁹Vorlesungen, lk. 3a.

vahel sunnitud tunnistama materjali mitmetähenduslikkust või seosetust — *Ein verworrenes Bild ohne Ereignisse von Bedeutung scheint uns die Zeit zu bieten. Schauen Sie hinein in die Urkunden der Zeit, und nichts von Wichtigkeit werden Sie finden*³⁷⁰— ei kahtle Schirren siiski kusagil tõsisemalt oma esituse objektiivsuses. Tema kaasaegsete saksa ajaloolaste juures rohkem muret valmistanud ajalookirjutuse paratamatu subjektiivsuse küsimus pole Schirrenit seega kordagi paistnud suuremat vaevavat. Nõnda kajastab Schirren oma epistemoloogilistelt vaadetelt veel XIX saj. alguse naiivset ettekujutust tegelikkuse vahendatavusest ajaloo abil — *Ihr erstes Gesetz ist Wahrheit*. Samas ei suuda ta siiski jätta esile toomata oma valgustuslikku ajaloo suhestatust, oma praktilist ja moraliseerivat hoiakut, lisades, et *sie ist nicht berufen, zu unterhalten und zu bethören, sondern sie lehrt, sie strafft, sie vernichtet*,³⁷¹ seejuures märkamata, et selline hoiak seisab otseses vastuolus objektiivsuse nõudega.

Kaasaegsetele saksa ajaloolastele sarnane on ka Schirreni temaatiline rõhuasetus poliitilisele ja militaarajaloole ning kultuuriajaloo vaenulikkus, mida ta iseloomustab kui *elendste Art von Geschichtsschreibung, die es überhaupt gibt*.³⁷² Ka tema üldine poliitiline meelestatus on iseloomulik eelkõige historistlikule, mitte aga valgustuslikule või positivistlikule ajalookirjutusele, mille eredaimaks näiteks oleks kindlasti *Livländische Antwort*, mis on pärvinud võrdlust isegi Treitschke teostega.³⁷³

Schirreni poliitilise maailmavaate aluseks on kujutus demokraatlike ja aristokraatlike printsiipide võitlusest ning ühiskonnakorralduse ideaaliks nende mõlemate printsiipide ühendus, ühiskond, mis oleks nii egalitaarne, materiaalne ja utilitaarne, kuid samal ajal ka individuaalne, idealistlik ja heroiline. Selle saavutamiseks peab ta kõige sobivaimaks mõõdukat konservatismi, mis orgaanilise arengu printsiipe järgides läbi viia reforme, aga mitte revolutsioone.

Schirreni kuuluvusest XIX saj. saksa ajaloolaste generatsiooni annab tunnistust ka tema aristokraatne ajaloomõistmine ja sellele omane tõrjuv hoiak inimmasside suhtes. *Der Rassenkrieg /.../ auf den Instinct der Massen gebaut ist das Chaos*.³⁷⁴ Ajalugu juhtivateks jõududeks jäävad Schirrenil alati üksikud esilekerkivad individid.³⁷⁵ Kui positivistlik ajaloomõistmine tegeles eelkõige statistilise materjali ning laiemate inimmassidega ning

³⁷⁰Vorlesungen, lk. 94a.

³⁷¹Charaktere, Macchiavelli, lk. 238.

³⁷²I. Neander, Schirren, lk. 201.

³⁷³Wittram, „Livländische Antwort“, rmt.-s Nationale, lk. 178 jj.

³⁷⁴Antwort, lk. 110.

³⁷⁵/.../ es sondern sich von der Masse des Volkes fortschreitende Phalangen und weisen den Weg. /.../ Aber die Masse selber nach vorne rufen, ihr einreden, dass sie den Weg zu weisen habe, heisst alle Civilisation vernichten /.../. (samas, lk. 110).

valgustuslik ajalookirjutus inimkonna kui tervikuga, siis juba siin eristub Schirren otsustavalt neist mõlemast traditsioonist.

Kaasates sel kombel oma ajalookirjutuse juures nii romantistlikke, valgustuslikke, historistlikke kui positivistlikke eeldusi nõuab Schirren ajalookirjutuselt tõe inimeste kohta, reaalsete jõudude tegutsemise esiletoomist, kaasaja õpetamist ning seda kõike eelkõige konkreetsetele faktidele toetudes. Nõnda liikudes idealistliku ja materialistliku maailmamõistmise vahepeal, on Schirren püüdnud luua uut ajaloo filosoofiat, mida võiks nimetada realistlikuks humanismiks ning mis meenutab vahest kõige rohkem A. Tocqueville'i ajaloomõistmist ja -kirjutust.³⁷⁶

3.3. Schirren XIX saj. saksa ajalookirjutuse kontekstis

Olles vaadelnud 1866.a. peetud Liivimaa ajaloo loengute ning tema üksikute trükis ilmunud kirjutiste baasil Schirreni ajalooesituste aluseiks olevaid tõekspidamisi, püüan järgnevalt kokkuvõtvalt hinnata tema positsiooni XIX saj. saksa ajalookirjutuse kontekstis. Esmalt vaadeldes tema suhestatust XIX saj. saksa historistliku ajaloomõistmisega ning seejärel tema kohta tollaegse baltisaksa ajalookirjutuse traditsioonis.

Eristades Schirreni ajalookirjutuse juures teksti ja maailmavaatelist tasandit ning vaadeldes tema historistlikule traditsioonile iseloomulike mõistekategooriate kasutust võib Schirreni ajaloomõistmises selgelt eristada erinevatelt ajalookirjutuse traditsioonidelt saadud mõjutusi.

Nõnda Schirreni allikatekasutus ning nendega töötamise meetod annab tunnistust tema vaieldamatust kuulumisest historistlikku traditsiooni. Nagu sealgi on Schirrenil põhiohk originaalallikateni tagasimineku nõudel ning nende võimalikult kriitilisel analüüsil, leides selles valdkonnas tähelepanuväärival kombel mitmete juhtivate historistlike ajaloolaste poolt kiitvat tunnustust. Ka Schirreni poolne allikate valik, diplomaatilise korrespondentsi selge eelistamine, on tüüpiline esmajoones historistlikule ajalookirjutusele.

Sarnaselt Schirreni teemavalik ning esitusviis on kõige lähemalt seotud just historistliku traditsiooniga. Kuigi Schirreni juures domineerib veelgi suuremal määral rõhuasetus üksikindiviididele kui enamuse tema saksa kolleegide puhul, ei eristu ta selles osas neist ka määravalt. Pigem võib Schirreni suurmeeste kultuses ja kirjanduslikumas esitusviisis näha vaid tihedamat seotust XIX saj. alguse romantistliku meelestatusega, kui see oli omane enamusele XIX saj. teise poole, kuid üsna sarnane sajandialguse saksa

³⁷⁶ H. White, *Metahistory*, lk. 199.

ajaloolastele. Igal juhul Schirreni äärmine faktitruudus, üksikasjalikkus ning suurematest üldistustest loobumine, samuti tema poliitilis– militaarajalooga piirdumine ning kultuuriajaloo täielik eiramine on historistliku ajalookirjutuse klassikalisteks tunnusteks.

Tähelepanuväärival kombel aga ajalookirjutuse tekstitasandiga, seega metodoloogia, teemavaliku ja esitusviisiga Schirreni üks- ühene kuuluvus historistlikku traditsiooni ka piirdub. Oma maailmavaatelistes seisukohtades eemaldub ta üsna selgelt saksa idealistliku historismi juures valitsevatest hoiakutest. Kasutades küll hermeneutilist meetodit on ta loobunud historistlikust inimese paratamatu irratsionaalsuse ja ainulaadsuse postulaadist, jäädes valgustusliku ratsionaalne inimkäsitluse juurde, kus inimeste hindamine toimub universaalsete eetiliste parameetrite järgi. Ajaloolase kohustuseks peab ta minevikutegelastele moraalse hinnangu andmist mitte aga niivõrd indiviidide eripärade kiretu esiletoomisega piirdumist. Saksa historismis rõhutatud inimese vaba tahte ja selgitamatuse asemel kaldub Schirren inimest vaatlema oma loomuse ning väliste tingimuste poolt determineeritud suurusena, kelle käitumist ja mõttemaailma on piisavalt põhjaliku allikastuudiumi korral võimalik ratsionaalselt seletada ja seetõttu hinnata.

Nagu historistlik traditsioon jagab ka Schirren inimmasse eiravat ajaloomõistmist ning järgib vaid üksikindviidide tegevust. Kui historistlikus traditsioonis olid ajaloos esilekerkivad üksikindviidid tähelepanu keskpunktis aga eelkõige kui nende kaudu avalduvate ideede kandjad, kui ajastu esindajad, siis Schirreni juures, kes aina enam eemaldus idealistlikust maailmapildist, muutuvad suurkujud olulisteks vaid nende endi pärast. Schirreni peakangelased on vaid kui üldise inimloomuse kehastajad, kes üksnes endile toetudes või väliste tingimuste poolt sunnitudena oma saatust järgivad, kuid sõltumata ajastu valitsevatest tendentsidest nendele tihti isegi vastu töötavad. Seega kui historismis kehtisid suurkujudena eelkõige 'õiget' ideed järginud ja sellega ajaloo kulgu mõjutanud inimesed, siis Schirren tunneb suuremat huvi just traagiliste ja ebaõnnestunud karakterite vastu, kes seda ehedamalt oma algse inimloomusega konfronteeruvad.

Jagades küll historismi teoreetilist seisukohta, et faktid peaksid ise endi eest kõnelema, ei suuda Schirren oma praktilise ajalookirjutuse juures loobuda ajaloost moraal, kaasajale õpetuse otsimisest, järgides seega selgelt valgustuslikku *historia magistra vitae* traditsiooni. Oma ambivalentse inimloomuse käsitlest tulenevalt kaldub Schirren seejuures sagedasti ajaloost valgustuslike– positivistlike seaduspärasuste otsimisele või eri ajajärkude vaheliste paralleelide tõmbamisele.

Samuti arengumõiste kasutamisel rõhutab Schirren valdavalt historistlikku järjepidevuse olulisust ja seisukohta, et vaid sisemiste arenguseaduste järgimine annab positiivseid tulemusi, kuid ajaloo üldisema arengu mõistmises eristub ta taas oluliselt

historistlikust traditsioonist. Saksa historismi optimistliku arengutõlgitsuse — aina sügavamate ja ulatuslikemate horisontide avanemise — asemel, domineerib Schirrenil arusaam ajaloo pidevast taaskordumisest.

Saksa historismis keskset tähtsust omavat idealistlikku maailmamõistmist jagamata ei oma Schirreni loominguks ka ajaloos tegutsevate vaimsete jõudude, ideede järgimine kuigi olulist kohta. Vahel küll rääkides ideedega identsete printsiipide olemasolust ja arengust, on selliste momentide esiletõstmine Schirreni juures siiski küllaltki tahaplaanile jäänud ning tema hilisemates mõtteavaldustes hoopis terava kriitika osaliseks saanud. Mitte vaimsete ideede ja tendentside avastamine ja jälgimine maailmaajaloos ei ole tema meelest ajaloolase ülesandeks, vaid selle asemel püüd luua ajaloo abil võimalikult täpne pilt algsest, ilustamatust inimloomusest. Mõistes ideede otsimist ajaloost kui inimlike illusioonide õhutamist, asub ta siin realistlikule seisukohale ning vaatleb näiteks reformatsiooni kulgu mitte järjekordse jumaliku idee avaldusena, vaid materiaalistest põhjustest tingitud arenguna.

Ka Schirreni individuaalsuse mõiste kasutamine annab tunnistust tema valitsevast seotusest historistliku traditsiooniga. Nagu enamus historistlikel ajaloolastel on Schirrenil põhiohk üksikfaktidel ja indiviididel, eristudes sellega oluliselt valgustuslikust traditsioonist, kus üksiksündmusi vaadeldi vaid kui materjali apriorsete tõekspidamiste näitlikustamiseks. Samas ei otsi Schirren historistlikele ajaloolastele iseloomulikul kombel üksiksündmuste tagant sügavat tähendust, vaid piirdub nende empiirilise tasandiga, esindades siin XIX saj. teise poole igasugustest ajaloomõtestamistest loobunud hilishistorismi traditsiooni.

Historistliku ajaloolasena omistab Schirren erinevatele institutsioonidele ja suurematele ühendustele personifitseerivaid individuaalkaraktereid. Vaadeldes näiteks nii Liivimaad, ordu, linnasid kui rahvast ühtse tervikliku kollektiivkarakterina, kindlaid iseloomuomadusi omava organismina, on ta võimeline paari adjektiiviga, ilma üksikasjadesse laskumata, haarama ulatuslikemate sotsiaalsete tervikute olemust. Nõnda kirjeldab ta näiteks erinevaid riike kui üksikindiviide, jagades samal ajal ettekujutust tervetest ja haigetest riikidest, rahvavaimust jne.

Schirreni riigikäsitlus jääb kahjuks tema teoste suhteliselt piiratud temaatika tõttu ebamääraseks, kuid juba Liivimaa vaatlemisel kerkib esile, et ka Schirren peab riiki väärtuseks omaette, mille esmaseks ülesandeks pole mitte rahva õnnelikkuse tagamine, vaid oma iseseisvuse säilitamine. Iseseisvuse puudumisega, ehk suurima hüve — vabaduse — kaotamisega seostab ta ka kõigi kultuursete ja eetiliste väärtuste allakäigu. Nõnda mõistab

ka Schirren vabaduse all eelkõige historistlikku poliitilist, mitte aga valgustuslikku mõttevabadust.

Nagu eelnevast võis märgata, kerkivad Schirreni ajaloomõistmise juures esile mitmed nii valgustuslikud kui historistlikud maailmavaatelised seisukohad. Universaalse inimloomuse nägemusel põhinev ajaloost praktilise õpetuse otsimine, tegelaste moraalne hindamine või rohkete paralleelide tõmbamine kaasajaga tekitab mulje Schirreni kuuluvusest eelhistoristlikku traditsiooni. Samas tema allikate käsitus, teemade valik, faktiarmastus ning historismi kesksete mõistete üsna konventsionaalne mõistmine ja kasutamine kinnitab Schirreni vaieldamatult kuuluvust juba historistlikku traditsiooni.

Eelnevast lähtudes võiks Schirrenit pidada üsna omapäraseks kombinatsiooniks kogu XIX saj. läbivatest ajalooteoreetilistest suundumustest. Domineerivalt kuuludes küll Ranke allikakriitilise ja poliitilise ajalookirjutuse traditsiooni, on Schirreni juures samal ajal paljuski säilinud valgustuslikud ja romantistlikud vaated, milledele lisanduvad veel XIX saj. teisel poolel anglosaksi kultuurisfääris esilekerkivad positivistlikud mõjutused ja Schirreni üldine idealismile vastanduv realistlik filosoofiline hoiak.

Küsitav on vaid, kui ühtseks tervikuks Schirrenil kõik need erinevad vaatepunktid õnnestus sulatada. Erilist rõhku ajalooteoreetilistele ja metodoloogilistele küsimustele pole ta igal juhul pannud. Nagu võis näha tema Liivimaa ajaloo esituse puhul, oli tema ajalookäsitus pigem ebamääraste eelistuste ja antipaatiate kui süstemaatilise teooria tulemuseks. Nõnda on ta vähemalt Droyseni sarnasest teooriateadlikkusest kaugele maha jäänud, esindades näiteks epistemoloogilistes küsimustes veel sajandialguse naiivset ettekujutust ajaloolise tegelikkuse vahendatavusest.

XIX saj. lõpul Saksamaal valitsevas igasuguse valgustusliku ning veelgi enam positivistlike sugemetega ajalookirjutuse vastase ühisrinde olukorras oli Schirren igal juhul opositsiooni kuuluv ning vaid tema piirdumine üksikute kriitiliste, seega vaid metodoloogilisi küsimusi puudutavate töödega on teda säästnud põhjalikumast kriitikast. Esmajoones kuna tema peateos jäi kirjutamata, on säilinud üksnes Schirreni poolsed negatiivsed hinnangud Ranke ja oma kaasaegse preisi koolkonna aadressil — *Unendlich widerlich ist nur für jeden /.../ die in Deutschland fast überall herkömmliche Art der Geschichtsschreibung, vor allem die brandenburgisch–preussische Manier*,³⁷⁷ samal ajal kui ta enda tegevus jäi saksa juhtivamate ajaloolaste poolt ilma igasuguse tähelepanuta.³⁷⁸

³⁷⁷Wulffius, Schirren, lk. 27.

³⁷⁸Esile on armastatud tuua vaid Waitzi ja Sybeli kiitust tema esikteoste kriitilise meetodi korrektse rakendamise puhul (F. Rachfahl, Schirren, rmt.-s Schirren, Zur Geschichte, lk. 8) ning Ranke poolhalvustavat kiitust tema Livländische Antwortile — *Das Buch von Schirren /.../ habe ich mit vielem Interesse durchlaufen. /.../ Wenn ich mir eine Bemerkung erlauben darf, so wäre für uns, die wir diesen Dingen ferne stehen, eine ruhigere Exposition des Thatsächlichen zu wünschen gewesen. Ich will damit dem Autor keinen Vorwurf*

Siiski juba Schirreni kolleeg Kielist, Ranke- renessansi esindavate ajaloolaste hulka kuuluv F. Rachfahl, ei suuda jätta kahtlust avaldamata Schirreni üldise ajaloomõistmise adekvaatsuse suhtes.³⁷⁹

Selline kogu saksa kultuurisfääris domineeriv teistsugune vaimne meelestatus ja erinev ajaloomõistmine takistas ka Schirreni enda sõnul tema peateose kirjutamist,³⁸⁰ kuna oldi harjunud hoopis teistsuguse esitusviisiga. *Denn erst nach Generationen wird die Saat der Illusionen, die Ranke für die Geschichtsschreibung und ihre Freunde gesteuert /.../ geschnitten, eingebracht und endlich vergessen sein.*³⁸¹ Esindades seega Saksamaal valitseva ajalookirjutuse suhtes vaenulikku hoiakut, pole Schirren samas märganud, kuivõrd tihedalt ta ise selle traditsiooniga seotuks jäi. Enamus oma ajalooteoreetilistest vaadetest võlgnes ta vaieldamatult saksa XIX saj. historistliku ajalookirjutuse traditsioonile, ning kuigi ta ennast teadlikult sellest eristada püüdis, polnud ta võimeline selle asemel midagi oluliselt erinevat pakkuma. Nõnda piirdus tema suhtestatus saksa historismiga valdavalt vaid ühepoolse kriitikaga, mis pahatihti baseerus eelmise sajandi valgustuslikel arusaamadatel. Igal juhul ei saa Schirrenile XIX saj. saksa ajalooteaduse kontekstis omistada märgatavalt esilekerkivat originaalsust ega suuremat sügavust kui enamus teistele selleaegsetele saksa ajaloolastele ning Schirrenile baltisaksa ajaloolaste poolt osaks langenud mõõdutut ülistamist võib seletada vaid kohaliku ajalooteaduse suhteliselt suletud horisondiga.

Püüdes järgnevalt hinnata Schirreni kohta baltisaksa ajalooteaduses, siis juba oma vähese metodoloogilise ja teoreetilise huvitatuse tõttu pole ta saanud siin mängida epohhiloovat rolli. Tüüpilise XIX saj. Tartu ajaloo professorina on ta eemale jäänud igasugustest teoreetilisematest küsimuseasetustest, ning kui ajalooteadus jäi Tartus kuni Schirreni tegutsemisperioodini äärmiselt nõrgale teoreetilisele ja metodoloogilisele tasemele, siis ka Schirrenist lähtuvalt ei toimunud selles valdkonnas epohhiloovat muutust. Schirren, olles küll esimeseks Tartu ajaloolaseks, kes ulatuslikumalt järgis Ranke poliitilise ajalookirjutuse traditsiooni metodoloogilisi ja temaatilisi rõhuasetusi ning esindades

machen: denn wer könnte in Bedrängnissen wie diese sind kaltes Blut behalten: auch der Polemik zeigt der Verfasser Geist und eigenthümliche Handhabung der Sprache. Versichern Sie ihn meiner herzlichsten Theilnahme. (SW, Brief an Carl Geibel, 2. Juli 1869, Zur eigenen Lebensgeschichte, Bd. 53/ 54, 1890, lk. 485, iseloomulikult kombel on Rachfahl tendentslikult vaid osa sellest tsitaadist ära toonud, Schirren, lk. 23). Samuti nt. Treitschke on Schirrenit veel isiklikult tundnud– *Schirren /.../ ist zwar ein sehr bedeutender Mann, aber als baltischer Reaktionär (Sie kennen diese Species!) so sehr in das Frondiren gegen das deutsche Reich hinein geraten, dass er in K. nur schädlich wirken /.../ würde.* (Treitschke, Brief an Maurenbrecher 25. Dec. 1876, Briefe, Bd. III, lk. 624).

³⁷⁹*Man wird dieser Geschichtsauffassung einen Zug des Grandiosen und des Poetischen zugleich nicht absprechen können. Sie fordert freilich heraus zu mancherlei Fragen /.../ Ist nicht die Grundlage von Schirrens Geschichtsauffassung /.../ allzu sehr lediglich eine Abstraktion aus dem baltisch russischen Verhältnisse /.../.* (F.Rachfahl, Schirren, rmt.-s Schirren, Zur Geschichte, lk. 45).

³⁸⁰H.v. Taube v.d. Issen, Graf A. Keyserling, Brief an seine Tochter, August 1881, lk 270.

³⁸¹Wulffius, Schirren, lk. 31.

mõningates teoreetilistes aspektides küllaltki originaalset ajaloolähenemist, ei tundnud mingit vajadust oma teoreetiliste seisukohtade süstematiseerimiseks. Juba sellest tulenevalt ei leidnud tema ajaloomõistmise teoreetiline külg aga ka ühtegi otsesemat järgijat,³⁸² ning kindlasti on äärmiselt liialdatud kohati väljendatud arvamus, nagu oleks ta ajalooteaduse või -koolkonna rajajaks Tartus ning tema nimega uue epohhi alguse seostamine. Schirren oli küll esimeseks baltisaksa ajaloolaseks, kes märgatavalt eristus kuni selle ajani Tartus valitsevast valgustuslikust ajaloomõistmisest, kuid ka tema ei kujunenud veel klassikaliseks historistliku traditsiooni esindajaks. XIX saj. teisel poolel Tartus domineerima pääsenud historistlik ajaloomõistmine on tagasiviidav pigem tol ajal Tartus tegutsenud Ranke otsestele õpilastele Winkelmannile ja Maurenbrecherile ning veelgi enam Waitzi juures õppinud baltisakslastele³⁸³ kui Schirrenile, kes ise oli selle traditsiooni suhtes kriitiliselt meelestatud.

Kui Schirren mängis baltisaksa ajalooteaduse arengus vaid valgustuslikult historistlikule traditsioonile üleminekuajaloolase rolli, siis hoopis olulisem on tema koht baltisaksa praktilise ajalookirjutuse juures. Just siin muutuvad Schirreni Liivimaa ajaloo üldtõlgenduse rõhuasetused ja poliitilised lõppjärelused tooniandvateks, nõnda et enamus XIX saj. lõpu ja XX saj. algupoole Liivimaa ajaloo üldkäsitluste juures võib märgata otseselt Schirrenist lähtuvat järjepidevust. Üsna kindlasti oli Schirren üks esimesi baltisaksa ajaloolastest, kes veetis nõnda kaua oma ajast arhiivides ning omas sellest tulenevalt äärmiselt põhjalikke allikateadmisi. Olles samal ajal baltisaksa ajaloolaste seas esimeseks tõsiseltvõetavamaks historistliku– poliitilise traditsiooni esindajaks, on ta nende mõlema aspekti koostoimel jätnud sügava jälje kohaliku ajalookirjutuse traditsiooni.

Nõnda kuulusid 1859/61.a. ilmunud **Otto von Rutenbergi** (1802– 1864) raamat *Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurlands von der ältesten Zeit bis zum Untergang ihrer Selbständigkeit* või **Alexander von Richtleri** (1803– 1864) 1857/58. a. ilmunud kolme osaline teos *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben*³⁸⁴ veel üheselt

³⁸²Ka Hausmann märgib, et Schirren rohkem *Anregung als methodische Schulung* pakkus. (SB GEG 1910 (1911), lk. 178).

³⁸³Neander, Schirren, lk. 198.

³⁸⁴Hoolimata Ranke moto kasutamisest on see teos siiski saanud *Historische Zeitschrifti* veergudel kriitilise arvustuse osaliseks: *Wenn der Verfasser des obigen Werkes auch nicht in allen Beziehungen der ihm gestellten Aufgabe gewachsen, und deren Lösung daher nicht durchweg befriedigend erscheint /.../. Mehr als eine Vorläuferarbeit hat auch v.R. nicht geliefert /.../. Haben wir an dem vorliegendem Werke nicht selten den Mangel einer strengen Kritik von Seiten des Verfassers zu bedauern und scheint derselbe in manchen Partien von der Fülle des Materials überwältigt, so vermissen wir in noch höherem Grade den vorurtheilslosen, unparteiischen Standpunkt.* Nõnda on teda kokkuvõtvalt hinnatud kui populaarset käsitlust laiadele hulkadele. (HZ, Bd. II (1859), lk. 257). E. Seraphim kirjeldab teda kui *vielbändige Materialanhäufung* 'it. (Seraphim, *Geschichte, Zur Einleitung*, lk. V).

valgustuslikku traditsiooni.³⁸⁵ Samuti ka 1867.a. **Carl Cröger**ilt ilmunud esimene osa raamatust *Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands 1159– 1346*³⁸⁶ kujutab endast üksnes valgustusliku ajaloomõistmise ehedat näidet, kus esiletõstmist leiavad nii etnograafilised, etümoloogilised, antropoloogilised kui kultuurilised faktorid, millistele momentidele Schirreni poliitilise ajaloolähenemise juures pole enam mingisugust tähelepanu pööratud.

Alles peale Schirrenit muutub historistlik– poliitiline lähenemisviis domineerivaks. Seega oleks omaette uurimust väärt, millist otsest mõju avaldas Schirreni ajalootõlgitsus, esmajoonel tema loengukursused, järgnevatele Liivimaa ajalooesitustele. Kui 1868.a. **Julius Eckardt**ilt ilmunud *Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und kulturgeschichtliche Aufsätze* seisis veel kuigivõrd väljaspool nende mõjusfääri, siis juba 1886/87 ilmunud **Theodor Schiemanni** kaheosaline teos *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert*; 1889/90.a. ilmunud **Leonid Arbusow** vanema populaarteaduslik³⁸⁷ *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands* ning 1895/96.a. ilmunud, Schirreni otsese õpilase, **Ernst Seraphimi** *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands* kuuluvad juba vaieldamatult Schirrenilt rohkesti mõjutusi saanud ajalookäsitluste hulka³⁸⁸ ning näiteks Seraphim on ka tema enda sõnul oma teose kirjutamisel kasutanud eelkõige Schirreni loengukonspekte.³⁸⁹ Kujutades endast vaid popularistlikke eesmärke järgivaid ülevaateid ja käsiraamatuid, ei taotlenud nad iseseisva uurimuse väärtust, millest tulenevalt pääsesid Schirreni põhjalikul allikastuudiumil põhinevad vaated Liivimaa ajaloole siin kergelt domineerima. Enamus järgnevate baltisaksa ajalookirjutuse Liivimaa üldkäsitluste juures on korratud Schirreni poolt esiletõstetud rõhuasetusi ja emotsionaalseid hoiakuid.

Nii muutusid Liivimaa ajaloo liigendamise, peategelaste valik ja poliitilised lõppjärelused peale Schirrenit pikemaks ajaks püsivateks ning mitmed baltisaksa XIX saj. ajalookirjutusele iseloomulikud hinnangud sündmustele või tegelastele on just temale tagasiviidavad. Nõnda näiteks isegi veel R. Wittrami 1954.a. ilmunud *Baltische Geschichte* tundub kohati pea sõnasõnaliselt Schirreni loengukursust tsiteerivat.

³⁸⁵Eriti Rutenbergi teost on peetud valgustusliku ajaloomõistmise hiliseks näiteks, olles eelkõige seotud Schlosseri traditsiooniga; kuid ka Richteri esitusviisi on näiteks Wittram pidanud veel valdavalt eelteadusliku, romantistliku ajalookirjutuse näiteks. (R. Wittram, *Methodologische Überlegungen*, ZfO, 20. Jg. (1971), lk. 626), samas: *.../ beide in Methode und Auffassung als Geschichtsschreiber vorwissenschaftlich, Richter von der Romantik berührt, Rutenberg verspäteter Aufklärer.*

³⁸⁶Olles kantud Schlözeri valgustuslikust ja sentimentaalsest vaimust, nagu autor oma eessõnas märgib.

³⁸⁷E. Seraphimi poolt hinnatud kui *nur ein Lern- und Nachschlagebuch*. (*Geschichte*, Zur Einleitung, lk. VI).

³⁸⁸Lisaks nendele ilmusid Liivimaa üldajaloo alal 1874.a. anonüümselt *Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen* ning 1879/84 samuti anonüümselt *Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurland von der ältesten Zeit bis auf unser Jahrhundert*, kuid ka need olid pigem populaarteaduslikud kompilatsioonid kui midagi uut lisavad tööd.

³⁸⁹*Vor allem war es mir möglich die in Abschrift vorhandenen Vorträge Professor Carl Schirren, einzusehen und manch weiten Gesichtspunkt aus diesem feurigen, lebensprühenden Werk mir aneignen zu können.* (E. Seraphim, *Geschichte*, Zur Einleitung, lk. VII).

Kui Vaadeldes Schirreni rolli baltisaksa ajalookirjutuse arengu juures, tuleks eristada tema mõju siinsele ajalooteadusele ja ajalookirjutusele. Kui esimese arengu juures oli tema mõju üsna pinnapealne, siis teisel puhul on ta jäänud pikemaks ajaks olulisimaks eeskujuks.

Kokkuvõte

Vaadeldes XIX saj. saksa ajalookirjutuse arenguhooni, võib seal täheldada kindlapiirilise kirjutamistraditsiooni valitsemist, millele olid omased sarnased teoreetilised, metodoloogilised, ideoloogilised ja esteetilised arusaamad, ning kus käsitlemist leidsid kindlad kesksed teemad ja mõistekategooriad. Tähistades seda kirjutamistraditsiooni nimetusega historism, võib selle juures täheldada suhteliselt ühtse inim- ja maailmatõlgenduse olemasolu.

Rõhutatud esiletoomist leidis siin inimloomuse irratsionaalsus, millest tulenevalt inimese ja seega ka ajaloo mõistmist peeti võimalikuks vaid spetsiifilise hermeneutlise lähenemisviisi rakendamisel; õpetus ajaloos valitsevatest vaimsetest ideedest, mis moodustavad nii üksikute indiviidide, nähtuste kui institutsioonide olemuse ning omavad kindlat iseloomu ja tähendust. Historistlikud ajaloolased jagasid arusaama ajaloo orgaanilise ja iseseisva arengu tähtsusest, sarnaseid vaateid ühiskonna ja üksikindiviidi suhestatuse iseloomust, riigi olemusest, võimu ja eetika probleemidest. Ka teemadevaliku, rõhuasetuste ning esitusviisi vormide suhtes omati domineerivalt kattuvaid seisukohti. Nii eelistati poliitilist- militaarajalugu sotsiaal- ja kultuuriajaloole, rõhuasetusega üksikindiviidide mitte masside tegutsemisel. Esitusviisiks polnud mitte niivõrd analüüsiv uurimus, kui jutustav kirjeldus.

Eristudes selgelt XVIII saj. valgustusliku ajalookirjutuse traditsioonist, leidis sellise historistliku ajaloomõistmise ja -kirjutuse väljakujunemine aset XIX saj. esimestel aastakümnetel, olles seotud eelkõige W.v. Humboldti, B.G. Niebuhri ja L.v. Ranke nimedega ning leides oma selgeimalt sõnastatud väljundi 1850. aastail J.G. Droyseni poolt peetud historikaloengutes. Sel kujul muutus saksa historistlik ajalookirjutus XIX saj. õhtumaise ajalookirjutuse domineerivaks vormiks, ning kuigi XIX sajandi lõpul ning XX sajandi algul sai ta ulatuslikuma kriitika osaliseks, on tema mõju säilinud suuresti tänapäevani.

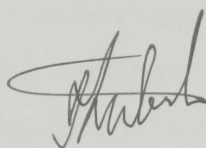
Huvituses XIX sajandi esimese poole baltisaksa ajalookirjutuse arengusuundadest, võis siin täheldada valgustusliku ajaloomõistmise- ja kirjutuse tunduvalt kauasemat püsivust kui Saksamaal. Nii kuulusid kõik XIX sajandi esimese poole Tartu ajaloo professorid veel valdavalt hilisvalgustusliku traditsiooni mõjusfääri. Omades oma saksa kolleegidega võrreldes märgatavalt nõrgemat teooria- ja metodoloogiateadlikkust, olid nad enamasti eemale jäänud Saksamaa uuematest ajalooteoreetilistest suundumustest. Siiski võis ka siin XIX sajandi ajalookirjutuses täheldada kirjutamistraditsiooni, nn. Paradigma, vahetust, üleminekut valgustuslikult historistlikule ajaloomõistmisele. Selle

protsessi ehedateks kajastajateks on G.F. Pöschmann, kes sajandi algul veel klassikalist valgustuslikku ja W. Maurenbrecher, kes 1860. aastatel juba klassikalist historistlikku traditsioonikuuluvust representeerib.

Nende mõlema tegutsemisaja vahele jäi Carl Schirreni tegevusperiood, kelles on nähtud ajalooeaduse rajajat Tartu ülikoolis ja ühte esilekerkivaimat XIX sajandi baltisaksa ajaloolast. Vaadeldes tema tööde juures ilmnevat ajaloomõistmist ja esitusviisi, võis seal võrdselt märgata nii valgustuslike kui historistlike mõjutuste olemasolu, millele olid lisandunud romantistlikud ja positivistlikud aspektid. Kujutades endast nõnda üsna omapärast segu olulisematest XIX saj. ajalookirjutuses esinevatest suundumustest, võib Schirreni kirjutisi pidada eelkõige valgustusliku– historistliku traditsiooni üleminekuperioodi, kuid mitte varaseimateks historistlikku ajalookirjutuse traditsiooni esindavateks töödeks Tartus.

Vahel on avaldatud arvamust, et Schirren oleks võinud ajalookirjutuse arengu juures mängida olulist rolli, kui ta oleks vaid oma teoreetilised vaated koondanud ühtseks tervikuks ja täpsemalt sõnastanud. Lähtudes aga arusaamast, et iga ulatuslikum ajalooesitus kannab endas selget pitsarit kirjutaja maailmavaatelistest eelistustest ja teoreetilistest seisukohtadest ning vaadeldes selle alusel Schirreni töid, esmajoones tema Liivimaa ajalookäsitlust, tundub selline hinnang üsna liialdatuna. Schirreni ajalooteosed ei näita kusagil märke erilisest teooriateadlikkusest, pigem tunduvad need ajalooteooria valdkonnas, saksa kaasaegsete ajalooteostega võrreldes, kohati mahajäänud olevat. Omades küll ulatuslikke faktiteadmisi, tundub Schirrenil nende kogumise kõrvalt olevat jäänud vähe aega mõtisklemaks, kuidas materjali esitada, ning nõnda on tema ajalooteosed rohkem teadvustamatute kui teadvustatud refleksioonide tulemuseks.

Seetõttu ei kuulu Schirren kindlasti XIX sajandi ajalookirjutuses teedrajavate saksa ajaloolaste hulka ning baltisaksa ajaloolaste ülistuskõned tema aadressil vahendavad eelkõige kogu tollaegse baltisaksa ajalookirjutuse eemalejäämist saksa ajalookirjutuse arengusuundadest. Selle asemel kajastab Schirreni looming pigem ehedalt, kuivõrd tendentslikuks, hoolimata algsest objektiivsuse taotlusest, võib ajalookirjutus muutuda, kui täpsemalt jäävad teadvustamata esitusviisi aluseks olevad subjektiivsed lähtepunktid.

Zusammenfassung

Im Laufe des ganzen XIX Jahrhunderts kann man in der deutschen Geschichtsschreibung ein Vorhandensein einer einheitlichen Schreibtradition feststellen, die bestimmte theoretische, methodologische, ideologische und ästhetische Sehweisen folgte. So wurden in dieser Tradition nur bestimmte Themen und zentrale Begriffskategorien, die auf der konventionellen Welt- und Menschauffassung beruhten, behandelt.

Besonders charakterisierend für solche Schreibtradition, die man mit dem Namen Historismus versehen kann, sind einige spezifische Voraussetzungen, wie z.B. die Betonung der menschlichen Irrationalität, wodurch die ganze Geschichtsverständnis nur durch das hermeneutische Verfahren zugänglich ist; die Ansicht von den, in der Geschichte verwaltenden Ideen, die bestimmte Eigentümlichkeiten und immanente Entwicklungsgesetze besitzen; die Betonung der Wichtigkeit der historischen Kontinuität; die übereinstimmende Fassung von der Bedeutung der Begriffen wie die Individualität und Gesellschaft, die Macht und Ethik. Auch bedeckten sich die Einsichten der historistischen Geschichtsschreibern darüber, welche Schreibformen man bevorzugen sollte.

Solche Schreibtradition hat sich in Deutschland im ersten Jahrzehnten des XIX Jahrhunderts ausgeprägt, welche Entwicklung vor allem durch die Namen wie W.v. Humboldt, B.G. Niebuhr und L.v. Ranke kennzeichnet ist und welche seinen klassischen Ausdruck in der J.G. Droysen's Historik- Vorlesungen um der Jahrhundertmitte fand. Obwohl dieser historistischen Tradition der Geschichtsschreibung schon am Ende des XIX Jahrhunderts scharfe Kritik teilhaftig wurde, bestand sie als dominierende Schreib- und Seheweise weiter und hat seinen Einfluss bis zu der Gegenwart nicht verloren.

Wenn man die historiographiegeschichtliche Entwicklungen im baltischen Ostseeprovinzen während des XIX Jahrhunderts betrachtet, kann man feststellen, dass hier die aufklärerische Anschauungen viel länger beherrscht haben als in Deutschland. Die damaligen Geschichtsprofessoren an der Tartuer Universität besaßen kein besonderes Interesse gegen die geschichtstheoretische oder –methodologische Fragen und so sind sie, von neueren deutschen geschichtstheoretischen Richtungen fern geblieben. Noch in der Mitte des XIX Jahrhunderts hat die historische Geschichtsschreibung hier keine Vertreter gehabt und erst am Ende der 1860. Jahren fand sie weitere Aufnahme. So kann man hier im 60. Jahren des XIX Jahrhunderts von einer sogenannten Paradigmawechsel in der Geschichtsschreibung sprechen, wo z.B. Historiker wie G.Fr. Pöschmann am Anfang des

Jahrhunderts und W. Maurenbrecher im 1860. Jahren völlig verschiedene Geschichtsauffassungen repräsentieren.

Zwischen den beiden genannten Historiker war in Tartu C. Schirren als Geschichtsprofessor tätig, der zum Begründer der hiesigen Geschichtswissenschaft gehalten und als eine der wichtigsten deutschbaltischen Historiker des XIX Jahrhunderts angesehen worden ist.

Wenn man doch Schirrens Werke, besonders seine Vorlesungsmanuskripte über die livländische Geschichte besichtigt, kommt hervor, dass diese neben einige historistische Gesichtspunkte auch viele aufklärerische, positivistische und romantische Tendenzen aufweisen. So ist Schirren keinesfalls ein zum Historismus gehörender Historiker, sondern steht vielmehr zwischen beiden — aufklärerischen und historistischen — Traditionen, von beiden Seiten Impulse bekommend und so einen Übergangspunkt bildend.

Dabei ist auch Schirren kein bahnbrechender Geist in der deutschbaltischen Historiographie gewesen; er hat nicht viel bessere theoretische Klarheit über seine Tätigkeit besessen als seine Vorgänger. So ist er im Vergleich mit seiner zeitgenössischen deutschen Historikern und ihrer Werken in vieler Hinsicht zurückgeblieben und seine kritische Haltung gegenüber damaligen führenden deutschen Historikern erscheint daher unberechtigt. Schirren's Werke zeigen anstatt ausdrucksvoll, wie tendenziös die Geschichtsschreibung werden kann, wenn zu dieser zugrunde liegende subjektivistische Ausgangspunkte unbewusst bleiben.

Kasutatud kirjandus

1. Allikmaterjalid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

F. 402- Tartu Ülikool

Tartu Ülikooli Teadusliku Raamatukogu Haruldaste Raamatute ja Käsikirjade Osakond (TÜ TR KHO)

F. 55. nim. 1 — Tartu Ülikool 1799- 1921:

PÖSCHMANN, Georg Friedrich, Über den Einfluss der abendländischen Kultur auf Russland bey Gelegenheit der Eröffnung der dörptschen Universität, Tartu 1802.

SCHIRREN, Carl, Vorlesungen über livländische Geschichte, Tartu 1866.

Materialien betreffs der Berufung von Carl Schirren zum Professor an der Universität Dorpat 1858.

2. Allikkirjandus

ALBUM ACADEMICUM der kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A.

Hasselblatt und E. Otto, Dorpat 1889.

ANZEIGE DER VORLESUNGEN, welche auf der Kaiserlichen Academie zu Dorpat gehalten werden. Aastakäigud 1802- 1870.

BLUM, Karl Ludwig, Einleitung in Rom's alte Geschichte, Berlin/Stettin 1828.

BURCKHARDT, Jakob, Briefe, Basel/Stuttgart 1963.

CHLADENIUS, Johann Martin, Allgemeine Geschichtswissenschaft (1752). Klassische Studien zur sozialwissenschaftlichen Theorie, Weltanschauungslehre und Wissenschaftsforschung, Bd. III, Hrsg. K. Acham, Wien/ Köln/ Graz 1985.

CRÖGER, Carl, Geschichte Liv,- Ehst- und Kurlands 1159- 1346, Bd.I, St. Petersburg 1867.

DORPATER TAGESBLATT, 1.Jg., 1863.

DROYSEN, Johann Gustav, Historik, (Textausgabe v. P.Leyh), Stuttgart 1977.

ECKARDT, Julius, Baltische und russische Culturstudien aus zwei Jahrhunderten, Leipzig, 1869.

GERVINUS, Georg Gottfried, Schriften zur Literatur, Berlin 1962.

HANSEN, August, Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippokrates. Beiträge zur Geschichte der Völkerwanderung, Dorpat/Leipzig 1844.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, Bd. I- IV, Hrsg. G. Lasson, Leipzig 1919- 1920.

- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte (1822/23). Vorlesungen. Ausgewählte Nachschriften und Manuskripte, Bd. XII, Hrsg. K.L. Ilting u.a., Hamburg 1996.
- HERDER, Johann Gottfried, Sämtliche Werke, Bd. I- XXXIII, Hrsg. B. Suphan, Berlin 1877- 1913.
- HUMBOLDT, Wilhelm von, Gesammelte Schriften, Bd. I- XVII, Hrsg. A. Leitzmann, Berlin 1903- 1936.
- KRUSE, Christian, Atlas zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten von ihrer ersten Bevölkerung an bis zu den neuesten Zeiten... Nach den besten Quellen ausgearbeitet von Chr. Kruse und von neuen durchgesetzt und fortgesetzt von dessen Sohne, dem Dr. Fr. Kruse, Halle 1827.
- LAMPRECHT, Karl, Ausgewählte Schriften. Zur Wirtschafts- und Kulturgeschichte und zur Theorie der Geschichtswissenschaft, (Hrsg.) H. Schönebaum, Darmstadt 1974.
- MAURENBRECHER, Wilhelm, Methode und Aufgabe der historischen Forschung. Rede gehalten bei den Antritt der Professur der allgemeinen Geschichte an der Universität Dorpat 5. Sept. 1867. Bonn 1868.
- PÖSCHMANN, Georg Friedrich, Einleitung in die allgemeine Menschengeschichte als Leitfaden zu akademischen Vorlesungen, I Th., Riga 1802.
- RANKE, Leopold von, Sämtliche Werke, Bd. 1- 46, Leipzig 1867- 82.
- RANKE, Leopold von, Aus Werk und Nachlass, Bd. I- IV, Hrsg. W.P. Fuchs, München/ Wien 1964- 1975.
- RANKE, Leopold von, Historische Meisterwerke. Weltgeschichte, Bd. I- XIV, Hrsg. A. Meyer u.a., Hamburg 1935- 1949.
- RATHLEF, Carl, Historische Umriss, Reval 1853.
- RUTENBERG, Otto von, Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbstständigkeit, Bd.I, Leipzig 1859.
- SCHIRREN, Carl, Charaktere und Menschheitsprobleme. Eine Sammlung öffentlicher Vorträge, Kiel 1912.
- SCHIRREN, Carl, Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin, Leipzig 1869.
- SCHIRREN, Carl, Zur Geschichte des Nordischen Krieges, Rezensionen, Kiel 1913.
- SCHIRREN, Carl, Bischof Johann von Münchhausen, BM, 28 (1881).
- SERAPHIM, Ernst, Livländische Geschichte von der "Aufsegelung" der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich, Bd.I, II, Reval 1895/ 1897.
- STRÜMPILL, Ludwig, Rückblicke auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat zur Erinnerung an die Jahre von 1802- 1865. Dorpat 1866.
- SYBEL, Heinrich von, Vorträge und Abhandlungen. Historische Bibliothek, München/ Leipzig 1897.

- TREITSCHKE, Heinrich von, Briefe, Bd. I- III, Hrsg. M. Cornicelius, Leipzig 1912- 1917.
- TREITSCHKE, Heinrich von, Aufsätze, Reden und Briefe, Bd. I- V, Hrsg. K.M. Schiller, Meersburg 1929.

3. Sekundaarkirjandus

- AHTIAINEN, Pekka; Tervonen, Jukka, Menneisyiden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historiankirjoitukseen, Helsinki 1996.
- ANKERSMIT, F.R., Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language, Boston/London 1983.
- ARBUSOW, Leonid, Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Riga 1918.
- BARNES, Harry Elmer, A History of Historical Writing, New York 1963.
- BECKER- SCHAUM, Christoph, Arnold Herrmann Ludwig Heeren. Ein Beitrag zur Geschichte der Geschichtswissenschaft zwischen Aufklärung und Historismus. Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Frankfurt a.M. 1993.
- BELOW, Georg von, Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis unseren Tagen. Geschichte und Kulturgeschichte, Leipzig 1916.
- BERG, Gunter, Leopold von Ranke als akademischer Lehrer. Studien zu seinen Vorlesungen und seinem Geschichtsdenken, Göttingen 1968.
- BERGER, Stefan/ Mark Donovan (ed.) a.o., Writing National Histories. Western Europe since 1800, London/ NY 1999.
- BERNHEIM, Ernst, Lehrbuch der historischen Methode, Leipzig 1889.
- BESSON, Waldemar (Hrsg.), Geschichte. Das Fischer Lexikon, Frankfurt a/M., 1961.
- BLANKE, Horst Walter/ Jörn Rüsen, Von der Aufklärung zum Historismus. Zum Strukturwandel des historischen Denkens, München/Wien/Zürich 1984.
- BLANKE, Horst Walter/ Dirk Fleischer (Hrsg.), Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung, Waltrop 1991.
- BLANKE, Horst Walter, Historiographiegeschichte als Historik. Fundamenta Historica, Bd. III, Stuttgart 1991.
- BLANKE, Horst Walter, Transformation des Historismus. Wissenschaftsorganisation und Bildungspolitik vor dem Ersten Weltkrieg, Waltrop 1994.
- BOEHM, Max Hildebert, Der Fall Schirren, Jahrbuch des baltischen Deutschtums, Bd. 16 (1969), lk. 17- 26.
- BOOCKMANN, Hartmut (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in Göttingen. Eine Vorlesungsreihe, Göttingen 1987.

- BRANDI, Karl, *Geschichte der Geschichtswissenschaft, I. Geisteswissenschaften*, Bonn 1947.
- BRECHENMACHER, Thomas, *Grossdeutsche Geschichtsschreibung im neunzehnten Jahrhundert. Die erste Generation (1830- 48)*. Berliner Historische Studien, Bd. 22, Berlin 1996.
- BROCKDORFF, Baron Cay von, *Hobbes als Polyhistor*, Kiel 1939.
- BRÜCKNER, Alexander, *Zur Geschichte der Geschichte*, BM 18 (1869).
- BUCK, Thomas Martin, *Zu Rankes Diktum von 1824. Eine vornemlich textkritische Studie*, *Historisches Jahrbuch*, IX (1999), lk. 159- 186.
- CROCE, Benedetto, *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*, Tübingen 1915.
- CROSSLEY, Ceri, *French Historians and Romanticism. Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*, London/ NY 1993.
- DANTO, Arthur C, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge 1968.
- DEMANDT, Alexander, *Metaphern für Geschichte. Sprachbilder und Gleichnisse im historisch- politischen Denken*, München 1978.
- DEVONSHIRE, R.L., *Life and Letters of Hippolyte Taine*, London 1902.
- DIE DEUTSCHE UNIVERSITÄT Dorpat im Lichte der Geschichte und Gegenwart. Eine Historische Studie auf dem Gebiete östlicher Culturkämpfe, Leipzig 1882.
- ENGELHARDT, Roderich von, *Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung*, Reval 1933.
- ERINGSON, L., *Prepodavanije istorij v tartuskom universitete (1802- 1918)*, Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, Bd. I, 1975, lk. 112- 122.
- ESCH, Arnold/ Jens Petersen (Hrsg.), *Geschichte und Geschichtswissenschaft in der Kultur Italiens und Deutschland*, Tübingen 1989.
- FASBENDER, Thomas, *Thomas Carlyle. Idealistische Geschichtssicht und visionäres Heldenideal*, Würzburg 1989.
- FAULENBACH, Bernd (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben*, München 1974.
- FITZSIMONS, Matthew A. (Ed.), *The Development of Historiography*, Washington/New York 1967.
- FUCHS, Eckhardt, *Henry Thomas Buckle. Geschichtsschreibung und Positivismus in England und Deutschland. Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung 9*, Leipzig 1994.
- FUETER, Eduard, *Geschichte der neueren Historiographie*, Zürich 1985.
- FREYMUTH, O., *Richard Hausmann*, (1922), SB GEG 1923, lk. 5- 25.
- GARLEFF, Michael, *Aspekte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 9, nr. 4 (1978), lk.339- 353.

- GIESEBRECHT, Ludwig, Über Kruse's Necrolivonica, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. IV, 1845.
- GIESEBRECHT, Ludwig, Die Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Russischen Ostseeprovinzen in Riga, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. III, 1845.
- GOERTZ, Hans- Jürgen, Geschichte, Hamburg 1998.
- GOOCH, G.P., History and Historians in the Nineteenth Century, London/New York/Toronto 1952.
- GROTHUSEN, Klaus- Detlev, Die russische Geschichtswissenschaft des 19. Jahrhunderts als Forschungsaufgabe, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Bd. 8, Heft 1, 1960, lk. 32- 49.
- HALLENDORFF, C. Schirren, SB GEG 1911.
- HAUSMANN, Richard, C. Schirren, SB GEG 1910.
- HEGMANN, Horst, Politischer Individualismus. Die Rekonstruktion einer Sozialtheorie unter Bezugnahme auf Machiavelli, Bodin und Hobbes. Beiträge zur Politischen Wissenschaft, Bd. 76, Berlin 1994.
- HELMOLT, Hans F., Leopold Rankes Leben und Wirken. Nach den Quellen dargestellt, Leipzig 1921.
- HEUSSI, Karl, Die Krisis des Historismus, Tübingen 1932.
- HOFFMANN, Max (Hrsg.), Geschichtsbilder aus Leopold von Rankes Werken, Leipzig 1905.
- IGGERS, Georg G., Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart, München 1971.
- IGGERS, Georg G./ James M. Powell (Hrsg.), Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline, Syracuse 1990.
- ISSAKOV, Sergei, Mälestusi Tartu Ülikoolist (17.-19. sajand), Tallinn 1986.
- JAEGER, Friedrich/Jörn Rüsen, Geschichte des Historismus. Ein Einführung, München 1992.
- JORDAN, Karl/ Erich Hofmann, Geschichte der Christian- Albrechts- Universität Kiel 1665- 1965. Geschichte der Philosophischen Fakultät, Bd. V, Th. II, Neumünster 1969.
- JORDAN, Stefan, Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und Klassischem Historismus, Frankfurt/ New York, 1999.
- KOCKA, Jürgen/ Thomas Nipperdey (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte, Bd. 3, München 1979.
- KOCKA, Jürgen, Max Weber der Historiker. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 73, Göttingen 1986.

- KOSELLECK, Reinhart (Hrsg.), Formen der Geschichtsschreibung. Theorie der Geschichte, Beiträge zur Historik, Bd.4, München 1982.
- KOSELLECK, Reinhart/ Wolf- Dieter Stempel (Hrsg.), Geschichte- Ereignis und Erzählung. Poetik und Hermeneutik V, München 1973.
- KRIEGER, Leonard, Ranke, The Meaning of History, Chicago/London 1977.
- KÄRSSIN, Andres, Politiker Carl Schirren und seine "Livländische Antwort", TÜ saksa filoloogia õppetooli diplomitöö, Tartu 1995.
- KÄRSSIN, Andres, Der Konflikt Schirren- Samarin. Deutschbalten zwischen Esten und Russen vom Beginn der Russifizierung bis in die 1860er Jahre, Nordost- Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, Neue Folge, Bd. 4 (1995), Heft 2.
- LAMPRECHT, Karl, Moderne Geschichtswissenschaft, Freiburg 1905.
- LAMPRECHT, Karl, Alternative zur Ranke. Schriften der Geschichtstheorie, Leipzig 1988.
- LAUE, Theodore H. Von, Leopold Ranke. The Formative Years, New Jersey 1950.
- LENZ, Max, Geschichte der königlichen Friedrich- Wilhelms- Universität zu Berlin, Bd.II, Halle 1910.
- LEPPIK, Lea, Johann Philipp Gustav Ewers. TÜ ajaloo osakonna magistratöö, Tartu 1995.
- LORENZ, Ottokar, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben, Berlin 1886.
- LOZEK, Gerhard, Der Epochebegriff bei Ranke, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. 35, Heft 4, 1987, lk. 291- 298.
- M. C, Zur Carl Schirrens 80. Geburtstage, Illustrierte Beilage der Rigaschen Rundschau, 10 (1906).
- MASUR, Gerhard, Rankes Begriff der Weltgeschichte, München/Berlin 1926.
- MCCULLAGH, C. Behan, The Truth of History, New York 1998.
- MEINECKE, Friedrich, Werke, Bd. I-VIII, München 1963- 69.
- MEINECKE, Friedrich, Ranke und Burckhardt. Ein Vortrag, gehalten in der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1948.
- MEINECKE, Friedrich, Zur Beurteilung Rankes, HZ, Bd. CXI, (1913), lk. 582- 599.
- MEYER, K., Theodor Schiemann als politischer Publizist (Nord und osteuropäische Geschichtsstudien, Bd. 1), Frankfurt/M., Hamburg 1956.
- MUHLACK, Ulrich, Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus, München 1991.
- MOMMSEN, Wolfgang J., Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus, Düsseldorf 1971.
- NEANDER, Irene, Carl Schirren als Historiker, in: G.v.Rauch (Hrsg.), Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, Köln 1986.
- NEANDER, Irene, Carl Schirren, "Feststehen- unsere Aktion", rmt.-s Baltische Köpfe,

- Hrsg. H. Bosse u. A. Frhr. v. Taube, Bovenden, 1953, lk. 101- 110.
- NEANDER, Theodor, Die deutsche Universität Dorpat im Lichte der Geschichte und Gegenwart, Leipzig 1882.
- NEUE ERSCHENUNGEN der russischen historischen Literatur, HZ, III, (1860), lk. 425- 440.
- NOODLA, K., Tartu Ülikooli õppejõudude isiklike raamatukogude koostisest 19. sajandi I poolel, Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, Bd. XIII, 1983.
- OEXLE, Otto Gerhard/ Jörn Rüsen (Hrsg.), Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Beiträge zur Geschichtskultur, Bd. XII, Köln/ Weimar/ Wien 1996.
- OISSAR, E., Tartu Ülikoolis kaitstud väitekirjad 1802- 1918. Bibliograafia, Tartu 1973.
- OTTO, O/ A. Hasselblatt, Von den 14 000 Immatriculierten Dorpats, Dorpat 1891.
- PETUHOV, E.V., Imperatorskii Jurjevskii, bövsij Derptskii Universitet sa sto let evo susestvovaniija (1802- 1902), Tom I: 1802- 1865, Jurjev 1902.
- PISTOHLKORS, Gert von, Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder, Berlin 1994.
- POTULNYCKYI, Volodimir, Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert, Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 46, Heft 4, 1997, lk. 475- 499.
- RACHFAHL, Felix, Carl Schirren- eine Lebensskizze, in: C. Schirren, Zur Geschichte des Nordischen Krieges, Kiel 1913.
- RAUCH, Georg von (Hrsg.), Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, Köln- Wien, 1986. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20.
- REILL, Peter Hanns, The German Enlightenment and the Rise of Historicism, Berkeley/LA/London 1975.
- RITTER, Moriz, Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft. An den führenden Werken betrachtet, München/Berlin 1919.
- RÜSEN, Jörn, Für eine erneuerte Historik Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft, Kultur und Gesellschaft 1, Stuttgart 1976.
- RÜSEN, Jörn, Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik, Bd. I. Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, Göttingen 1983.
- RÜSEN, Jörn, (Hrsg.), Theorien in der Geschichtswissenschaft, Düsseldorf 1980.
- RÜSEN, Jörn/ Wolfgang Küttler/ Ernst Schulin (Hrsg.), Anfänge modernen historischen Denkens. Geschichtsdiskurs, Bd. II, Frankfurt a.M. 1994.
- RÜSEN, Jörn, Die Epoche der Historisierung. Geschichtsdiskurs, Bd. III, Frankfurt a.M. 1997.
- RYTKÖNEN, Seppo, Barthold Georg Niebuhr als Politiker und Historiker. Zeitgeschehen

- und Zeitgeist in den geschichtlichen Beurteilungen von B.G. Niebuhr.
Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Bd. 156, Helsinki 1968.
- SCHIEHMANN, Theodor, Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert, Bd. I, II,
Berlin 1886.
- SCHIRREN, Carl Georg, Wandlung zur Quelle, Jahrbuch des baltischen Deutschtums, Bd.
23 (1976), lk. 21- 31.
- SCHOLTZ, Gunter (Hrsg.), Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine
internationale
Diskussion, Berlin 1997.
- SCHWABE, Ludwig, Dorpat vor fünfzig Jahren. Aus den Lebenserinnerungen eines
deutschen Professors, Leipzig 1915.
- SEMEL, Hugo (Hrsg.), Die Universität Dorpat (1802- 1918). Skizzen zu ihren
Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schülern, Dorpat 1918.
- SILIVASK, Karl (koostaja), Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798- 1918, Tartu 1982.
- SKINNER, Quentin, Machiavelli zur Einführung, Hamburg 1988.
- STANZEL, Franz K., Typische Formen des Romans, Göttingen 1964.
- STEINMETZ, Max (Hrsg.), Geschichte der Universität Jena 1548/58- 1958, Bd. I, Jena
1958.
- STIEDA, Wilhelm, Die Berufung von Ranke nach Dorpat, SB GEG 1924, (1926).
- STUPPERICH, Robert, G. Ewers und A.L.Schlözer. Verpflichtung und Konflikt. Rmt.-s
Östliches Europa- Spiegel der Geschichte, Hrsg. M. Hellmann, Wiesbaden
1977, lk. 201- 217.
- THOMPSON, James Westfall, A History of Historical Writing, The Eighteenth and
Nineteenth Centuries, vol.2, New York 1962.
- TRAAAT, A., Johann Philipp Gustav Ewers publitsisti ja ajaloolasena, Tartu Ülikooli ajaloo
küsimusid, Bd. X, 1981, lk. 107- 114.
- TRANSEHE, Astaf von, Baltische historische Litteratur, BM 44 (1897).
- TROELTSCH, Ernst, Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge, Berlin
1924.
- TROELTSCH, Ernst, Gesammelte Schriften, Der Historismus und seine Probleme, Bd. III,
Tübingen 1922.
- ULRICH, Hermann, Die besten deutschen Geschichtswerke. Mit einer Einleitung über die
Entwicklung der deutschen Geschichtswissenschaft. Kleine Literaturführer,
Bd.3, Leipzig 1923.
- UTE, Daniel Clio unter Kulturschock. Zu den aktuellen Debatten der
Geschichtswissenschaft, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Jg. 48, Heft
5/6, 1997.
- VAHTOLA, Jouko, Henkiset selityksperusteet Arnold Hermann Ludwig Heerenin (1760-

- 1842) historiankirjoituksessa, Oulu 1985.
- JUHAN Vasar, Juhan, Carl Schirren ajaloolasena, Akadeemilise Ajaloo- Seltsi Toimetused, IV, 1927.
- VIIIP, Tõnu, Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna humanitaaralade õppejõud ja üliõpilased 1802- 50, TÜ ajaloo osakonna diplomitöö, Tartu 1984.
- VISCHER, Eduard, Zur Geschichte der Geschichtsschreibung. Eine Nachlese, Bern 1985.
- VOGT, Joseph, Wege zum historischen Universum. Von Ranke bis Toynbee, Stuttgart 1961.
- WEGELE, Franz X. von, Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus, München/ Leipzig 1885.
- WEHLER, Hans- Ulrich (Hrsg.), Deutsche Historiker, Bd.I, Göttingen 1971.
- WENIG, Otto (Hrsg.), Bonner Gelehrte. Beiträge zur Geschichte der Wissenschaft in Bonn. Geschichtswissenschaften, 150 Jahre Rheinische Friedrich- Wilhelms- Universität zu Bonn 1818- 1968, Bonn 1968.
- WHITE, Hayden, The Historical Imagination in Nineteenth- Century Europe, Baltimore/ London 1973.
- WITTKAM, Annette, Historismus. Zur Geschichte des Begriffs und des Problems, Göttingen 1989.
- WITTRAM, Reinhard, Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180- 1918. Grundzüge und Durchblicke, Darmstadt 1973.
- WITTRAM, Reinhard, Carl Schirrens "Livländische Antwort", in: Ostdeutsche Wissenschaft, Bd. I, München 1954.
- WITTRAM, Reinhard, Rückkehr ins Reich: Vorträge und Aufsätze aus den Jahren 1939/ 1940, Posen, 1942.
- WITTRAM, Reinhard, Methodologische und geschichtstheoretische Überlegungen zu Problemen der baltischen Geschichtsforschung, Zeitschrift für Ostforschung, 20 (1971), Heft. 4, lk. 601- 640.
- WITTRAM, Reinhard, Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert, Zeitschrift für Ostforschung, 7 (1952), lk. 195- 219.
- WULFFIUS, W., Carl Schirren, BM, 58 (1927).
- ZEMLIN, Michael- Joachim, Geschichte zwischen Theorie und Theoria. Untersuchungen zur Geschichtsphilosophie Rankes, Würzburg 1988.

4. Teatmeteosed

Allgemeine Deutsche Biographie

Neue Deutsche Biographie

BOIA, Lucian (Ed.), Great Historians of the Modern Age. An international Dictionary, New York/Westport/London 1971.

LEVITSKI, G.V., Biograficeskij slovar professorov i prepodavatelej imperatorskavo Jurjevskago, byvsego Derptsikago universiteta sa sto let ego susecvovanija 1802- 1902, Tom I, Jurjev 1902.

RECKE, J.F.v./ K.E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten- Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, Bde. I- IV, Mitau 1827- 61.

WIECZYNSKI, Joseph L., The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History

Kasutatud lühendid

ADB- Allgemeine Deutsche Biographie, 56 Bde., Leipzig 1857- 1912.

BM- Baltische Monatschrift (1859- 1913, 1927- 1931).

DBBL-Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710- 1960, hrsg. von W. Lenz, Köln/ Wien 1970.

GWU- Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.

HZ- Historische Zeitschrift (1859jj.)

SB GEG- Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft

ZfO- Zeitschrift für Ostforschung (1952jj.)

LISA

Carl Schirren

Vorlesungen über livländische Geschichte

1866.a.

Loengukursuse liigendatus:

Antrittsvorlesung (Sem.I 1862)

Antrittsvorlesung (Sem. I 1866)

I. Livland von der Ankunft der Deutschen bis zum Abschluss des livländischen Staates 1186- 1347.

1. *Bis zur Aufseglung des Landes. Die beiden Bischöfe Meinhard und Berthold.*
2. *Gründung des deutschen Staates in Livland durch Albert von Buxhöwden 1198- 1229.*
3. *Livland's Verhältnis zu Reich u. Kirche.*
4. *Gestaltungen der inneren Verhältnisse des Landes. Heranbildung der Rivalität zwischen Orden und Erzbischof. Albert Suerbeer (1254- 73). Kämpfe des Ordens mit äusseren Feinden, namentlich den Litthauern, bis zur Schlacht an der Durbe.*
5. *Wilde Kämpfe des Ordens mit Russen und Litthauern. Heranbildung der universitas vasallorum Daniae. Die grosse Conföderation von 1304.*
6. *Ruhigere Verhältnisse nach aussen; in einer blutiger Zwist zwischen Orden einerseits, Erzbischof und Stadt anderseit, bis letztern durch Eberhard von Monheim in die Conföderation hineingezwungen wird.*
7. *Die Entwicklung des Verhältnisses der Eroberer zu den Eingeborenen. Aufstand derselben in Estland 1343. Höhepunkt der Macht des Ordens nach Erwerb Estlands 1347.*

II. Von dem Höhepunkt der Macht des Ordens und damit Livlands bis zur Auflösung des Ordens und bis zur Vernichtung des selbstständigen livländischen Staates. 1347- 1562.

1. *Bedeutung des livl. Ordensstaates für die Nachbarmächte und gegenüber denselben im 14. u. 15. Jahrh. Principieller Kampf der livl. Aristokratie gegen eine litthauisch- polnische und russisch- tartarische Coalition. Verderbliche Zuspitzung der Aristokratie. Trennung des livl. Ordens vom preussischen. Siegreicher Kampf des Ordens gegen die geistlichen Landesherren bis zur Wahl Sylvester Stodewäschers 1448.*
2. *Immer tieferer Verfall des Ordens vom Erzbischof Sylvester Stodewäschers bis auf Wolter von Plettenberg 1448- 1494. Siegreiche Kämpfe der Stadt gegen den Orden. An Stelle des Gegensatzes zwischen Herren und Ständen in den einzelnen Territorien Gegensatz der Stände zu einander.*
3. *Wolter von Plettenberg*
 - a. *P's Kriege mit Russland bis zum Beifrieden von Pleskau 1503.*

Bündniss mit Alexander von Litthauen. Schlachten an der Siritza und bei Pleskau 1501 d. 27. Aug. u. 1502 d. 13. Sept.

- b. *Plettenbergs schwierige Lage dem Orden, den Vasallen, den Bischöfen u.s.w. gegenüber.*
- c. *Die Reformation in Livland*
- d. *Thomas Schöning, Erzbischof. Lohmüllers Verrath; sein Vertrag zu Lübeck. Markgraf Wilhelm, Coadjutor Schönings; dessen Verbindungen mit Polen. Landtag vom 30. Juni 1530. Plettenberg verzichtet auf die Schirmherrschaft. Wilhelm unter Bedingungen als Coadjutor anerkannt. Reinhold von Buxhöwden, Bischof von Oesel. Wilhelm's missglückter Versuch auf dieses Bisthum. Die Conföderation von 1304 noch einmal gegen ihn in Kraft tretend. Plettenbergs Tod.*

4. *Die letzten Zeiten des livländischen Ordensstaates.*

- a. *Charakteristik des Treibens der Bischöfe u. des Adels zur Charakteristik der verderbten Zeit.*
- b. 25. *Vorlesung /Suhted Venemaaga, Tartu maksu küsimus/.*
- c. 26. *Vorlesung /Liivi sõja algus, vastupanu puudumine, Narva vallutamine/.*
- d. 27. *Vorlesung /Kettleri valimine Fürstenbergi koadjuutoriks, Tartu langemine/.*
- e. 28. *Vorlesung /Läbirääkimised Taani ja Poolaga, Fürstenbergi tagasiastumine/*
- f. 29. *Vorlesung /Kettleri intriigid Poolaga/*
- g. 30. *Vorlesung /Hertsog Magnus, Kettleri leping Poolaga, maa jagamine Poola- Taani- Rootsi- Vene vahel/.*

III. *Livland unter Polen*

- 1. *Allgemeines und Eingreifen Polens in die inneren Verhältnisse Livlands.*
- 2. *Die äussere Geschichte der Jahre 1562- 1577. Charakteristik der Kriegsführung.*
- 3. *Stephan Bathory; seine Kriege mit Iwan dem Grausamen; sein inneres Walten in dem wieder erworbenen Livland.*
- 4. *Der Rigasche Kalenderstreit bis zum Tode Stephan Bathorys 1584- 1587.*
- 5. *Innere Stellung des Landes zu Polen und die polnische Wirtschaft in Livland unter Sigismund.*
- 6. *Krieg Polens mit Schweden um Livland bis zur Eroberung des letzteren durch Gustav Adolph.- 1600- 1621.*

Antrittsvorlesung

Sem. I 1862

(2b) Sie wissen, meine Herren, dass ich nicht aus eigenem Antrieb hierher gekommen bin. Ihr persönlicher mehrfach wiederholter Wunsch war es, der mich bewog mich schon jetzt zu einer Arbeit zu schreiten, deren Vorbereitung ich noch manches Jahr zu widmen gehofft. Die Geschichte dieses Landes ist es, die Sie zu hören wünschen, des Landes, an welches Sie durch tausend Bande der Liebe u. der Gewohnheit, der Nationalität und des Glaubens gekettet sind, das Sie mit tausendfachen Verpflichtungen an die Vergangenheit gefesselt, mit tausendfachem Anrecht an die Zukunft ausgestattet. —

Und nicht dies allein trieb mich dazu dem Ansuchen zu willfahren. Zu diesen Anregungsgründen kommt mit würzender Hand der Reiz der Neuheit; ungeerntet steht (3a) der reiche Boden bis jetzt, des Schnitters gewärtig, besät mit freigebiger Hand. Reichlich sind die historischen Zeugnisse ausgestreut auf dem kleinen Raume, und hundertfältig lachten diese den fleissigen Forscher entgegen. Freilich ist die Vertheilung der hist. Quellen ungleichmässig nach Zeit und Ort; während eine Periode an Ueberfülle von Zeugnissen strotzt, und die Sichtung dieser mannigfaltigen Documente der Vergangenheit allein schon dem Fleisse Schwierigkeiten bietet, steht eine andere noch in das Dunkel ewiger Mythe gehüllt. Diese Ungleichartigkeit des Materials erzeugte leicht die Besorgniss Speculationen statt Geschichte, Wahrscheinlichkeit statt Wahrheit zu bieten. Doch was wir auch in dieser Beziehung zu beklagen haben, eins ist gewiss: günstiger ist wol schwerlich ein früherer Zeitpunkt gewesen, die seltenen Schätze der Vergangenheit vor unserem von scharfem Hinausschauen in die ahnungswolle Gegenwart, in die gewitterdräumende (3b) Zukunft ermüdeten Auge auszubreiten als jetzt, wo die Gegenwart uns, wenn die Zeichen nicht trügen, mit ernster Hand auf eine Katastrophe hinweist, wie wir die Merkmale einer solchen schon früher unter ähnlichen Verhältnissen gesehen haben. Zwar trügen Zeitzeichen leicht; dass Auge des besorgten Patrioten glaubt angstvoll jeden Augenblick den zündenden Blitz aus der sahlgelben Wolke niederschmettern zu sehen — und die Menschen freien und lassen sich freien, die Zeichen der Gefahr gehen worüber, bis endlich uns Donner und Blitz, und doch wie ein Dieb in der Nacht, der Tag der Revolution anbricht, mit gewärtiger Hand die Dämme des Bestehenden niederzureissen, ohne sich an irgendwelche Vorherverkündigungen noch Anzeichen zu kehren. Insofern die Merkmale mehr als blosser Anzeichen sind, insofern sie sogar dem Blindesten als der Anfang des Endes in's Auge stechen, darf der politische Fernseher hinausblicken in's Gewitter (4a) und wenn das Barometer sinkt, sich zum Schutz tiefer in seinen Mantel hüllen, dass Auge bergen.

So heute. Inmitten eines neuen chemischen Processes stehend, sehen wir überall die Gegensätze immer mehr sich schärfen; nicht aber wie früher auseinandertretend, sondern kampfdrohend sich nähernd, alles dazwischenkommende unter ihren Rädern zu zermalmen drohend. Die beiden Welttheile, die jetzt fast allein die Bühne des Weltdramas betreten, hat das Feuer schon erfaßt, wenn auf die Flammen noch nicht über unserem Haupte zusammenschlagen. Der eine, in seiner jugendstarken, stolzen Entwicklung gehemmt, niedergeschlagen, auf lange Jahre geschwächt und gebrochen; der andere, Flammen und Zündstoff ringsum, in der Mitte eine gestaltlose Masse, wie der Ring um den leeren Luftraum. Im Westen Frankreich, der Sitz mehr demokratischer, Italien, (4b) mehr nationaler Einheit. Im Osten ein riesiges Reich, beschäftigt damit auf den halbasiatischen Baum die Blüthe mühsam errungener westlicher Freiheit mit ungeschikter Hand zu propfen, die ihrer durchgemachten Jahrtausende sich bewusste Cultur des Abendlandes cursorisch in Wochen durchzumachen. Im Norden eine Schaar hartköpfiger kleiner Staaten, bereit mit den Köpfen gegeneinander zu rennen. England mit seiner isolirten Stellung, ausgerüstet, das, was es nach innen hin greift, nach aussen hin niederzuschmettern. Inmitten ein weiches, träumerisches Volk, unentschlossen und schwach, von dem Zufall alles das erwartend, was freier Wille, harte Anstrengungen nur hervorzubringen vermögen, zufrieden mit einer mittelmässigen Freiheit der Mittelmässigkeit, träumend von der Herrlichkeit der Vergangenheit, von der Herrlichkeit der Zukunft. (5a)

Und wir? Ein kleiner Körper, mit fester Kette an einen riesig grossen gefesselt, einem Meteore gleich, zu Zeiten dunkle Räume durchirrend, ohne sich aus der Bahn des grossen Planeten weiter entfernen zu können, um täglich und aber täglich Sternschnuppenartig zurückzusinken in die gewaltigen Arme desselben, vergessen und verlassen selbst von dem Mutterlande — wer wird uns nachweinen, wer einen Gedanken opfern, wenn uns die dräuende Zeit hinwegfegt uns der Bahn der kreisenden Riesenkörper?

Warum, könnte man fragen, schliessen wir uns nicht der gegenwärtigen Strömung an, warum, in kleinlichem Trotzen, stemmen wir uns gegen das Bad? Widmen wir dieser Frage einen Augenblick. Wohin treibt's, wohin zieht's? Ist es ausschliesslich die Idee des ewigen Rechts, der ewigen Freiheit, der jetzt in unklarer Begeisterung die Menge zujauchzt? Nach Jahrtausenden weiss kein Mensch mehr vom gewaltigen Drängen des Liberalismus, (5b) kein Mensch mehr von dem strengen Stillstand des Conservativen. Die Geschichte unserer Tage und die Gedanken ihrer Vorkämpfer, der Zeitführer, gleichen unwillkürlich dem Summen einer Eintagsfliege, ein weiter blickender, tieferer Gedanke ist... — und der Tod übergibt ihn mit seinem Verfasser ewiger Vergessenheit.

Deshalb wenn uns nicht ein eigener innerer Trieb fortreisst, bleiben wir unserem Ich getreu, harren wir aus bis zu der Zeit, wo die Geschichte uns die rückständige Freisprechung und Unschuldigungs- Erklärung geben wird, wo die Ausbildung und Krystallisation der jetzt gährenden Elemente vollendeter Schönheit dem Auge einen neuen Reiz darbieten wird, ohne dass der Beschauer ahnt, dass verderblich der Kampf, das Wogen auch über dem Haupte manches Guten zusammenschlug. (6a) Die Revolution der Staatenkörper geht nicht den gesetzlichen, aprioristisch von der Vernunft bestimmten Gang der Natur- Revolution; es gibt kein Gesetz hier, keine allgemeine Norm, denn alles folgt seiner eigenen, und wie die Zeitströmung sich nicht aus der Summe der einzelnen Strömungen in jedem Volke, sondern aus dem Durchschnittsresultat ihrer Richtungen ergibt, so kann auch der einzelne Staat ihr folgen, ohne sich der bestimmten Richtung eines Volkes anschliessen zu müssen. Zwar ausschliessen soll man sich nicht aus dem gewaltigen Fluss, aber noch weniger fremden Strömungen die Richtschnur entnehmen, sondern von eigenem Standpunkt, aus eigenem Antrieb in sie eintreten. Und wie kann uns die eigene Natur jetzt zum Anschluss an den gewaltigen Körper trieben, an den wir gefesselt sind? Die Grundverschiedenheit unseres innersten Wesens von dem seinen, bedingt eine (6b) nicht zu überschreitende, wenn auch auf der anderen Seite nicht so leicht zu vergrössernde Entfernung? Materieller Vortheil, Cultur, Nationalität trennt Nachbarvölker gewöhnlich von einander. Der erste, der materielle Vortheil, so sehr er anfangs die Scheidewand zwischen Völkern gründet und befestigt, weicht endlich der Zeit; das Gewerbe der Völker wechselt am leichtesten, gleicht sich allmählig aus und bietet so noch eher die Hand zu einer näheren Vereinigung. Doch schon das zweite Moment, die Culturverschiedenheit ist ein weit schwerer verschönbares; Ueberhebung von der einen, Geringschätzung der Cultur von der anderen Seite verhindert jedes Nähertreten. Jahrtausende verwischen erst allmählig die Differenzen, und endlich ist eine Vereinigung, wenn auch nicht eine Ausgleichung eingetreten, die geschichtliche Erinnerung wird die letztere stets verhindern, mag auch eine politische Verbindung längst (7a) vorhanden sein. Aber scharf einschneiden und mit sicherer Hand die Grenzen zwischen den Völkern bezeichnend steht Abstammung und Volkstümlichkeit da. — Nicht verwischen sich ihre Grenzen, wenn nicht reiner Todtschlag den Raum, den eine Nation Jahrhunderte eingenommen, allmählig leer macht, oder heimliche Vermischung wenigstens den reinen Begriff derselben vernichtet. Oft mag die Verbindung zwischen zwei so verschiedenen, aber an Kraft einander gewachsenen Körpern eine friedliche sein; selten bei der Grösse nach ungleichen, wenn nicht künstliche Verhältnisse den kleinen Körper vor dem Aufgehen in den grossen schützen, einen freundlichen Verkehr zwischen beiden vermittelnd. Doch auch dieser freundliche Verkehr tritt drohend der

Selbstständigkeit der kleinen Macht entgegen. Ist nun der kleine Körper — hier in diesem Falle ein unberechtigter (7b) Eindringling in fremdes Eigenthum, Kolonie damals, Kolonie jetzt — ist er berechtigt auf seiner eigenen Selbsterhaltung zu bestehen, oder soll er sich der Vermengung unterwerfen? Diese Frage ist die Lebensfrage Livlands. Die Antwort darauf finden wir in Livlands Geschichte. — Verschieden ist der Standpunkt des Forschers in der Vergangenheit, verschieden der des Zuschauers in der Gegenwart. Während die letztere mehr unsere Affecte reizt, unser Gefühl packt, während wir die Thaten und die Helden derselben bald in die Höhe heben, bald in die Tiefe senken, darf der ernste Geschichtsforscher weder bewundern noch verachten. Auch unsere Liv. Geschichte soll nicht ein Object unserer Zu- oder Abneigung, blos das der Betrachtung sein. — Blicken wir von unserm Standpunkte aus hinein in das Gewebe der Vergangenheit, so steht ein trübes Gemälde vor uns. Nicht herbes Schicksal allein, obgleich (8a) auch dessen scharfe Hand das dem Verderben geweihte Land ergriff, sondern namentlich schwere Schuld durchzieht die Geschichte Livlands von einem Zeitraum bis zum andern. Wohlgegründet ist der Vorwurf, den der Liberale (nicht)macht, weil derselbe seine politische Hauptschwäche in der Wurzel erfasst, dass unschuldige Reformversuche hauptsächlich die Veranlassung alles Unheils waren. Blickt hin auf die uns parallel laufende Zeit, deren 300 jährige Wiederkehr jetzt von Wenigen gekannt, von noch Wenigeren beachtet, vor einigen Monaten vor sich ging. Eine gewaltige Bewegung hatte damals die alten Republiken erschüttert, aber gebrochen war sie nicht wie heute.

Die ungemaine Aehnlichkeit der Reformation mit der Revolution der Neuzeit ist unverkennbar. Ihre wichtigste practische Folge für Livland, die Säcularisation der (8b) geistlichen Domänen, trug damals, statt, wie gehofft, die materiellen Kräfte des Landes zu stärken, den Zündstoff zu neuer Unzufriedenheit in sich, obgleich, um das Bedürfniss zu befriedigen, der Einziehung der bischöflichen Güter die der Stifter und Abteien folgte. Die nun Besitzenden traten ohne das gewohnte historische Anrecht keck unter den Herren des Landes auf, die Zurückgesetzten, vom Genusse Ausgeschlossenen, murrten über die an und für sich heilsamen Massregeln.

Wie die Säcularisation als Sieg über eine bestehende politische Corporation den practischen Schluss-stein der Reformation ausmachte, so geht ein ähnlich gewaltiger Kampf, wie er damals von der Reformation ausging, vom Liberalismus aus gegen die jetzt noch bestehenden politischen Körperschaften. Die innere Uneinigkeit, genährt von schlaun, gewinnsüchtigen Nachbarn, wuchs damals mit (9a) jedem Tage; so kam es, dass als die ernste Stunde nun endlich hereinbrach, statt die letzten Kräfte zusammenzuraffen, die Häupter des Landes verzagend nach aussen schauten, fremder Hülfe harrend.

Wie heute, so blickten auch damals die zähen Liberalen nach der jungen Morgenröthe Preussens sehndend hin; wie heute, so damals, warfen sich die Kopflofen Neuerer der grossen slavischen Macht in die Arme, damals Polen. Die Provinzen traten auseinander. Estland, nun 40 Jahre Vorkämpfer bei einer inneren Vereinigung, trat zuerst aus der Reihe der Vertheidiger und machte seinen Privatfrieden, Kurland fiel der gierigen Hand Gotthard Kettler's als Lohn des Verrates zu; Livland allein wurde die Beute Polens. — Doch als Gotthard Kettler auf dem Schloss zu Riga mit den polnischen Deputierten die Subjections- Acte (9b) am 28. Novemb. 1561 unterzeichnete, als nur wenig Thränen dem Untergange der Selbstständigkeit flossen, die 300 Jahre in schwerem Kampf von den Vätern aufrecht erhalten worden war, da wurden auch wenige Gedanken laut, die nicht, mit etwas Modification in der äusseren Form, auch heute ausgesprochen werden können und ausgesprochen werden. Und umgekehrt, wollte jemand den Gedanken der jetzigen Partheführer und Partheiglieder nur einen etwas alterthümlichen Periodenbau verleihen — wahrlich die Männer von 1561 würden beim Durchlesen nicht ahnen, dass diese Worte einer Zeit angehörten, die der ihrigen um 300 Jahre nachstände. Als dieser Gedanke mich bei Durchlesung einiger Briefe aus dieser Periode ergriff, warf ich gewaltsam Brief und Gedanke weg, aber vergebens — jedes neue Document regte dasselbe an; immer wieder war es, als ob (10a) bei der Jahreszahl durch einen Schreibfehler die 8 sich in eine 5 verwandelt hätte. Die Männer, die damals an der Spitze standen, finden ihren treuen Spiegel in der Gegenwart.

Und bricht nun der Tag der Prüfung an, was sind unsere Widerstandskräfte? Was ist unser Widerstandswille? Die alten Republiken sind nicht mehr; nicht mehr ist die solide Kraft der alten Städte auf dem Landtage, nicht tagen mehr Kurld's und Estld's Deputierte mit denen Livld's. Und wahrh. das Schicksal mit seinen Merkmalen spricht nicht günstiger für uns als damals, wo die vereinigten Provinzen nur ein Vaterland kannten. Auf dieses eine gemeinsame Vaterl. erlauben auch Sie, m. H., mir die Prädicate der 3 Provinzen zu übertragen. Ich spreche nächstens, wie vor Alters es geschah, von der Gesch. der 3 Ostseegebiete von der Gesch. Livlands. (10b)

Antrittsvorlesung Schirren's

Sem. I 1866

nachdem 4 Jahre darüber hingegangen, dass Sch. zum ersten Mal über Livl. Gesch. gelesen hatte.

M. H! Als ich vor 4 Jahren meinen Vortrag über den ersten Theil der livländ. Gesch., der die Zeit der Selbstständigkeit deutschen Lebens in der Ostsee- Kolonie umfassen sollte, begann, war es Frühling, und auf dem Boden unseres staatlichen Lebens verkündeten hoffnungswolle Birkenknospen einen gedeihlichen Sommer, man bedauerte nur, dass alles so langsam ginge. Damals schien es mir an der Zeit, namentlich darauf aufmerksam zu machen, wie das Studium livländischer Vergangenheit der Gegenwart die Lehre zurufe, viel Missgeschick sei über Livland nur daher gekommen, dass unsere Conservativen nicht (11a) verstanden, zu rechter Zeit nachzugeben, dass unsere Liberalen nicht verstanden zu rechter Zeit mit ihren Forderungen zu warten. Jetzt ist es Winter, jenes hoffnungsgrüne Leben erstarrt, und ich beginne einen neuen Cyclus von Vorlesungen über livländische Geschichte, der die Zeit vom Beginn deutschen Lebens hier im Lande bis zur Beschwörung derjenigen Capitulationen umfassen soll, welche Livland unter russische Oberhoheit brachten. Jetzt scheint es nun aber an der Zeit, statt der Lehre, die uns damals unsere Vergangenheit bieten sollte, eine Thatsache aus der Geschichte unserer Ahnen ganz besonders an uns herantreten zu lassen, ich meine die Thatsache, dass fast dieselben Capitulationen, durch deren Beschwören uns freie Entfaltung deutschen Lebens hier zuletzt unter russischem Scepter gewährleistet sein sollte, bereits zwei mal beschworen, und dieser Eid bereits (11b) zweimal gebrochen worden ist — zuerst durch die Polen, dann durch Schweden. — Livland — die deutsche Kolonie an der Osten, getrennt vom Mutterlande durch ein dazwischen liegendes feindliches Reich, von dorthier nur zu erreichen auf einem Meere, dass die Communication doch nur für einen Theil des Jahres gestattete, auf allen Seiten eingezwängt durch mächtige Nachbarn, vor deren Andrang weder Bergrücken noch Strombreiten eine Schutzmauer bildeten. — Livland musste, es war unvermeidlich, alle die Stürme über sich hinbrausen sehen, wie sie isolirte Kolonien zu treffen pflegen, die kaum durch ein Lüftchen des in der Heimat wehenden Geistes berührt werden können, dagegen ununterbrochen fremdartigen Einflüssen ausgesetzt sind, hineinverwickelt werden in einen Kampf ihnen fremder Interessen. Das Ringen (12a) der nordischen Mächte um das Uebergewicht an der Osten, es fand zum grossen Theil auf livländischem Boden statt, und jedesmal lastete der zur Zeit mächtigste Staat mit so erdrückender

Wucht auf der kleinen Kolonie, dass sein Streben unverkennbar wird, die Individualität derselben, die zu schützen er beschworen, von Grund aus zu vernichten.

Polen — unter Sigismund August und Stphan Bathory die Blüthe seiner Macht entfaltend, eng verbunden durch Glauben und Wissen mit Italien, geschützt auf Frankreich, dessen Krone sogar einmal mit der seinen vereint auf einem Haupte ruhte; durch Handelsinteressen verknüpft mit England u. Holland, von Russland nichts befürchtend, da dieses Reich, je mehr Kräfte es aufwand, um im Süden Klein- Russland wieder zugewinnen, um so schwächer im Norden war. — Polen sah es für seine (12b) Mission an, im Namen einer welthistorischen Idee, der Restitution des Katholicismus (von dessen Sieg die Welt damals wol ebenso alles Heil erwartete, wie früher vielleicht vom Sieg des Liberalismus) auf Livland nicht etwa wie die einmal zermalmende Bleikugel niederzufallen, sondern wie ein von der Hand der welthistorischen Idee geführter Hammer niederzuschmettern, nur um sich wieder zu heben und mit vervielfältiger Wucht abermals und abermals zu vernichten. Es war ein weitgreifender Plan, der sich an die Vernichtung des Luthertums in Livland knüpfen sollte. Eine Reihe von Siegen sollte sich folgen, bis weit im Westen das ketscherische England den Schlussstein des Siegestempels abgegeben hätte. In Livland sollte das Drama beginnen, in dem Possewin mit kalten Blut neben seinem König dirigierte, wie je ein Priester (13a) neben einem König- Krieger. Für wahnwitzig hätte gegolten, wer damals ausgesprochen, Polens Grösse würde sinken u. Livland gerettet werden — und Polen sank doch und Livland wurde doch gerettet.

Schweden — auf der Höhe seiner Weltstellung, als Livland sich in seinen Schutz begab; stolz auf die in Deutschland erfochtenen Siege, froh des Besitzes der im Süden und Osten errungenen Provinzen, — nur zu bald verkannte es seine Schützerstellung, nur zu bald ging es über zur Strangulierung der Provinzen.

Und doch wäre es eine rohe Geschichtsbetrachtung, wollte man in den berüchtigten Reductionen nichts als Raubanfälle der schwedischen Krone auf livländisches Eigenthum sehen. Auch hier liegt eine welthistorische Idee zu Grunde, die gegolten hat bis zur franz. Revolution, um da nicht etwa gebrochen, sondern (13b) abgelöst zu werden. An Stelle der Souveränitet des Herrschers trat die Souvränitet des Volkes in den Vordergrund. Im Namen der Souveränitet des Herrschers, von deren Sieg damals die Welt den Beginn einer goldenen Zeit erwartete, wurde die Macht des Adels in Schweden gebrochen, wurde eine Provinz nach der anderen auf die Schlachtbank geführt. Zuerst kamen Schonen und Bleckingen an die Reihe, wo dem dänischen Adel dieselben Rechte beschworen waren, wie dem Deutschen in Livland, und — wurden todtgemacht. Dann sollte Livland abgeschlachtet werden. Nicht als ob die Opfer keinen Protest

ingelegt hätten; wie oft ist der Schrei erschallt: "wir sterben, u. du hast geschworen!" Einer welthistorischen Idee gegenüber, die von Millionen Armen gestützt wird, brechen aber Eidschwüre wie Glas, und das Opfer weit entfernt in der öffentlichen Stimmung einen Schutz zu finden, wird (14a) von dieser noch mit einem Fusstritt, den man dem strangulirten Leichnam versetzt, bedacht und dann auf die Seite geworfen.

Und abermals würde man den Politiker für wahnwitzig gehalten haben, der ausgesprochen hätte, dass nach 2 Generationen schon das grosse Schweden, dem europäische Grösse schier zu klein dünkte, das im Uebermuth daran erinnerte, wie nicht nur jene Provinzen, die es neuerdings erworben, sondern wie eigentlich auch Russland, Italien, Kleinasien, Afrika schwedisch seien, weil von Warägern, die bekanntlich Normannen, also Schweden waren, in Besitz genommen, — dass dieses Schweden sich glücklich schätzen würde, nach 2 Generationen von Europa vergessen zu werden, um nur Ruhe, Ruhe zu geniessen, ungestört seine Felder bebauen zu dürfen, und dass Livland abermals gerettet würde. — (14b)

Und Schweden stürzte doch, u. Livland wurde doch zum zweiten Male vom Rande des Abgrundes gerettet. —

In dieser Thatsache der Geschichte möchte ein Trost für den Livländer der Gegenwart liegen, zumal da der aufmerksame Historiker in derselben keinen Zufall sehen kann, sondern Vernunft und Gesetz der Entwicklung dabei erkennen muss. Denn die Symptome, die der Rettung Livlands und dem Sturze seiner Bedrucker vorangehen, sind beide Mal dieselben, nämlich erstens fanatischer Nationalhass, u. zweitens offizielle Lüge. Doch treten beide erst im letzten Stadium vor der Umwälzung gross hervor.

1. Der Anfang zum Ende ist in beiden Fällen die Proclamation der Gleichberechtigung der Nationalitäten, der Religionen, der Stände. Hier sind noch verschiedene Standpunkte möglich diesem Geschenke (15a) der welthistorischen Idee gegenüber, wo der Conservative sich seiner Rechte, freilich auch Privilegien, wehrt, zieht der Liberale vom Leder — das Resultat ist Abschachtung der Privilegirten.

Diesen aber gerade waren die Rechte beschworen. Ist die Gleichberechtigung erzielt, so wird der vorher noch complicirt erscheinende Fall schon viel einfacher und klarer. Der Pole — später der Schwede —, der zuerst gleichberechtigt war neben dem Deutschen, findet sich sehr bald ganz im Vordergrund vor dem Deutschen im Gerichtsaal, in der Verwaltung, Schule etc; ja bald spricht er in der der Deutschen gleichberechtigten polnischen Sprache. Dem Deutschen Recht und deutscher Gesittung im Lande wird in praxi die Gleichberechtigung zu gleicher Knechtung. Die Losung ist einfach: Polonisirung, später Swecisirung. Wie sollte dieses auch nicht gleichberechtigt sein mit der Germanisirung? Die (15b) politische Stellung ist sehr vereinfacht. Es handelt

sich nicht mehr um Adel, Geistlichkeit, Stände — die Frage ist: willst du als einzelner Mensch dich drücken lassen und dich aufgeben, oder willst du deinen Platz behaupten und ausdauern? Ausser dem fanatischen Nationalhass, dem es ein Leichtes wird, die schmale Kluft von Gleichberechtigung zum grausamen Rasiren jedes Deutschtums zu überspringen, ist:

2 tes Symptom die damit Hand in Hand gehende officielle Lüge. Es handelt sich um Polonisirung, Swecisirung, das wird aber nie auf die Fahne geschrieben. Officiell werden die Rechte und Privilegien nach wie vor beschworen um dann ad acta gelegt zu werden. Nie sind sie officiell aufgehoben worden; auch dann nicht, als sie in der That nirgends als auf dem Papiere noch existirten. Das System, nach dem verfahren wurde, war folgendes. (16a) Man verfährt nach eigenem Gutdünken, ohne irgendwelche Hindernisse in den beschworenen Privilegien zu finden. Die Beschwerden des Landes über Eigenmächtigkeit der Beamten finden Gehör, aber der Gang des Processes ist so schleichend langsam, dass er voraussichtlich nicht zum Abschluss gelangen wird. Bis dahin aber bleibt alles wie zuvor. Neue Klagen und Proteste gegen die Beamten, deren Vergehen der Souverän nach seinem Eide nicht gewollt haben kann; gleiches Schicksal der Processe, bis die Betroffenen endlich daran verzweifeln, je was zu erreichen, und um nur die Plackereien endlich loszuwerden, den Souverän fussfällig bitten, das zu nehmen, wonach ihn verlangt, und wenn er's nun gethan, ihm fussfällig für den Raub und Eidbruch danken als für unaussprechliche landesherrliche Gnade, und in Danksagungsdocumenten ihm die Wahrung ihrer (16b) Privilegien und Rechte vor der Welt bescheinigen. So kommt der moralische Todtschlag zum rechtlichen und politischen. Da säumt dann aber auch die Geschichte nicht ihr Urtheil zu sprechen, und die Nemesis schreitet beide Mal schnell.

Die Möglichkeit aber eines so jähen Sturzes mächtiger Staatskörper erklärt sich daraus, dass fanatischer Nationalhass verbunden mit officieller Lüge, Symptome sind eines ungesunden Volkslebens. Hat ein grosses Volk Lebensfähigkeit in sich und damit die Berechtigung vor der Geschichte eine Rolle zu spielen, so hat seine Entwicklung in jedem Falle die Richtung von innen nach aussen zu nehmen, wenn sie eine gesunde sein soll, seine Volksthümlichkeit vom ersten Ansatz aus in immer weiteren und weiteren Kreisen Fuss fassen zu lassen und zur Geltung zu bringen, durch die überwältigende Macht (17a) die in ihr liegt. Zeigt sich nun aber, dass eine Nationalität, ohne im Innern sich als mächtig erwiesen zu haben, mit fanatischem Nationalhass sich auf die äussersten Provinzen zuerst wirft, dort alles Fremde zu verschlingen, dort am äussersten concentrischen Kreise zu erringen sucht, was sie im Centrum versäumte oder nicht zu erreichen vermochte — so deutet das auf eine verfehlte Entwicklung, die, als von aussen

nach innen gehend, vor der Geschichte eine Lüge ist. Das Volk anstatt auf fester Basis wurzelnd zu wachsen, hat diese Basis verlassen, und ist über sich u. ausser sich unnatürlich angeschwollen, ohne in sich die Solidarität zu besitzen, die dem grossen Körper die Lebensfähigkeit giebt. Wirkt nun ein mächtigerer Druck von aussen auf einen solchen Staatskörper, als er ihn nach aussen ausübt und wird die äusserste Rinde (17b) durchbrochen, so stürzt er zusammen, weil er kein Centrum hat, auf das er sich zurückziehen könnte, um dann aufs Neue erstarkt gegen den Druck anzuschwellen. —

Der kleinen Landparcette aber, den sogenannten baltischen Provinzen, in welchen ein eigenthümliches Geistesleben doch einmal Fuss gefasst, sich eine Heimat geschaffen hat, legt die Geschichte bei je einem solchen Druck von aussen die Frage vor, ob sie noch ein Recht haben, in ihrer Eigenthümlichkeit fortzubestehen, ob sie noch Lebensfähigkeit haben und ausdauern können, oder ob sie sich jenes Rechtes, nicht mehr lebensfähig, begeben und es damit verdienen, dass das Gericht über sie ergehe und sie aufhören in der Geschichte. Unsre Ahnen haben diese Frage zwei Mal beantwortet, sie haben zwei Mal von vorne angefangen. Zum dritten Mal ergeht die Frage an uns — (18a) es kommt darauf an, ob die Gegenwart Männer aufzuweisen hat, die das "Ja" der Geschichte zu antworten vermögen, "wir wollen ausdauern". Und wir werden zum dritten Mal von vorne anfangen, eine weitere Periode der Geschichte Livlands. —